

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Державний вищий навчальний заклад
«ДОНБАСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

На правах рукопису

КАРАТ ОЛЕНА ВАСИЛІВНА

УДК 81-112"19"

ДІАХРОНІЧНІ УНІВЕРСАЛІЇ В ЛІНГВІСТИЦІ ХХ ст.

10.02.15 – загальне мовознавство

ДИСЕРТАЦІЯ
на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Науковий керівник –
доктор філологічних наук, професор
Глущенко Володимир Андрійович

ОДЕСА
2015

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ЛІНГВОІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ ВИВЧЕННЯ ДІАХРОНІЧНИХ УНІВЕРСАЛІЙ. МЕТОД І НАПРЯМИ ДОСЛІДЖЕННЯ	11
1.1. Зміст понять «мовні універсалії» та «діахронічні універсалії» в лінгвістиці	11
1.2. Проблема діахронічних універсалій в лінгвоісторіографічному аспекті	31
1.3. Метод дослідження	36
1.4. Напрями дослідження	42
Висновки до розділу 1	47
РОЗДІЛ 2. ВИНИКНЕННЯ ТЕОРІЇ ДІАХРОНІЧНИХ УНІВЕРСАЛІЙ	51
2.1. Передумови формування теорії діахронічних універсалій.....	51
2.1.1. Змістовно-типологічна концепція В. фон Гумбольдта.....	52
2.1.2. Універсолізм в концепції О. О. Потебні.....	56
2.1.3. Універсологічні погляди І. О. Бодуена де Куртене	59
2.2. Діахронічні універсалії в лінгвістичних концепціях М. Я. Марра та І. І. Мещанінова	61
2.2.1. Типологічна теорія М. Я. Марра.....	61
2.2.2. Діахронічність універсалізму мови в концепції І. І. Мещанінова ..	68
2.3. Типологічні погляди С. Д. Кацнельсона.....	73
2.4. Теорія діахронічних універсалій В. М. Жирмунського	79
2.5. Діахронічні універсалії в концепції М. М. Гухман	84
2.6. Проблеми діахронічних універсалій в студіях учених Празької школи.....	87
Висновки до розділу 2	92
РОЗДІЛ 3. ДІАХРОНІЧНІ УНІВЕРСАЛІЇ В МОВОЗНАВСТВІ 60-тих рр. – КІНЦЯ ХХ ст.	96

3.1. «Меморандум про мовні універсалії» як теоретичне підґрунтя світової універсології другої половини ХХ ст.	96
3.2. Розвиток поглядів С. Д. Кацнельсона.....	99
3.3. Універсологія та її потенції у працях М. М. Гухман другої половини ХХ ст.	100
3.4. Еволюція універсологічної думки В. М. Жирмунського.....	104
3.5. Проблема діахронічних універсалій у трактуванні В. М. Ярцевої	108
3.6. Морфологічність категорії універсалізму у висвітленні К. Є. Майтинської	113
3.7. Універсологічна теорія Б. О. Успенського	117
3.8. Діахронічні універсалії в інтерпретації В. Скалічки.....	122
3.9. Проблема мовних універсалій в інтерпретації Н. Хомського	124
3.10. Діахронічні універсалії в інтерпретації А. Мартіне та французької школи функціональної лінгвістики	129
3.11. Мовні універсалії в концепції І. Ф. Вардуля	133
3.12. Ч. Філмор та його теорія відмінків у площині мовних універсалій	138
3.13. Трактування діахронічних універсалій у працях А. Вежбицької.....	145
3.14. Діахронічні універсалії в працях останнього десятиліття ХХ ст.	151
3.14.1. Діахронічна універсологія у концепції Т. М. Ніколаєвої	151
3.14.2. Сутність діахронічних універсалій у науковій думці Є. М. Зарецької	157
3.14.3. Визначення мовних універсалій в теорії Н. С. Шарафутдінової	160
Висновки до розділу 3	164
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.....	171
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	179

ВСТУП

Мовознавство, як і будь-яка інша наука, ґрунтується на досвіді попередніх досліджень. Тому, безперечно, для сучасної лінгвістики актуальним є звернення до наукової спадщини мовознавців минулого. У теорії та практиці лінгвістичних досліджень ХХ ст. відмежувалася від власне типології та набула важливості *лінгвістика універсалій* як напрям досліджень, зорієнтований на виявлення найзагальніших структурних характеристик мови, які виокремлюють її з-поміж інших природних і штучних сигнальних систем.

Досліджуючи загальні структурні характеристики мови, необхідно приділяти значну увагу змінам, які відбувалися в часі в різних її категоріях. Цьому служить вивчення діахронічних універсалій. Надзвичайно важливим у діахронічних універсаліях є їхня спрямованість не тільки в минуле, а й у майбутнє, тобто їх прогностична спрямованість. Знання діахронічних універсалій дозволяє прогнозувати зникнення тих або інших явищ у мові та виникнення нових. Треба визначити сутність діахронічних універсалій та прослідкувати, як вони вивчалися. Постає завдання узагальнити закономірності дослідження мовних універсалій у мовознавстві ХХ ст.

Упродовж ХХ ст. були виділені й описані діахронічні універсалії у фонології, лексичній семантиці, морфології та синтаксисі. Діахронічні універсалії кожного мовного рівня мають свою специфіку. У роботі зосереджено увагу на граматичних (морфологічних і синтаксичних) діахронічних універсаліях.

Беручи до уваги важливість теорії діахронічних універсалій, її значення для сучасного мовознавства та недостатнє вивчення цієї теорії, видається важливим здійснити всебічний лінгвоісторіографічний аналіз діахронічних універсалій у мовознавстві ХХ ст.

Дослідження з лінгвістичної історіографії містять важливі твердження відносно вивчення діахронічних універсалій у мовознавстві ХХ ст. Водночас спеціальних праць, присвячених цій проблемі, в лінгвістиці немає.

На сучасному етапі розвитку науки про мову можемо назвати лише окремі праці, присвячені вивченню деяких аспектів зазначеної проблеми. Таким чином, ми виходимо з того, що представлена проблема є малодослідженою й водночас актуальною. Розкриття поданої теми дозволить висвітлити погляди мовознавців ХХ ст. на універсалії у діяхронічному аспекті.

Тому **актуальність** визначена браком лінгвоісторіографічного вивчення питань діяхронічної універсології, важливістю теорії діяхронічних універсалій для сучасного мовознавства. Відсутність комплексного підходу до аналізу концепцій зумовила необхідність спеціального лінгвоісторіографічного дослідження.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Робота пов'язана з науковою темою кафедри германської та слов'янської філології Донбаського державного педагогічного університету «Лінгвогенетичні методи в мовознавстві ХІХ ст. – початку ХХІ ст.», затвердженою Міністерством освіти і науки України та зареєстровано в Українському інституті науково-технічної і економічної інформації за номером 0112U000373.

Тему дисертаційної роботи затверджено на засіданні Вченої ради Слов'янського державного педагогічного університету (протокол № 4 від 28 грудня 2011 р.) і погоджено в бюро Наукової ради «Закономірності розвитку мов і практика мовної діяльності» Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні Національної академії наук України (протокол № 2 від 26 квітня 2012 р.).

Мета дослідження полягає в розкритті поглядів лінгвістів ХХ ст. (різних країн) на діяхронічні універсалії. Для досягнення цієї мети необхідно розв'язати такі **завдання**:

- 1) визначити сутність діяхронічних універсалій та пов'язати їх з ідеєю мовної еволюції;
- 2) дослідити історію розвитку зазначеної проблеми;
- 3) розкрити особливості діяхронічних універсалій, досліджених у працях 20 – 50-х рр. ХХ ст.;

- 4) розкрити особливості діяхронічних універсалій, досліджених у працях 60-х рр. – кінця ХХ ст.;
- 5) узагальнити закономірності дослідження діяхронічних універсалій у мовознавстві ХХ ст.;
- 6) з'ясувати, які твердження дослідників діяхронічних універсалій виявилися перспективними для мовознавства початку ХХІ ст.

Об'єктом дослідження є розглянута в лінгвоісторіографічному аспекті сукупність наукових текстів, присвячених вивченню, аналізу понять універсології, авторами яких є мовознавці ХХ ст. Це праці, присвячені розробці теоретичних питань складного речення, проблемі розвитку складного речення мовних сімей (насамперед індоєвропейської) або окремих мов: монографії, навчальні посібники, статті.

Предмет дослідження – твердження мовознавців зазначеного періоду про лінгвістичні універсалії взагалі та про діяхронічні універсалії зокрема.

Методологія дослідження ґрунтується на принципі історизму. Відповідно до поставлених завдань у дисертації застосовано *актуалістичний метод*. Без застосування цього методу неможливе існування історіографії будь-якої науки, зокрема історіографії мовознавства (Г. О. Подкоритов [297], В. А. Глущенко [67]). Сутність актуалістичного методу полягає у використанні сучасних знань для вивчення минулого та передбачення майбутнього. Той чи інший об'єкт вивчають у розвитку, у часі, у становленні його як системи. Минуле об'єкта досліджують на основі його відбиття у сучасному (Н. П. Французова [367]), що стосується й праць з лінгвістичної історіографії (В. А. Глущенко [69-74; 427]). Операційний компонент актуалістичного методу в працях з історіографії мовознавства становить сукупність таких *прийомів і процедур: аналіз джерел (лінгвістичних текстів) і синтез одержаних даних, порівняння, абстрагування та історико-наукова реконструкція* (Г. О. Подкоритов [297], В. А. Глущенко [67]), що посідає центральне місце серед прийомів та процедур і протистоїть так званій «асиміляції минулого».

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що спробу комплексного лінгвоісторіографічного аналізу поглядів мовознавців ХХ ст. на діяхронічні універсалії здійснено вперше. Це зумовило необхідність теоретичної розробки порушеної проблеми. У дисертації розглянуто значну кількість праць учених ХІХ – ХХ ст. (В. фон Гумбольдта [87-89], О. О. Потебні [304-307], І. О. Бодуена де Куртене [35; 403-406], М. Я. Марра [226-230], І. І. Мещанінова [254-261], Дж. Грінберга [85; 86; 429-435], Дж. Дженкінса [85], Ч. Осгуда [85], С. Д. Кацнельсона [157-163], В. М. Жирмунського [114-122], М. М. Гухман [90-94], В. М. Ярцевої [396-398], К. Є. Майтинської [219-221], Б. О. Успенського [354-358], В. Скалічки [331-333], Н. Хомського [372-376], А. Мартіне [231; 232], І. Ф. Вардуля [8; 44-46; 130; 171; 172; 174; 206; 253; 286; 345; 357; 386; 388; 390], А. Вежбицької [50-53], Ч. Філлмора [363] та ін.). Дослідження паратаксисту й гіпотаксисту в складному реченні дозволило зробити висновки щодо ступеня їхньої вивченості та визначити перспективи подальшої розробки цього питання.

Теоретичне значення одержаних результатів пов'язане з розробкою методики лінгвоісторіографічного дослідження проблем діяхронічних універсалій. Хронологічний та концептуальний підходи до упорядкування фактичного матеріалу зумовили специфіку його систематизації. Наявність в історії універсологічних учень взаємовиключних поглядів сприяла виокремленню найбільш важливих теорій.

Практичне значення. Результати дослідження можуть бути використані у викладанні курсів: «Історія лінгвістичних учень», «Вступ до мовознавства», «Загальне мовознавство» на філологічних факультетах вищих навчальних закладів, у культурно-просвітній роботі.

Особистий внесок здобувача. Усі результати дослідження одержані дисертантом самостійно. Наукових праць, написаних у співавторстві, немає. У пропонованому дослідженні подано огляд окремих концепцій, теорій, поглядів різних авторів. Автор обмежується лінгвоісторіографічним аспектом дослідження принципів визначення діяхронічних універсалій, не прагне висунути й обґрунтувати «нову» систему мовних універсалій. Наш особистий внесок ми

вбачаємо в об'єктивному висвітленні зазначених концепцій, їхніх сильних і слабких положень, у визначенні місця певних універсологів у поступальному русі мовознавчої науки, у висвітленні ролі окремих лінгвістів, лінгвістичних шкіл і цілих напрямів у дослідженні принципів визначення й опису діахронічних універсалій. Концентруємо увагу на європейській (західній та східній) універсологічній традиції, зазначаючи найбільш значний внесок європейських лінгвістів у вивченні відповідного кола питань.

Апробація дисертації. Матеріали дисертації було обговорено на засіданнях кафедри мовознавства та російської мови Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «ДДПУ», а також на щорічних наукових конференціях цього ВНЗ (2009 – 2014) та висвітлено на IV Міжнародній науковій конференції «Лексико-граматичні інновації в сучасних слов'янських мовах» (9–10 квітня 2009 р., Дніпропетровський національний університет ім. Олеся Гончара); Міжнародній науковій конференції «Російська мова та література в Україні: проблеми вивчення і викладання» (21–23 травня 2009 р., Горлівський державний педагогічний інститут іноземних мов); XII Міжнародній науковій конференції «Русистика та сучасність» (30 вересня – 4 жовтня, Одеський національний університет ім. І. І. Мечнікова); Міжнародній науково-практичній конференції «Лінгвістика та лінгводидактика: надбання, актуальні проблеми, перспективи розвитку» (8–9 жовтня 2009 р., Інститут філології Бердянського державного педагогічного університету); VII Міжрегіональній науково-практичній конференції молодих учених і аспірантів «Дослідження молодих науковців в галузі гуманітарних наук» (10 квітня 2009 р., Горлівський державний педагогічний інститут іноземних мов); IV Міжнародній науково-практичній конференції «Мови і світ дослідження та викладання» (18 – 19 березня 2010 р., Кіровоградський державний педагогічний університет ім. Володимира Винниченка); III Міжнародній конференції «Східнослов'янська філологія від Нестора до сьогодення» (20 – 21 травня 2010 р., ГДПШМ); Міжнародній науковій конференції «Русский язык и литература в школе и в вузе: проблемы изучения и преподавания» (23 – 24 вересня 2010 р., Горлівський державний інститут іноземних мов); V Міжнародній науковій

конференції «Лексико-грамматические инновации в современных славянских языках» (7–8 травня 2011 р., Дніпропетровський національний університет ім. Олеса Гончара); Міжнародній науково-практичній конференції «В мире науки и искусства: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии» (10 грудня 2012 р., Новосибірськ, Росія); Міжнародній науково-практичній конференції «Modern problems of education and science» (28 – 30 січня 2014 р., Будапешт, Угорщина).

Публікації. Проблематику, теоретичні та практичні результати дисертаційної роботи викладено в 12 публікаціях: 10 статтях, опублікованих у фахових виданнях, визначених ДАК України, 2 – у закордонних фахових виданнях (Росія, Угорщина).

Структура і обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів із висновками до них, загальних висновків, списку використаних джерел (491 позицію) та один рисунок. Повний обсяг тексту дисертації складає 228 сторінок, основний текст дослідження викладено на 178 сторінках.

У **вступі** обґрунтовано вибір теми дослідження, охарактеризовано стан її вивчення в сучасному мовознавстві, визначено актуальність та новизну, окреслено мету і завдання дослідження, зазначено об'єкт і предмет, подано загальну характеристику фактичного матеріалу дослідження, методи його аналізу, вказано на теоретичне і практичне значення результатів роботи, наведено відомості про апробацію одержаних результатів і структуру роботи.

У **першому розділі** здійснено огляд наукових праць лінгвоісторіографічного спрямування, присвячених вивченню діахронічних універсалій; розглянуто студії М. М. Гухман [90-94], Т. М. Ніколаєвої [279], І. Ф. Вардуля [8; 44-46; 130; 171; 172; 174; 206; 253; 286; 345; 357; 386; 388; 390], Ю. В. Рождественського [318-320], Б. О. Серебренникова [327-329] та інших авторів, які зверталися до поглядів Е. Бенвеніста [25], О. Есперсена [112;113], В. І. Абаєва [1; 3], І. І. Мещанінова [254-261], Р. О. Якобсона [391-393], Дж. Грінберга [85; 86; 429-435], Ч. Осгуда [85], Т. Гівона [426], Б. А. Успенського

[354-358] та інших дослідників мовних універсалій у діяхронічному аспекті. Виділено напрями дисертаційного дослідження.

У **другому розділі** висвітлено особливості початкового етапу розвитку лінгвістики універсалій як напрямку мовознавства. У цей період дискутувалося питання про те, які загальні категорії можливо виявити в різноструктурних мовах світу.

У **третьому розділі** розглянуто другий етап розвитку діяхронічної універсології, його основні особливості; проаналізовано «Меморандум про мовні універсалії» Дж. Грінберга, Дж. Дженкінса, Ч. Осгуда [85]; розглянуто студії Б. А. Успенського [354-358]. Значну увагу приділено пізнім працям М. М. Гухман [90-94], які плідно – в межах історичної типології – досліджували проблему діяхронічних констант у їхньому зв'язку з універсаліями. Проаналізовано спроби мовознавців ХХ ст. виділити діяхронічні універсалії, розкрити їхні особливості та пов'язати діяхронічні універсалії з ідеєю мовної еволюції.

У **висновках** узагальнено основні положення дисертаційного дослідження.

Список використаних джерел містить проаналізовані науково-критичні праці вітчизняних і зарубіжних учених, джерела ілюстративного матеріалу, лексикографічну і довідкову літературу.

РОЗДІЛ 1
ЛІНГВОІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ ВИВЧЕННЯ ДІАХРОНІЧНИХ
УНІВЕРСАЛІЙ.
МЕТОД І НАПРЯМИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Зміст понять «мовні універсалії» та «діахронічні універсалії»
в лінгвістиці

Вивчення універсальних властивостей мови, особливостей окремих мов або мовних груп виділяється з галузі типологічних досліджень або, з іншого боку, є логічним продовженням типологічних досліджень.

Виявляється надто важливим класифікувати різні способи порівняння. Нез'ясованою є відмінність між типологічним і зіставним (порівняльним) видами аналізу.

К. Горалек [82] небезпідставно говорить про те, що існує три основні методи порівняльного вивчення мов. Це історичний, типологічний та зіставний.

Зіставний аналіз ґрунтується на порівнянні двох мов. В. Скалічка назвав його бі-ідіосинхронічним аналізом, тобто аналізом співвідношення двох систем, протягом якого порівнюється, як співвідноситься один з одним окремі компоненти цих систем [332].

Порівняльно-історичний, або ідіодіахронічний, аналіз покликаний розглядати системи однієї й тієї ж мови в різні періоди. Під однією й тією ж мовою у даному випадку розуміють і так звані споріднені мови, оскільки вони є продовженням тієї ж – спільної – мови. Ареальні дослідження є дуже близькими для історичного аналізу. Однак матеріалом для них буде не та ж сама мова, але принаймні елементи того ж самого походження в межах різних мов.

Типологічний же аналіз полягає у розгляді всіх мов (реальних і гіпотетичних) у синхронічному й діахронічному аспектах, або, згідно з термінологічною системою В. Скалічки [331], у пансіндіахронічному аспекті, тобто передбачає залучення широкого мовного матеріалу. Разом з тим типологія

не є якимось вищим досягненням або вищим ступенем узагальнення у сучасному мовознавстві.

Водночас мови можуть вивчатися в дескриптивному (описовому), генетичному, ареальному, типологічному та універсологічному аспектах. Ці аспекти не завжди мають чіткі межі. Можливий взаємний вплив між результатами, отриманими завдяки різним підходам. Однак слід урахувати відмінність ступенів абстракції від емпіричного матеріалу конкретних мов.

У сучасному мовознавстві розрізняють декілька рівнів дослідження мов:

1. Початковий рівень – *описове (дескриптивне) мовознавство*, яке концентрує свою увагу на окремих конкретних мовах або діалектах. Воно за своїм об'єктом є унілінгвальним, а за своїм методом є емпіричним та індуктивним, тобто будує свої узагальнення, ідучи від окремих фактів.

2. *Мультилінгвальне мовознавство*, яке стосується обмежених кількостей мов. У ньому можна виділити два субрівня.

Нижній субрівень мультилінгвальних досліджень – порівняльно-історичне та ареальне мовознавство, об'єктами яких є обмежені кількості генетично пов'язаних мов або мов, які перебувають у тісному територіальному контакті, що утворюють мовні сім'ї. Ці дисципліни є емпіричними та індуктивними, хоча узагальнення, що формуються в них, вбачаються більш абстрактними, ніж узагальнення, що формулюються в окремих лінгвістичних студіях. У той самий час тут частіше використовуються гіпотетико-дедуктивні методи, які передбачають рух думки дослідника від загального до окремого, від гіпотез до фактів.

Верхній субрівень мультилінгвальних досліджень – типологічне мовознавство, яке загалом припускає розгляд у зіставному аспекті всіх мов світу (по-перше, і споріднених, і неспоріднених, і, по-друге, і тих мов, що географічно взаємодіють, і тих мов, що географічно не контактують). Воно угруповує мови на базі тих чи інших типологічних ознак і працює з цими класами (типологічно пов'язаними кількостями) мов. Виявляючи розбіжності між мовами, що належать

до різних структурних типів, типологічне мовознавство також певною мірою є емпіричним та індуктивним, хоча вага дедуктивних методів тут більша.

Третій, найвищий рівень – теорія мовних універсалій, або лінгвістична універсологія. Вона має справу не лише з окремими мовами або кількостями генетично, ареально та типологічно близьких мов, а з усіма без винятку мовами світу, розглядаючи їх як окремі виявлення єдиної людської мови, хоча реально загальний обсяг багатьох тисяч мов неможливий, і доводиться обмежуватись однаковими за обсягом добірками мов з різних регіонів світу, різних мовних сімей і різних типів мов.

Універсологію цікавлять мовні універсалії, тобто «загальні, суттєві ознаки, що виявляються в усіх або більшості мов світу» [346, с. 320]. Ці ознаки І. П. Сусов постулює у вигляді гіпотез, які перевіряються потім на емпіричному матеріалі конкретних мов. Іншими словами, лінгвістична універсологія є теоретичною і дедуктивною дисципліною. Тому деякі мовознавці вважають, що загальна теорія мови – це передусім теорія мовних універсалій. Ж. Вандрієс, наприклад, пише про те, що не буде помилковим і ствердження, що існує лише одна людська мова під усіма широтами, єдина за своєю сутністю. Саме ця ідея лежить в основі студій із загальної лінгвістики [43, с. 444].

На кожному з більш високих рівнів дослідження (на порівняльно-історичному та ареальному, потім на типологічному і, нарешті, на універсологічному) будь-яка конкретна мова отримує більш змістовну характеристику.

«Мовною універсалією є ознака, що спостерігається в усіх або в більшості мов світу», – стверджує І. П. Сусов [346, с. 320]. Часто універсалією називають і висловлювання про таку закономірність, що є притаманною людській мові. Ідея про універсальність певних явищ у мовах ніколи не була далекою ученим, які зверталися до проблем природи та сутності мови. Історія вивчення універсалій має давнє коріння. Попередниками досліджень у цьому напрямку були укладачі античних граматик. Пізніше ідею універсалій опрацьовували Р. Бекон [42], Я. А. Коменський [175; 176] та ін.

Але у першу чергу історія вивчення універсалій пов'язана зі спробами укладання універсальних граматики. Так, у XIII ст. з'являється термін *grammatica universalis*. З виникненням у 1660 році граматики Пор-Роялю А. Арно та К. Лансло проблема універсалій стає однією з центральних у теоретичній граматиці (у загальній лінгвістиці). Спочатку універсальна граматика була пов'язана з універсальними семантичними категоріями, які передбачалися в основі кожної людської мови; конкретні ж мови трактувалися як варіанти, що наближувалися до цієї ідеальної схеми – до своєрідного інваріанту. Варіації мов, тобто відхилення їх від інваріанту, пояснювалися деградацією мов у їхньому щоденному використанні. Це відповідало середньовічним філософським уявленням про природу мовних змін, згідно з якими будь-яка зміна мови розглядалася як її псування внаслідок неправильного використання.

Наслідком цього стало ототожнювання типології й генеалогії, що було характерним для мовознавства аж до XIX ст., тобто спільність форми природно ототожнювалася зі спільністю походження.

Прагнення знайти причини різниці в культурі, мові, національному характері, що виникло у XIX ст., призвело до пошуку «внутрішньої форми» мови і у зв'язку з цим до встановлення різних мовних типів й створенню морфологічної класифікації мов.

Логічний напрямок у мовознавстві приділяв більшість уваги загальному в мовах, а не тому, що мови розрізняє. І лише фундація в першій половині XIX ст. порівняльно-історичного мовознавства дала початок спробам виявити розбіжності між мовами, причому ці розбіжності пояснювалися різними шляхами історичного розвитку конкретних мов, різними етнокультурами тощо.

Зацікавленість мовними універсаліями знову виникла в середині XX ст., у зв'язку з успіхами у структурній, генеративній та функціональній лінгвістиці.

Автори «Меморандуму про мовні універсалії» постулюють, що «мовні універсалії за своєю природою є узагальненими висловлюваннями про ті властивості й тенденції, які притаманні будь-якій мові і які розділяють усі, хто

розмовляє цією мовою» [85, с. 31]. Саме тому універсалії становлять найбільш загальні закони лінгвістики.

М. М. Гухман зауважує: «в універсаліях, що формулює дослідник, відбиваються й розкриваються певні спільні суттєві ознаки досліджуваних об'єктів, тому універсалії – це передусім спільні онтологічні категорії й властивості, притаманні всім або більшості мов» [92, с. 33-34]. Вона вважає таке трактування універсалій методологічно правильним, бо лише воно надає об'єктивну наукову цінність дослідженню універсалій та вивченню їх співвідношення з типологічними характеристиками мови.

Практично дослідження мовних універсалій у цей період здебільшого велися в напрямку типології мов, і лише поступово з'являлось усвідомлення того, що в типологічній лінгвістиці та в лінгвістиці універсалій є свої цілі. Перша досліджує скоріше відмінність у будові мов, інша – спільне між мовами. Водночас типологія звертається до універсології, коли вона типологічний збіг між мовами не може пояснити ні генетичними, ані ареальними факторами. Тоді типологія звертається до думки, що цей збіг зумовлений загальними закономірностями людської мови. У зв'язку з цим велике значення мали праці Дж. Грінберга [85; 86], який запропонував власний індуктивний за своєю сутністю метод статистичних вибірок.

У наш час вивченню мовних універсалій допомагає розширення меж структурної типології, знайомство з мовами (зокрема безписемними) Африки, Океанії, Латинської Америки. Останнім часом спостерігається звернення дослідників до універсалій тексту і порядку компонентів у синтаксичних структурах. Ці універсалії знаходять пояснення у «картині світу», яку розуміють через мову.

Дослідження мовних універсалій повинні відповідати на такі питання:

1. Що взагалі може та чого не може бути в мові? Що лежить в основі людської мови та що є протиріччям її природі? Які обмеження покладені на мову самою її природою?

2. Які явища є сумісними в мові, а які, навпаки, виключають одне одного? Які явища в мові можуть передбачати наявність або відсутність інших явищ?

3. Як у специфіці різних мов, при їх зовнішній розрізненості, виявляються загальні закономірності? Яким чином універсальні закономірності сполучаються з різними типами мов (у процесі розгляду цих питань універсологія змикається з типологією)?

Опис людської мови з позицій універсології є її бачення як системи тісно пов'язаних між собою ознак, що мають загальний характер. Типологія обмежується низкою тих загальних ознак, які є важливими для опису відповідного мовного типу та додає до них специфічні ознаки.

Традиційно універсалії перераховують у послідовності від більш загальних до більш конкретних. Прикладом може слугувати такий перелік:

- якщо в мові існує диференціація частин мови, то в їх числі є і дієслово;
- якщо в мові є дієслово, то в мові може або бути, або не бути диференціації за способами;
- якщо в мові є диференціація за способами, то в ній є дійсний спосіб;
- якщо є певне видо-часове протиставлення у формах недійсного способу, то таке ж саме протиставлення є й у формах дійсного способу тощо.

Так, мовні універсалії загалом мовознавці тлумачать як «властивості, що притаманні всім мовам або більшості з них» [346, с. 320].

Теорія мовних універсалій розглядає та визначає:

1) загальні властивості усіх людських мов на відміну від мови тварин (наприклад, вокально-слуховий канал будь-якої мовної комунікації, породження та легке сприйняття нових повідомлень, виникнення в мові нової ідіоматики тощо);

2) сукупність змістовних категорій, що тими чи іншими засобами відбиваються у кожній мові (наприклад, відбиття в мовах відносин між суб'єктом і предикатом, категорій оцінки, множини; усі мови знають членування на тему та рему тощо);

3) загальні властивості безпосередньо мовних структур, що стосуються усіх мовних рівнів (наприклад, існування в кожній мові від десяти до вісімдесяти фонем; наявність протиставлення за твердістю – м'якістю передбачає відсутність поліфонії голосних; наявність у кожній мові кореляції компактних – дифузних голосних; наявність у слові флексії зумовлює наявність дериваційного елементу тощо).

М. П. Кочерган зазначає: «універсалії показують, *що* в мові може бути і *чого* в мові не може бути» [195, с. 53]. Іншими словами, вони визначають ті обмеження, які накладаються на мову, і демонструють спільність принципів побудови всіх мов. «Універсалії зумовлені, – вважає М. П. Кочерган, – особливостями фізіологічної будови мовленнєвого апарату (фонетичні універсалії) й існуванням єдиних для всього людства способів осмислення дійсності» [195, с. 54].

Універсалії в мові виділяються за допомогою порівняння 1) з іншими мовами або 2) із системами близького порядку, наприклад з комунікативними системами тварин (Ч. Хокетт [369]).

Говорячи про універсалії, інколи мають на увазі безпосередньо досліджувану реальність – мови світу (тобто мову-об'єкт), інколи – висловлювання про мову (тобто метамову). Відповідно універсалії розуміють по-різному: 1) як явища (властивості, характеристики, процеси), притаманні всім або майже всім мовам світу; 2) як будь-яке висловлювання, вірне для всіх або майже всіх мов світу.

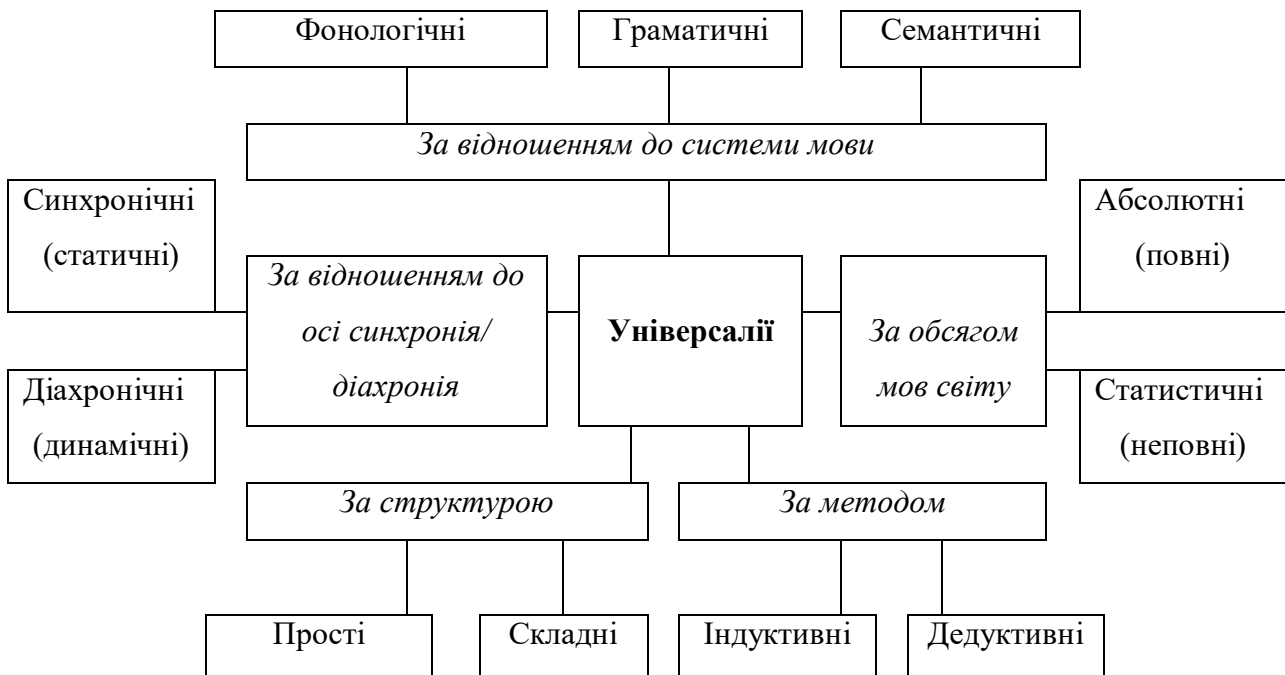
У зв'язку з цим Н. Б. Мечковська зазначає, що «в багатьох випадках така відмінність не важлива – «висловлюваннями» про реальність мислиться сама реальність» [253, с. 247]. Однак слід мати на увазі, що відкриття нових універсалій інколи зводиться до переформулювання лінгвістичного знання, що вже існує, у висловлювання, що відповідають логіко-стилістичному стандарту лінгвістичної універсалії. Наприклад, уявлення про системний характер мови, її будову за рівнями та знакову природу можуть бути сформульовані як низки універсалій типу *всі мови є багаторівневими семіотичними системами; будь-який*

рівень мови є системою та ін. До масштабу універсалій можуть бути розгорнуті терміни *асиміляція*, *дисиміляція*, *палаталізація* та інші означення звукових процесів, що спостерігаються скрізь, наприклад: *в історії будь-якої мови бували / бувають асиміляції (дисиміляції, палаталізації)* та ін. Деякі банальні лінгвістичні факти формулюються у вигляді універсалій, щоб репрезентувати весь список універсальних явищ, які відносяться до того чи іншого рівня, наприклад: *у кожній мові є голосні та приголосні*.

Існує декілька класифікацій універсалій, що будуються на різних підставах.

Рис. 1.1

Класифікація мовних універсалій

За методом формулювання дефініцій відносно універсалій розмежовують універсалії дедуктивні (обов'язкові в усіх мовах, у тому числі і невідомих досліднику; аксіоматичні) та індуктивні (зафіксовані у відомих мовах; емпіричні). Дедуктивна універсалія – це теоретичне припущення про те, що деяка властивість **X** має бути притаманна всім мовам. У подібних припущеннях має місце дедукція – логічний висновок про властивість окремих об'єктів на базі судження про клас подібних об'єктів. Наприклад: *усі природні мови мають рівневу будову у системі*

будь-якої природної мови, а також у мовленнєвій діяльності на будь-якій природній мові є протиставлення центру та периферії та ін.

Індуктивна універсалія – це певна властивість Y , яка виявлена в усіх доступних для спостереження мовах і тому вважається притаманною усім мовам світу. Іншими словами, властивість окремих об'єктів розповсюджується (індукується) на весь клас об'єктів – на всі мови світу. Наприклад: *у кожній мові є опозиція шумних та сонорних; у кожній мові є займенники та ін.*

Зазвичай у процесі пошуку та висування універсалій присутні і дедуктивні, й індуктивні операції. Дедуктивні універсалії будуються зі спостережень та роздумів над деякою обмеженою сукупністю конкретних мов і потім індуктивно перевіряються на більш широкому мовному матеріалі. Пошук індуктивних універсалій починається з дедукції – гіпотези про те, які властивості мов можуть бути універсальними і, відповідно, де варто шукати універсалії. Часто індуктивні універсалії не лише підтверджують, але й конкретизують, збагачуючи тим самим дедуктивні гіпотези.

У зв'язку з вищезазначеним Н. Б. Мечковська вказує на те, що «пізнавальну цінність мають лише індуктивні універсалії, в той час як дедуктивні – це висновки або слідства з загальнотеоретичних уявлень про мову, що вже існують, тобто не нове знання, а лише по-новому представлене знання» [253, с. 250]. Іншими словами, висування дедуктивних універсалій є проблемою не пошуку знання про мову, а презентація знання. Таким чином, у подальшому буде йтися про індуктивні універсалії.

За обсягом мов світу виділяють абсолютні (повні) та статистичні (неповні) універсалії. Деякі дослідники вважають, що універсологія повинна мати справу лише з абсолютними універсаліями. Для Дж. Грінберга [85] та його послідовників [90-94; 157-163; 254-261] велике значення мають статистичні універсалії.

За своєю структурою виокремлюють універсалії прості (наявність або відсутність якогось явища в мовах світу) та складні (наявність залежності між різними явищами, наявність між ними відносин типу імплікації «якщо А, то В»).

Імплікативним універсаліям теперішнього часу приділяється особливе значення [85; 86; 354].

За відношенням до системи мови розмежовують універсалії фонологічні (Р. Якобсон [391]), граматичні (Дж. Грінберг [86]), семантичні (У. Вейнрейх [54], С. Ульман [352; 486]) тощо. Так, до низки фонологічних універсалій мають відношення такі: у мовах може бути не менше десяти і не більше вісімдесяти фонем; якщо є протиставлення приголосних за твердістю – м'якістю, то немає протиставлення тонів. До семантичних універсалій мають відношення закономірності розвитку значень слів від конкретних до абстрактних: *тяжкий (за вагою) > складний; гіркий (за смаком) > скорботний; солодкий (за смаком) > приємний; великий > важливий*. Про взаємозалежність між різними структурними рівнями свідчить така універсалія: якщо в мові слово завжди односкладове, то воно одноморфемне і в мові існує протиставлення тонів; якщо суб'єкт у мові стоїть перед дієсловом і об'єкт стоїть перед дієсловом, то в мові є відмінок.

За відношенням до осі синхронія / діяхронія виділяють синхронічні (статичні) та діяхронічні (динамічні) універсалії.

У зв'язку з цим автори «Меморандуму...» вважають, що «із загальнолінгвістичної точки зору деякі універсалії легше інтерпретувати як результат динамічних процесів, наприклад семантичну метафору – як результат метафоричних семантичних змін; існуючі в усіх (або майже в усіх) мовах варіантні форми значущих мовних одиниць (наприклад, морфонологічні чергування) – як результат діяхронічного процесу закономірно зумовлених звукових змін» [85, с. 39], тобто що розподілення універсалій на синхронічні та діяхронічні дійсно має місце в лінгвістичній універсології.

Виокремлюючи діяхронічні універсалії, Дж. Грінберг, Ч. Осгуд та Дж. Дженкінс стверджують, що ці універсалії формулюються з акцентом на тому, що мають місце два синхронних стани, з яких один є історичним продовженням іншого. Зазвичай вважають, що обидва стани є однією мовою, за винятком випадків, коли відстань у часі дуже велика, як, наприклад, для латинської та французької. Логічна структура діяхронічних універсалій є такою: «Для всіх x і

всіх у, де x більш ранній, а y – більш пізніший стан тієї ж мови...» [85, с. 40]. Далі, для діяхронічних універсалій зберігається розподіл на фонологічні, граматичні і семантичні.

І. Ф. Вардуль, відносно різновидів універсалій, звертає увагу на таке: «якщо універсалії – це суть властивості або відношення між властивостями мовної системи, до них не застосовується розподіл на синхронічні та діяхронічні. Вони є ахронічними, як і ці мовні системи» [46, с. 32]. Учений пояснює своє твердження тим, що типологія відволікається від генетичних та просторово-часових зв'язків окремих реалізацій мовних систем один з одним і з позамовною дійсністю. Ця думка, очевидно, відрізняється від трактування діяхронічних універсалій авторами «Меморандуму...» і, тим не менш, приваблює логічністю викладення.

Відносно цієї кореляції універсалій Н. Б. Мечковська висуває тезу, яка, на нашу думку, є дуже суттєвою. Авторка зазначає, що оскільки універсалії розуміють як властивості, притаманні будь-яким мовам, то неможливо говорити про «синхронічні універсалії» – в тій мірі, в якій запобігаються оксюмори типу *універсалії англійської мови* або *смажений лід*. Універсалії за визначенням є панхронічними [253, с. 261].

Також вчений вважає, що в лінгвістиці універсалій урахування фактора часу можливе лише на основі опозиції, яка лежить в іншій площині і стосується не синхронії/діяхронії, а статички/динаміки. Більшість універсалій, констатуючи наявність певних властивостей і явищ у будь-якій мові світу, є характеристиками мов у статиці.

Однак універсальні властивості мов не обмежуються статикою. Суттєва частина у списку загальних рис усіх мов має відношення до мовної динаміки, тобто до закономірностей протікання різноманітних процесів у мовах – чи то на макрорівні історії мов, чи то на мікрорівні становлення мовленнєвої спроможності людини, чи то у повсякденній динаміці мовленнєвої діяльності – у процесах продукування та сприйняття мовлення.

Н. Б. Мечковська зазначає, що закономірності філогенезу та онтогенезу в головному збігаються й корелюють із закономірностями мовленнєвої діяльності

та статичної організації мови, і наводить приклад подібної кореляції в аспекті універсалій:

1) в історії мов пасивні форми та конструкції формуються пізніше активних форм та конструкцій;

2) така ж послідовність формування активних та пасивних форм спостерігається у розвитку мовлення дитини (тобто в онтогенезі мовленнєвої діяльності);

3) при афатичних порушеннях мовлення активні конструкції довше зберігаються, ніж пасивні, і відповідно раніше відновлюються при одужанні;

4) у будь-якій мові є активні синтаксичні конструкції (тобто конструкції, в яких підмет та суб'єкт дії співпадають), в той час як пасивні конструкції (підмет є не суб'єктом, об'єктом дії) мають місце далеко не в усіх мовах [253, с. 261-262].

Універсальні закономірності динаміки мови згадуються, з одного боку, у діяхронічному мовознавстві, а з іншого, – у психолінгвістиці (але саме згадуються, а не є об'єктом їхнього дослідження). Що стосується лінгвістики універсалій, як вважає Н. Б. Мечковська, поки що загальні закономірності мовної динаміки або діяхронії не входять до списків універсалій: зупиняє вірогідний характер таких закономірностей [253, с. 262].

Дійсно, у діяхронії скоріш за все не вдасться сформулювати універсалії так само чітко, як у синхронії. Але пошук універсальних закономірностей в історії мов є досить результативним. Н. Б. Мечковська пропонує розглядати три основні роди діяхронічних універсалій.

По-перше, це універсальні закономірності у «техніці» діяхронії, тобто в самих принципах і механізмах мовних змін. Ці універсалії пов'язані з відповіддю на питання, чому і як змінюється мова. «Механізми» історії мов є спільними. Універсальною є сама спроможність, готовність кожної мови змінюватися «у відповідь» на зміни у потребах спілкування і пізнання. Універсальною є вірогіднісна природа мовних змін, а також співвідношення стохастичності (випадковості) та детермінованості у мовних процесах. Ці найбільш загальні універсалії реалізуються у більш окремих закономірностях, що носять, однак,

також універсальний характер (наприклад, закономірності переростання мовленнєвих змін у мовні; нерівномірність змін різних мов; повільність змін граматики порівняно зі змінами у словнику; спроможність до змін у першу чергу більш слабких ділянок системи та ін.). Прикладами універсальї подібного роду можуть слугувати:

– *Ступінь схильності значень до заміни морфем є універсалія; найбільш стійкими у мовах світу є морфемі зі значенням 1-ї та 2-ї особи; на другому місці за стійкістю – питальні займенники зі значеннями «хто?» та «що?»; на третьому – найменування деяких частин тіла (вуха, око, зуб, серце, ріг та ін.); потім – морфемі заперечення та заборони («ні» та «неможна»); далі – корені, пов'язані з позначенням води та сонця.*

– *Асимілятивні зміни відбуваються частіше, ніж дисимілятивні.*

– *Регресивна асиміляція має місце частіше, ніж прогресивна.*

По-друге, «точкові» зміни, відомі будь-яким мовам (на кшталт асиміляцій або аналогічних вирівнювань в історії морфологій). Клас універсальних «точкових» змін об'єднує процеси, які можуть носити відносно ізольований і приватний характер (порівняймо метатезу: рос. *ладонь* з праслв. **dōlnь*), але можуть бути і одним з виявлень більш широких і загальних діахронічних закономірностей («діахронічних констант»). У фонетиці-фонології це різноманітні факти асиміляції, дисиміляції, палаталізації, акомодатії; епентези, метатези, елізії; дифтонгізації голосного, дієрези дифтонга та його монофтонгізації; явища ротацізму, ринезму, йотації, спірантизації, дезаспірації; зміщення наголосу та ін. У сфері граматики і словника – граматикалізація (наприклад, перетворення сполучень модального, фазового або екзистенційного дієслова з інфінітивом або дієприкметником на дієслівну форму), лексикалізація, морфемна або семантична деривація, лексичні запозичення; опрощення, перерозподіл, деетимологізація; фразеологізація та деякі інші.

По-третє, відоме узагальнення у напрямку мовних змін. Універсалії, що мають відношення до змісту змін, відповідають на питання про те, куди, у якому

напрямку розвиваються мови. Спільне у напрямку мовних змін має соціолінгвістичний характер.

Теорія діахронічних універсалій почала активний розвиток у 70-ті рр. ХХ ст. Проте вона мала міцне підґрунтя у вигляді універсологічних пошуків лінгвістів більш ранніх періодів. Теорія з'явилася саме в працях М. Я. Марра [226-230]; в цьому сенсі він випередив Празьку школу. Інших дослідників діахронічних універсалій слід вважати його послідовниками. Отже, теорія діахронічних універсалій виникла не одразу, а розвивалася поступово.

Визнання універсалій у діахронії передбачає прийняття ідеї односпрямованості мовного розвитку. Подібна концепція висловлювалася в російському мовознавстві 30-х рр. ХХ ст. (В. І. Абаєв [2; 3], С. Д. Кацнельсон [157; 160], І. І. Мещанінов [250]).

Ідея діахронічних універсалій також спирається на гіпотезу «про системну близькість мов архаїчної структури і на найпізнішу варіативність нових мов» [214, с. 535].

Думка про односпрямованість мовного розвитку не передбачає оцінки мов, бо необхідною є дослідницька робота з вивчення компенсаторних та функціонально синонімічних явищ у новітніх мовах.

Більш окремими діахронічними універсаліями вважаються:

- закон про формування займенників спочатку вказівних, особових та питальних, а лише згодом – усіх інших відомих розрядів;
- положення про виникнення займенникових слів з первинних дифузних за функцією комунікативних елементів тощо.

Якщо наслідувати тезу Дж. Грінберга про певну кореляцію лінгвістичних універсалій, можна говорити про те, що, очевидно, синхронічні та діахронічні універсалії взаємопов'язані. Цей взаємозв'язок виражається в тому, що «не існує такого синхронного стану, який не був би результатом певних діахронічних процесів (за винятком, можливо, новоутворень типу штучних та піджин-мов), так, як і немає такого діахронічного процесу, результатом якого став би синхронний стан, що не відповідає універсальним закономірностям» [85, с. 40]. Також у

«Меморандумі...» підкреслюється, що певні синхронічні універсалії природніше інтерпретувати як результат спільних для різних мов процесів, конкретні діяхронічні зміни не можуть бути правильно зрозумілі без системи синхронних відношень у мові, яка підлягає змінам.

Діяхронічні універсалії певним чином відповідають синхронічним універсаліям. Існує, наприклад, така синхронна універсалія : *Якщо в мові глухі та дзвінки приголосні протиставлені наприкінці слова, то вони протиставлені і в інтервокальній позиції*. Їй відповідає така діяхронічна універсалія: *В історії будь-якої мови втрата протиставлення глухих і дзвінких наприкінці слова відбувається не пізніше, ніж втрата цього протиставлення в інтервокальній позиції*. Обидві універсалії розкривають, по суті, два боки однієї закономірності: для протиставлення глухих і дзвінких інтервокальна позиція є кращою, ніж позиція наприкінці слова. Дана універсалія демонструє той факт, що у розвитку мови менш «зручне» припиняє існування раніше, ніж більш «зручне». Прагнення до зручності системи призводить – у ході еволюції цієї системи – до постійної селекції елементів, найбільш близьких до універсального ядра, за рахунок елементів, більш до нього далеких.

Так, знання діяхронічних універсалій сприяє збагаченню даних синхронної типології, дозволяючи прогнозувати зникнення одних явищ і виникнення інших.

До того ж мовна типологія та лінгвістика універсалій – це дві близькі за інтересами галузі мовознавства, що будують єдиний дослідницький простір. Їхнім спільним об'єктом є однакові або схожі риси різних мов у тому випадку, якщо ця близькість не зумовлена ні спорідненістю мов, ані їх взаємним впливом.

Дослідження діяхронічних універсалій пов'язується, відповідно, з універсальною типологією, яка «намагається охопити всі мови світу» та історичної типології, яка «вивчає принципи еволюції мовних типів» [194, с. 44].

Відмінність між типологією мов та лінгвістикою універсалій пов'язана з характером спільності, що спостерігається: «типологія вивчає взаємопов'язані схожі риси (в окремих мовах), намагається зрозуміти такі системні схожості у якості певного типа будови мови і на цій підставі виявити існуючі на Землі типи

мов» [253, с. 20]. Лінгвістика універсалій намагається, на думку Н. Б. Мечковської, «виявити загальні риси, притаманні усім мовам Землі (тобто мовні універсалії – О. К.), не обмежуючи при цьому пошук універсалій їх «вагою», тобто їх структурною або змістовною значущістю» [253, с. 20].

Природно, що відмінність між типологією та лінгвістикою універсалій, яка стосується того, що є безпосереднім предметом їхньої уваги, відбивається у різноманітті методів та результатів відповідних досліджень.

Типологи, за ступенем розширення кола досліджуваних мов, приходили до кількісних оцінок розповсюдженості тих чи інших мовних явищ: одні явища мають місце у всіх мовах, інші – у більшості або у багатьох, треті – у небагатьох мовах, четверті явища є унікальними (тобто відомі всього в одній мові). Цей природний перехід дослідника від типології до лінгвістики універсалій можна бачити у праці польського мовознавця Т. Милевського «Передумови типологічного мовознавства» [262]. Говорячи про фонологічний «мінімум» (мінімальну систему фонем, притаманну всім мовам), про універсальні явища у сфері лексики, займенників, синтаксису, Т. Милевський підкреслював їхню двояку пізнавальну цінність: по-перше, історично (і у філо- і в онтогенезі) усе це найбільш ранні, опірні мовні феномени; по-друге, підсистеми універсальних мовних явищ можуть послугувати природною точкою відліку при типологічному співставленні мов.

Теорія діяхронічних універсалій є суттєвою основою для реконструкції попередніх станів конкретної мови та для порівняльно-історичного мовознавства. У процесі реконструювання певного прамовного стану суттєвим є викреслити з даних архаїчної мови знання універсалій давніх структур, з одного боку; з іншого боку, знання діяхронічних універсалій надає можливість верифікувати стани, що реконструюються. Діяхронічні універсалії також є суттєвими для етимології.

Слід зазначити, що діяхронічні універсалії тісно пов'язані й з мовною еволюцією, причому відмічається вплив однієї з зазначених галузей на іншу, і вплив цей є односпрямованим: дослідження діяхронічних універсалій уможливило формування й розвиток мовної еволюції як наукової галузі.

Мовна еволюція – мовознавча галузь, що займає проміжне положення між теоріями походження мови та вивченням діахронічних універсалій. Вона входить до загальної сукупності наук, що займаються еволюцією людини.

Питанням про те, чи існує якась загальна сила, що визначає розвиток мов, займалися ще в давнину. Цей феномен називали по-різному: принцип найменшого зусилля, фактор економії зусиль, фактор лінії тощо. Проте остаточне формування теорії мовної еволюції як певної галузі науки взагалі, що використовує досягнення антропології, палеонтології, історії, мовознавства та ін., відбулося лише наприкінці ХХ ст., коли починають виходити спеціалізовані журнали з цієї проблематики (наприклад, “The evolution of language” [480] та ін.), організовуються конференції (наприклад, “Evolang”, Paris, 2000 [491]) тощо.

Поза сумнівом, поява цієї особливої галузі знання була б неможливою без синтезу низки наукових напрямків, що виникли в ХХ ст..

По-перше, це ідея односпрямованості мовного процесу в усіх мовах світу (за винятком «загиблих» мов), яку пов’язують у мовознавстві з ім’ям американського лінгвіста Е. Сепіра [326]. Його позиція – це так званий drift, згідно з яким мова змінюється не лише поступово, а й послідовно; вона рухається несвідомо від одного типу до іншого і подібна спрямованість руху спостерігається в найвіддаленіших куточках земної кулі. Це означає, що неспоріднені мови часто приходять до схожих морфологічних систем. Ідея єдиного процесу розвитку висловлювалася й у вітчизняному мовознавстві прихильниками так званого «нового вчення про мову»: В. І. Абаєвим [3], С. Д. Кацнельсоном [161], І. І. Мещаніновим [254] та іншими. Згідно їхніх ідей, кожна мова проходить певну кількість «стадій», при цьому кінцевою стадією є, так званий, «номінативний лад», який не розрізняє відмінок суб’єкта перехідних і неперехідних дієслів. Суттєвою в даному випадку виявилася теорія В. І. Абаєва [2] про два етапи еволюції мови в плані форми: про мову як ідеологію та про мову як техніку. При «технізації мови» внутрішня «ідеологічна» форма мови послаблюється і посилюється граматикалізація.

Другим стимулом, що сприяє розвитку сучасної теорії мовної еволюції, стали праці «комунікативно-дискурсивного» напрямку (насамперед Т. Гівона [426; 482]). Коло зацікавлень Т. Гівона та лінгвістів, що займалися граматикино-синтаксичним аспектом становлення мовних систем і мали спільні з ним думки, визначається тим, що центром їхньої уваги є комунікативний рівень, а рушійною силою такого підходу є людина й розвиток її дискурсивних установок. Т. Гівон [426; 482] висловив ідею, що найбільш архаїчним є порядок елементів у висловленні, який іконічно співвідноситься з їхнім розгортанням у комунікативній ситуації. Подібний код він називає «прагматичним». Надалі колишнє іконічне стає знаковим. Мова здійснює перехід від прагматичного коду до власне мовного – відбувається «сінтактизація», яку мови здійснюють по-різному (ці ідеї близькі до концепції мови як «ідеології» і як «техніки» у В. І. Абаєва [2]).

Синтаксичні структури, у свою чергу, модифікуються виникаючою флективною морфологією. Має місце так званий «ре-аналіз», тобто перерозподіл, переформулювання, додавання або зникнення компонентів поверхневої структури. Рушійною точкою мовних змін є сам мовець. Таким чином, у цій теорії члени однієї парадигми змінюються не одночасно, а залежно від антропоцентричної установки. Крім того, розвиток цілих лексико-граматичних класів теж визначається еволюцією людського існування і розширенням світогляду *Homo sapiens*. Зокрема, поява *ordo naturalis*: SVO (тобто порядку слів «суб'єкт – предикат – об'єкт») Т. Гівон [426; 482] пов'язує з розширенням у текстах кількості топіків (актантів) і появою анафоричних структур і, у зв'язку з цим, синтаксичної послідовності: Попередня Рема, потім Початкова Тема.

У ХХ ст. для побудови загальної теорії еволюції мови суттєвою була теорія мовних універсалій, особливо – діахронічних універсалій (праці Дж. Грінберга [85; 86] та ін. [90-94; 157-163; 254-261]). До праць з діахронічних універсалій та досліджень зі змістовної (контенсивної) типології мають відношення пошуки первинних одиниць, що характеризують протомову. Якщо практично всі дослідники, близькі до еволюціоністської теорії, погоджуються, що в основі

мовної діяльності лежав синтаксис, точніше, ще не розчленоване висловлювання, то на питання про те, які ж були первинні елементи мови, протягом ХХ ст. висловлювалися найрізноманітніші думки. Так, для «телеологів» – німецьких учених 1930-х років (Е. Hermann [444; 445], W. Havers [440], W. Horn [448]) первинними були дрібні слова протяжністю не більше складу, які спочатку вважалися питальними, потім вказівними, далі перетворювалися на невизначені займенники. Ці дрібні слова різним чином комбінувалися в лінійному потоці мовлення. Для ідеологів «нового вчення про мову» [226-230; 254-258] розвиток мови починається з тривалого періоду кінетичного, незвукового мовлення, а звукове мовлення народжується з ритуальних звуків магічного характеру. Первинний звуковий комплекс, на думку марристів [226-230; 254-258], не мав значення, він супроводжував кінетичне мовлення. Потім з'явилося звукове мовлення [250], що розпадалося не на звуки й не на фонемі, а «на окремі звукові комплекси. Цими цільними комплексами ще не розчленованих звуків і користувалося спочатку людство як цільними словами» (І. І. Мещанінов [250, с. 181]). Первинних мовленнєвих елементів було чотири (*сал, бер, йон, рош*) і вони були «асемантичними», тобто прикріплювалися до будь-якого змістовного комплексу. Ці легендарні чотири елементи спочатку вважалися чисто тотемними іменуваннями, і навіть показники флексійного типу зводилися до них, тобто до тотемів. Однак марристи, як і телеологи, спиралися на первинну роль певних «займенникових» елементів, що утворюють потім дієслівні й іменникові флексії. Існує також теорія першоелементів з опорою на первинні вигуки (С. Карцевській [155], Е. Херманн [444]). Кожен з цих «вигуків» мав консонантну основу, яка в подальшому модифікувала супроводжуючий вокал, утворюючи склад структури «приголосний – голосний», таких модифікацій ставало все більше і вони набували більш прозоре функціональне значення, як правило, пов'язане із вказівністю.

Нарешті, у другій частині ХХ ст. з'являлося більше спостережень в окремих мовних зонах, які безсумнівно свідчили про односпрямований процес мовної еволюції, навіть в ізольованому мовному фрагменті. Такими можна вважати концепції тоногенезу (J. Nombert [446; 447], J. Ohala [466]), згідно яких тональний

стан є результатом передбачених комбінацій підвищення частоти після глухих і зниження після дзвінких; здійснюється цей вид фонетики слова для всіх мов на різних етапах, проте фонологізується лише для декількох. Такими ж є спостереження стосовно найбільш пізнього розвитку форм майбутнього часу, стосовно пізнього становлення невизначеного артикля порівняно з визначеним, стосовно переходу просторових прийменників до розряду часових, але не навпаки тощо. Локальну односпрямованність можна проілюструвати й синтаксичними прикладами. Наприклад, у якості діахронічної універсалії Дж. Грінберг [86] висунув положення про те, що узгоджені означення згодом мають бути в препозиції до імені, а неузгоджені означення – в постопозиції.

До кінця ХХ ст. низка питань, пов'язаних з проблемою еволюції мови й визначення рушійної сили її еволюції, злилася з проблемами більш широкого антропоцентричного плану, і виникла нова галузь науки, що поєднала лінгвістів, психологів, антропологів, біологів і палеонтологів. Цей напрям, орієнтуючись на вчення Ч. Дарвіна [99], іменується «неодарвінізмом». Його суттєвою науковою інновацією є спрямування на заповнення лакуни між початком існування мови й функціонуванням прамов, що реконструюються компаративістами – дослідниками різних мовних сімей. В епістемологічному сенсі ця низка проблем співвідноситься з проблемами виникнення мови, локалізації прамови й причин її виникнення. Проте, якщо розділити ці два кола проблем, сукупність зацікавлень сучасної теорії мовної еволюції зводиться до таких груп завдань:

- 1) якою за своєю будовою була прамова;
- 2) якими були її зміни на ранніх етапах еволюції;
- 3) які рушійні сили цієї еволюції; чи залишаються ці сили незмінними й дотепер;
- 4) якою була прамова людства;
- 5) які основні етапи її еволюції можна визначити;
- 6) чи існує єдиний односпрямований шлях розвитку для всіх мов;
- 7) що є рушійною силою мовних змін;
- 8) чи еволюціонує ця рушійна сила разом зі зміною мови.

Таким чином, певні питання можуть висвітлити саме факти теорії діяхронічних універсалій.

Діяхронічні універсалії взагалі і кожна з них окремо потребують відповідного дослідження, яке б дозволяло повною мірою розкрити їхню сутність та їхні особливості. Таке дослідження має спиратися на конкретний метод або на комплекс методів.

1.2. Проблема діяхронічних універсалій в лінгвоісторіографічному аспекті

Мовознавці 20-х – 50-х рр. ХХ ст. відобразили у своїх працях особливості початкового етапу розвитку лінгвістики універсалій як напряму мовознавства. У цей період дискутувалося питання про те, які загальні категорії можливо виявити в різноструктурних мовах світу.

Визнання універсалій в діяхронії (наприклад, твердження, що найпізніший дієслівний час у мові – це Futurum) передбачає прийняття ідеї односпрямованості мовного розвитку. Подібні концепції висловлювалися у студіях В. І. Абаєва [1-3], М. М. Гухман [90-94], С. Д. Кацнельсона [157], І. І. Мещанінова [250-258] та інших лінгвістів. У працях І. І. Мещанінова [256, 258] («Члены предложения и части речи», «Понятийные категории») проблема універсалій досліджувалася у зв'язку з теорією понятійних категорій. Він виокремлював провідні, постійні, універсальні ознаки для певного синтаксичного типу; це деякі змістові компоненти загального характеру. До понятійних категорій було віднесено, зокрема, суб'єкт і предикат.

Лінгвістика 60-х рр. – кінця ХХ ст. репрезентує другий етап розвитку діяхронічної універсології, його основні особливості. У цей час теорія діяхронічних універсалій починає спиратися на гіпотезу про системну близькість мов архаїчної структури та на подальшу варіативність нових мов.

Універсалії знаходили або намагалися знайти на всіх рівнях мови, залежно від наукових інтересів дослідників до них відносили ознаки різного ступеня

узагальнення: семантичні категорії різної значущості, фонологічні явища, загальні характеристики мови.

Побудова послідовної і єдиної класифікації навіть так званих абсолютних універсалій, що виділялися у різних дослідженнях, є практично неможливою: надто неоднорідний їхній склад. До абсолютних універсалій, за спостереженнями М. М. Гухман, відносили: 1) номенклатуру основних одиниць; 2) деякі процеси, широко репрезентовані в різних мовах (метатезу, асиміляцію, змістовне «вивітрювання»); 3) різні типи відношень, що діють у процесі функціонування мови (протиставлення нового і даного на рівні актуального членування речення, маркування джерела та адресата висловлювання, виробника ознаки тощо); 4) певні типи значень (атрибутивність, належність, указування на місце дії тощо); 5) онтологічні ознакові характеристики мови [92 с. 30]. Різні за своєю ємкістю універсалії репрезентують як змістовні, так і формальні категорії. Ще більш різноплановими є універсалії, які відносяться до класу «неповних або імплікованих універсалій».

Очевидно, неоднозначність тих наборів універсалій, що декларувалися, віддзеркалює певну нестійкість самого поняття. Включення цієї проблеми до основної тематики XI Міжнародного конгресу лінгвістів свідчить про велику зацікавленість універсаліями. Намагання учасників конгресу уточнити зміст цього поняття, відокремивши його від схожих феноменів і визначивши методіку знаходження й опису універсалій, є демонстративним у сенсі стану розробки основних питань, що мають відношення до цієї сфери досліджень.

Водночас знайомство з багатьма працями з універсалій дозволяє помітити, що тут, частково новими термінами, викладаються ідеї, що неодноразово висловлювалися у значно більш ранніх дослідженнях, переважно радянських учених [90-94; 157-163; 254-261].

Що стосується універсалій, особливо логіко-семантичного плану, то це питання було поставлене у великому обсязі у працях І. І. Мещанінова у зв'язку з теорією понятійних категорій, до яких він відносив поняття «агенса і пацієнта», «атрибутивності», «посесивності» тощо [258, с. 195-198]. Звертає на себе увагу і

виділення ознак постійних, універсальних для певного синтаксичного типу [250], які І. І. Мещанінов намічав у своїх дослідженнях з ергативної та номінативної будови. Є досить цікавим, що у сучасних працях з універсалій повторюються навіть ті ж самі понятійні одиниці, які були у 30-ті – 40-ві рр. в центрі уваги І. І. Мещанінова та його учнів, переважно у зв'язку з вивченням різниці в оформленні суб'єктно-предикативно-об'єктних відношень. Не менш цікавим є той факт, що знову привертає увагу співвідношення ергативної і номінативної конструкцій, однак у сучасних зарубіжних працях [416; 455; 471; 484; 465] проблема ставиться і розв'язується на більш обмеженому матеріалі з урахуванням переважно ізольованих явищ, без розгляду всієї системи ознак-координат, що було характерним для праць І. І. Мещанінова [250-258].

М. М. Гухман відзначає, що «радянські дослідники, які працювали в цьому напрямку, вважали головним своїм завданням не стільки виявлення спільного, «універсального», скільки розкриття передусім специфічних форм реалізації цього спільного» [92, с. 32]. Якщо висловити цю думку сучасною термінологією, то можна стверджувати, що встановлення якогось інваріанта на будь-якій ділянці людської мови зовсім не оцінювалося тоді з погляду можливості побудови певної абстрактної моделі, воно було лише засобом виявлення і кращого пізнання діалектичного зв'язку загального та окремого. Саме ця риса відділяє радянські праці даного напрямку не лише від логіко-граматичних побудов структуралізму 30-х років ХХ ст., але й від праць з універсалій 60-х – 70-х років.

Наявність у працях з універсалій другої половини ХХ ст. принципової відмінності в плані розуміння об'єкта дослідження, а також в методиці його виявлення і опису частково пояснюється тим, що до аналізу цієї проблеми звернулися мовознавці різних шкіл і напрямів від Дж. Грінберга [85-86; 429-435], Ч. Хоккета [369] та Н. Хомського [372-376] до Є. Куриловича [203] та У. Чейфа [408].

Однією з таких дискусійних проблем є співвідношення онтологічного та епістемологічного аспектів у трактуванні універсалій. Мовознавці, що у більшій або меншій мірі пов'язані з традиціями лінгвістичного емпіризму, підкреслюють у

своїх дефініціях другий аспект. Така думка віддзеркалилась у формулюваннях відомого «Меморандуму...»: «Мовні універсалії є узагальненими висловлюваннями про ті властивості і тенденції, які притаманні будь-якій мові... Тому вони представляють найзагальніші закони лінгвістики і протиставляються окремим методикам або результатам конкретних досліджень» [85, с. 31]. Якщо в цій дефініції досить прозоро змішуються категорії й прийоми лінгвістики з ознаками, що притаманні об'єкту цієї науки, то дещо далі універсалії просто розглядаються як «будь-які висловлювання про мову, що мають відношення до усіх мов взагалі» [85, с. 35]. Але визначення, так само як і лінгвістичні закони, є, вочевидь, похідними по відношенню до досліджуваних ознак і властивостей мов.

М. М. Гухман вважає, що авторами «Меморандуму...» має розділятися таке розуміння універсалій, яке мовознавець вважає методологічно вірним: «універсалії – ... спільні онтологічні категорії і властивості, притаманні всім або більшості мовам» [92, с. 34].

У 70-тих рр. ХХ ст. позначилася тенденція відносно розмежування спільних мовних категорій, що виявляються у результаті спостереження над різними мовами, і категорій універсальних, притаманних мові як такій. Уперше таке розмежування запровадив Е. Косеріу [191; 192], протиставляючи “*dem empirisch Allgemeine*” («емпірично спільне») “*dem Universellen*” («універсальному»). Учений вважав, що «універсальними повинні вважатися лише такі категорії, які можуть бути виведеними з самого поняття природної мови і відповідати їй», – констатує М. М. Гухман [92]. З цієї точки зору навіть явище, засвідчене в одній мові, є універсальним, якщо воно відповідає одній з потенційних можливостей природної мови. Процедура виявлення універсалій в цьому випадку є чисто дедуктивним процесом.

Ідеї, що були висловлені Е. Косеріу, втілилися в дослідженнях деяких мовознавців, які критично відносилися до американської методологічної традиції виявлення універсалій. Зокрема, вони отримали розвиток в доповіді Є. Куриловича [203] на XI Міжнародному конгресі лінгвістів.

Застосовуючи аналітичну процедуру, Є. Курилович, однак, вибирає як вихідний постулат не ознаки, що входять до поняття об'єкта, а необхідні для мовного спілкування мовленнєві ситуації, які й обумовлюють обов'язковість (універсальність) тих чи інших категорій. Прикладом такої універсалії слугує наявність у кожній мові засобів означення автора висловлювання та адресата, які знаходяться в конкретному місці в конкретний час, тобто розглядається низка дійсних елементів, яку розуміють досить широко як різне втілення одних і тих самих семантичних категорій. Що стосується виявлення універсалій емпіричним шляхом, то, на думку Є. Куриловича, не можна бути впевненим, навіть за умови залучення фактів багатьох мов, що узагальнення цих фактів веде до встановлення дійсно необхідних для будь-якої мови і тому універсальних ознак і категорій. Ще більш категорично критикується емпіричний метод виявлення універсалій у статті Г. Зайлера [136].

Таким чином, у працях з універсалій чітко означилися два підходи, дві методики, які умовно можна означити як емпіричну та дедуктивну теорії універсалій. Ці теорії, зрозуміло, також розповсюджуються і на вивчення діахронічних універсалій.

З іншого боку, слід зазначити, що серед праць з історії мовознавства, що будуть окреслені нижче, бракує досліджень саме лінгвоісторіографічного спрямування.

Докладно проаналізувавши динаміку вивчення діахронічних універсалій в науковій літературі, ми дійшли висновку про недостатнє висвітлення досліджуваної нами проблематики в лінгвоісторіографічному аспекті та про необхідність спеціального комплексного лінгвоісторіографічного дослідження. В опублікованих роботах переважає загальний опис поглядів мовознавців на типологічні проблеми мов взагалі та на універсологічні питання. Ці праці мають загальний характер і не охоплюють тему дослідження комплексно, оскільки їх автори не ставили перед собою такого завдання.

1.3. Метод дослідження

В. А. Глущенко говорить про науковий метод як про один «з елементів, за допомогою яких у науці виконують цілеспрямовані пізнавальні дії. Ці елементи утворюють специфічну систему, до якої, крім наукового методу, входять наукова проблема, висування й розробка гіпотез, вибір предмета дослідження, вихідні пізнавальні завдання» [76, с. 12].

Термін *метод* лінгвісти вживають у різних значеннях. Найчастіше його трактують у вузькому смислі, як «сукупність прийомів, що використовують в дослідженні мови» [18, с. 232]. Проте така інтерпретація не повною мірою відповідає значенню терміна *метод* як певного способу підходу до лінгвістичної дійсності, її пізнання, збіднює саме поняття лінгвістичного методу [132, с. 89]. Суттєвим видається трактування методу як складної логічної одиниці з певною структурою [329, с. 258].

Окрім того, будь-який метод тлумачать як складну одиницю, «що включає три різні компоненти: онтологічний, операційний, телеологічний» [303, с. 24].

Операційний компонент методу репрезентований комплексом «наукових прийомів та процедур та методикою їх застосування» [76, с. 12].

Телеологічний компонент входить до структури методу у зв'язку з тим, «що будь-який метод завжди з'єднаний з метою дослідження» [340, с. 17].

Онтологічний компонент методу розглядають як засіб, «за допомогою якого дослідник сприймає світ як деяку певним чином розчленовану цілісність, дану йому в системі філософських категорій» [303, с. 26]. У зв'язку з цим В. А. Глущенко розглядає такі засоби пізнання, як принцип і підхід, у межах онтологічного компонента наукового методу [76, с. 12].

Кожному конкретному методу дослідження відповідають певні принципи дослідження, «вони можуть бути як специфічними, так і спільними для кількох методів» [76, с. 12].

Науковий підхід завжди тісно пов'язаний з принципом. Це своєрідна методологічна орієнтація дослідження, точка зору, з якої розглядають об'єкт вивчення, тобто поняття, що спрямовує загальну стратегію дослідження [34, с. 74].

Характер досліджуваних універсалій потребує висвітлення тут сутності відповідного даній тематиці методу – типологічного (зіставного), оскільки він «спрямований... на виявлення відмінностей між двома чи більше мовами (унікалій), хоча й не ігнорує їхніх спільних рис» (відповідно – універсалій – О. К.) [195, с. 77]. Застосовується цей метод до будь-яких мов безвідносно до їхньої генетичної, типологічної та ареальної належності для аналізу співвідношення їхніх структурних елементів і структури в цілому з урахуванням усіх факторів їхньої взаємодії, взаємопроникнення та взаємовпливу на всіх мовних рівнях.

Метод дослідження мов світу «шляхом висвітлення їхніх спільних або схожих рис та групування, об'єднання об'єктів (мов – О. К.) з урахуванням ступеня цієї близькості у певні класи (групи, типи)» Н. Б. Мечковська називає типологічним методом [253, с. 14]. Вона також наголошує на тому, що лише у типологічних дослідженнях мов використовується сама ідея *типу* як певного об'єднання об'єктів, підґрунтям якого є спільні риси цих об'єктів.

На думку О. О. Селіванової [324; 325], терміни «типологічний» та «зіставний» (відносно конкретного методу) не є синонімічними.

Зіставний метод як міжпарадигмальний (тобто такий, що ґрунтується на поєднанні методологічних засад парадигмальних – найбільш загальних лінгвістичних – методів, однак виокремлюється за специфікою процедур чи за загальним підходом до аналізу мовних явищ), метою якого є поглиблення знань про одну з мов на тлі іншої, виявлення особливостей взаємодії мов у процесі оволодіння другою мовою, встановлення характерних рис сімей і груп мов, прогнозування взаємопроникнення мов тощо. Об'єктом зіставного аналізу можуть бути одиниці усіх мовних рівнів: від фонем до синтаксем. Зіставний метод ґрунтується на загальному механізмі порівняння двох мов. Саме ця риса і відрізняє його від іншого – типологічного – методу контрастивної лінгвістики.

Тому даний метод, трактований з саме цієї точки зору, не може бути застосований у дослідженні мовних універсалій взагалі та діахронічних універсалій зокрема.

Типологічний метод також є міжпарадигмальним. На відміну від зіставного методу, типологічний не обмежується зіставленням двох мов, а простежує типологічні особливості багатьох мов. Його мета – «диференціація мов світу залежно від їхніх структурних, граматичних і функціональних рис безвідносно до генетичної спорідненості» [325, с. 60]. Головним принципом типологічного методу є порівняння як установлення схожості й розбіжностей між мовами. «Шляхом типологічного методу, – зазначає О. О. Селіванова, – здійснюється аналіз синхронічного стану мов незалежно від їхньої генетичної спорідненості чи віддаленості» [325, с. 60].

М. П. Кочерган трактує типологічний метод (контрастивний, зіставний; причому термін «зіставний» є ключовим – О. К.) як «сукупність прийомів дослідження й опису мови через її системне порівняння з іншою мовою з метою виявлення її специфіки» [194, с. 367] і саме його розглядає як традиційний у вивченні мовних універсалій взагалі та діахронічних універсалій зокрема: типологічний метод «пов'язаний з проблематикою мовної типології та універсалій (ці мовознавчі категорії є результатом застосування цього методу)» [194, с. 369].

Мета зіставного аналізу – встановлення співвідношення між мовними явищами, відповідностей та кореспонденцій. Відповідність різноманітних явищ визначається на основі спільної певної їхньої ознаки. «Елементи різних мов, що перебувають у певному відношенні до даної ознаки, вважаються компарабельними» [195, с. 94]. Керуючись цим твердженням, можемо визначити мовні універсалії як компарабельні, тобто як такі, що можуть бути досліджені шляхом зіставного аналізу.

Зіставний аналіз здійснюється, на думку М. П. Кочергана, «в кілька етапів: точний і повний опис систем зіставляюваних мов; зіставлення цих систем; контрастивні спостереження (висновки)» [195, с. 93]. Кожен з них може бути охарактеризований таким чином:

Перший етап – точний і повний опис систем зіставляваних мов – вважають необхідною умовою для успішного конфронтативного порівняння. «Причиною незадовільного стану зіставних досліджень, – пише М. П. Кочерган, – є те, лінгвіст-контрастивіст повинен «наверстати» опис досліджуваних мов» [195, с. 93]. До опису поставлені певні вимоги. Він має здійснюватись на базі єдиної граматичної теорії, на основі одного й того ж самого методу, за однією моделлю, з використанням однакової техніки й одного й того самого понятійного апарату. Зіставленню передують аналіз всередині системи, який виявляє системні закономірності, які використовуються як основа для порівняння у міжсистемному зіставленні.

Другий етап – встановлення зіставляваності на різних рівнях – необхідний, щоб не зіставляти не зіставляване, оскільки для зіставлення застосовується лише опис зіставного типу. Сутність зіставного вивчення визначається як системно-функціональним зіставленням ізофункціональних одиниць незалежно від того, до якого рівня мовної системи вони належать.

Третій етап – контрастивні спостереження (висновки) – завершальний етап зіставного аналізу.

Тези М. П. Кочергана, що викладені вище, переконливо свідчать про те, що саме зіставний метод є дієвим у дослідженні мовних універсалій взагалі та діяхронічних універсалій зокрема.

Слід також зауважити, що діяхронічні універсалії протягом певного часу були і залишаються предметом зацікавленості лінгвістів. Результати вже існуючих досліджень мають вивчатися, у першу чергу, за допомогою актуалістичного методу. Наше дослідження має лінгвоісторіографічне спрямування, тому використання актуалістичного методу є обов'язковим.

Як уже відзначалося, у нашій роботі застосовано *актуалістичний метод*. Цей метод дає можливість за допомогою сучасних знань простежити розвиток об'єкта в минулому та передбачити деякі тенденції майбутнього розвитку.

У низці наукових праць (Г. О. Подкоритов [297], Н. П. Французова [367] та ін.) актуалістичний метод визначено як загальнонауковий метод теоретичного

рівня, без якого неможливе існування історіографії будь-якої науки. Він базується на тому, що об'єкти, які не стали предметом актуальної діяльності та сприйняття, можуть бути вивчені шляхом порівняння їх з подібними об'єктами, які потрапили в поле сприйняття й діяльності суб'єкта. Об'єкти вивчають у часі, у розвитку, у становленні їх як певних систем. Минуле об'єкта досліджується на основі його відбиття у сучасному.

Актуалістичний метод (або метод актуалізму) використовують під час досліджень у широкому колі спеціальних наук.

Так, актуалістичний метод отримав широке застосування в геології: він передбачає наступність минулого й теперішнього, тотожність сучасних геологічних процесів зі стародавніми процесами. За характером сучасних геологічних процесів можна з певним ступенем наближення описати закономірності давніх процесів. Найефективнішим методом актуалізму виявляється в таких галузях геології, як літологія, вулканологія, тектоніка.

У палеонтології, що входить у цикл біологічних наук, це метод дослідження, заснований на вивченні сучасних організмів і процесів їхнього захоронення [297, с. 132-133].

В. А. Глущенко першим серед лінгвістів розкрив специфіку актуалістичного методу як методу праць з лінгвістичної історіографії. Учений визначив специфіку актуалістичного методу в зіставленні з порівняльно-історичним методом, яка полягає в наявності специфічних рис об'єкта й предмета, у відмінностях в операційному та телеологічному компонентах [76, с. 14].

В онтологічний компонент актуалістичного методу входять принципи історизму, причиновості й системності як конкретизація та вияв принципу загального зв'язку явищ. Отже, ці принципи становлять і його методологічну основу. Вони охоплюють найважливіші загальні твердження теорії пізнання, які передбачають трактування об'єкта як системи взаємозумовлених елементів, що знаходяться в безперервному розвитку [76, с. 12].

За Г. О. Подкоритовим, історизм у науковому пізнанні виявляється у встановленні необхідних відповідностей між розташуванням категорій у науковій

системі й порядком речей, які вони відбивають, і використовується там, де має місце розвиток явища в часі [297, с. 106].

Історизм як філософський та світоглядний принцип закріпився в науці в середині XIX ст. До цього сутність явищ розглядалася як якийсь первісно даний, готовий стан. У науковому пізнанні оперували переважно неісторичними поняттями. Дослідники намагалися пізнати явища, виходячи лише з них самих, не звертаючи уваги на інші явища, які зумовили їхнє існування. У науковій термінології часто траплялися так звані «природні» поняття, які відповідали нібито незмінній сутності речей і явищ [297, с. 107].

Важливим визнається й таке твердження Г. О. Подкоритова: «зміст знань змінюється та розвивається під впливом двох чинників: 1) змінюється сам предмет – змінюється знання про нього; 2) предмет залишається тим самим, проте зміст знань про нього розширюється й поглиблюється завдяки успіхам пізнання» [297, с. 114].

Операційний компонент актуалістичного методу, як ми вже відзначали, є сукупністю таких *прийомів і процедур: аналіз джерел (лінгвістичних текстів) і синтез одержаних результатів, порівняння, абстрагування* та логічна *історико-наукова реконструкція*, що посідає центральне місце серед прийомів і процедур [76, с. 14].

Визначимо вихідні прийоми операціонального компонента. Для досягнення результату процедура наукового пізнання повинна бути організованою. Одним із прийомів дослідження є відбір фактів з джерел (лінгвістичних текстів) і *аналіз джерел*. Наступний крок – *синтез одержаних результатів*.

Значна роль в актуалістичному дослідженні належить *порівнянню й історико-науковій реконструкції*. Сутність прийому *порівняння* полягає у спостереженні еволюції поглядів того чи іншого мовознавця, порівнюються праці різних учених тощо. Проаналізувавши лінгвістичну спадщину певного лінгвіста, дослідник отримує можливість розкрити особливості його наукового пошуку в контексті розвитку лінгвістичної науки, з'ясувати значущість наукової творчості

певного мовознавця для тогочасної лінгвістики й мовознавства наступних епох, установити зв'язки сучасних концепцій з попередніми.

Особливість *історико-наукової реконструкції* полягає у реконструюванні процесу пізнання лінгвістами мовних явищ. При цьому необхідно підкреслити не лише спільність поглядів сучасних учених та їхніх попередників, а певні відмінності.

Телеологічний компонент актуалістичного методу в нашій роботі становить сформульована вище мета дослідження.

Започаткована В. А. Глущенком розробка актуалістичного методу як методу праць з лінгвістичної історіографії була продовжена в наукових розвідках з історії мовознавства В. М. Овчаренка [284], О. Л. Жихаревої [123], О. М. Абрамичевої [4], О. М. Голуб [81], К. А. Тищенко [351], О. В. Холодова [370], І. М. Рябініної [323], А. С. Орел [287], О. О. Клець [166], Н. В. Холодової [370], О. О. Фельчак [360], О. Ю. Марченко [233], Т. І. Приступи [308], А. С. Ніколайчук [280], К. В. Зубенко [137].

1.4. Напрями дослідження

Для повного й всебічного аналізу джерел вивчення діахронічних універсалій у мовознавстві ХХ ст. матеріал у дисертації досліджено за такими напрямками:

1. Визначення сутності діахронічних універсалій та пов'язаність їх з ідеєю мовної еволюції. Цей напрям передбачає аналіз досліджуваного поняття на тлі засад мовної еволюції.

2. Дослідження історії розвитку зазначеної проблеми. Цей напрям нашого дослідження передбачає повне висвітлення теоретичних доробок відносно понять «мовні універсалії» та «діахронічні універсалії», а також необхідність пов'язання даних понять з методологією історичного та типологічного характеру.

3. Розкриття особливостей діахронічних універсалій, досліджених у працях 20-х – 50-х рр. ХХ ст.

4. Розкриття особливостей діахронічних універсалій, досліджених у працях 60-х рр. – кінця ХХ ст. Ці два напрями є провідними в аналізі поглядів мовознавців відповідного періоду на проблему діахронічних універсалій.

5. Узагальнення закономірностей дослідження діахронічних універсалій у мовознавстві ХХ ст. Цей напрям виділяють як головний у формулюванні висновків, які передбачають висвітлення сутності діахронічних універсалій крізь призму поглядів лінгвістів досліджуваного періоду.

6. З'ясування тверджень дослідників діахронічних універсалій, які б виявилися перспективними для мовознавства початку ХХІ ст. Цей напрям є провідним у галузі лінгвістичного прогнозування взагалі та в галузі прогнозування лінгвістичних типологій зокрема. Він є допоміжним у висуванні гіпотез відносно еволюціонування певних мовних універсалій, що вже існують, а також у вирішенні питання, чи є універсалії, які еволюціонують, дійсно діахронічними, або вони можуть трактуватися як універсалії іншого типу.

Кожен такий напрям відрізняється від іншого не лише хронологічними межами, але й суттєвими особливостями.

Так, вивчення універсалій взагалі та діахронічних універсалій зокрема почалося ще задовго до окреслених у нашому дослідженні часових меж.

В. фон Гумбольдт [87-89] уперше сформулював принцип типологічної спорідненості мов. Він розвивав ідею про універсальний компонент мовної будови, продовжуючи в цьому відношенні ідеї універсальної граматики. Визнаючи своєрідність кожної мови як у плані форми, так і в плані змісту, учений водночас уважав, що поряд з ідіоматичними у змісті кожної мови є й універсальні елементи, хоча неправильно було б ототожнювати весь зміст мови з універсальним її компонентом.

Перші зразки типології споріднених мов продемонстрував І. О. Бодуен де Куртене [35] у працях, присвячених порівняльній граматиці слов'янських мов. Найцікавішою є запропонована ним типологічна класифікація слов'янських мов, що ґрунтується на відношеннях довготи й короткості голосних до характеру наголосу.

Типологічні спостереження містили й порівняльно-історичні дослідження споріднених мов. Так, О. О. Потебня [304-307], реконструюючи риси давнього синтаксису індоєвропейських мов, виділяв типологічні особливості, що були притаманні різним етапам розвитку мов цієї сім'ї, причому частково ці особливості він розумів як ступені спільного процесу розвитку людської мови.

Дослідження типологічної проблематики розпочинається у радянському мовознавстві в другій половині 20-х рр. ХХ ст. Найбільш продуктивними були 30-ті – 40-ві рр. (М. Я. Марр [226-230], С. Л. Биховська [40; 41], І. І. Мещанінов [254-258], М. Ф. Яковлев [394-395], Є. Д. Поліванов [298], А. П. Рифтін [315-317], С. Д. Кацнельсон [157], А. В. Десницька [101-104], М. М. Гухман [90-94], В. М. Жирмунський [114-122], П. Я. Скорик [336], О. П. Суник [344]).

Так, у російській лінгвістиці 20-х рр. ХХ ст. було сформовано два напрямки, що ґрунтувалися на різних наукових принципах. Це, по-перше, «Мовознавчий фронт», одним з теоретиків якого був учень І. О. Бодуена де Куртене Є. Д. Поліванов [298], який пропагував практичні задачі, оскільки слід було вести боротьбу з неграмотністю, складати абетки для безписемних народностей держави. Отже, опрацьовувалися проблеми фонології, графіки та орфографії, складалися граматики ще не досліджених мов. У зв'язку з цим Є. Д. Поліванов розумів цінність лінгвістичних праць мовознавців Московської, Казанської та Ленінградської шкіл і відстоював цю спадщину в нових соціальних умовах.

Типологічне опрацювання отримали в працях Є. Д. Поліванова й специфічні особливості китайської та японської мов, типологічний підхід зумовив і його трактування такої своєрідної категорії, як інкорпорація. Хоча лінгвіст не залишив спеціальної праці з типології, типологічне підґрунтя існувало в усіх його дослідженнях з конкретних мов, а також у загально лінгвістичних дослідженнях.

Іншим науковим напрямом цього часу було «нове вчення про мову» академіка Миколи Яковича Марра [226-230]. Учений розумів процес створення марксистського мовознавства як боротьбу з ідеями дореволюційного теоретичного мовознавства. Ідеям П. Ф. Фортунатова [365; 366], О. О. Потебні [304-307], І. О. Бодуена де Куртене [35] він протиставляв своє вчення.

Вплив М. Я. Марра на розвиток типологічних досліджень 30-х – 40-х рр. став відчутним передусім у розумінні задач типології. Оскільки у працях радянського мовознавця головною була ідея про єдність глотогонічного процесу, типологічні трактування інших мовознавців, які мали відношення до «нового вчення про мову», були пов'язані так чи інакше з глотогонічною проблематикою. Цим пояснюється активне функціонування в ті роки діахронічної типології.

До найбільш оригінальних і значущих праць першого періоду розвитку вчення про діахронічні універсалії можна віднести «Нове вчення про мову» М. Я. Марра [226-230] та «Загальне мовознавство. До проблеми стадіальності в розвитку слова і речення» І. І. Мещанінова [255].

Іван Іванович Мещанінов вважав себе учнем та послідовником М. Я. Марра, але, починаючи з 30-х рр. ХХ ст., йшов власними шляхами в розвитку теорії мовознавства. Головним принципом у вивченні мови взагалі І. І. Мещанінов, як і М. Я. Марр, вважав принцип історизму.

Ідею якісних змін в процесі розвитку мови І. І. Мещанінов запозичив у М. Я. Марра, відкинувши помилкові уявлення останнього про розвиток усіх мов світу з чотирьох первинних елементів.

І. І. Мещанінов відмовився також від первинно прийнятої ним схеми стадіального розвитку мов (стадії аморфна, аморфно-синтетична, аглютинативна, флективна), що була запропонована М. Я. Марром. На відміну від М. Я. Марра, мовознавець створив свою стадіальну схему на базі різниці в будові речення, висуваючи на перший план розгляд суб'єктно-предикативно-об'єктних зв'язків.

Інша лінія діахронічних досліджень першого періоду була репрезентована здебільшого працями германістів (М. М. Гухман [90-94], А. В. Десницька [101-104], В. М. Жирмунський [114-122], С. Д. Кацнельсон, [157-163]).

Після публікації «Меморандуму про мовні універсалії», створеного Дж. Грінбергом, Ч. Осгудом та Дж. Дженкінсом [85], тема універсалій увійшла до світової лінгвістики. Ця проблематика висвітлювалася на ХІ Міжнародному конгресі лінгвістів в Італії у 1972 р. [107] у доповідях Дж. Грінберга,

Є. Куриловича, Е. Косеріу та інших. Таким чином, розпочався другий – і основний – період діахронічної універсології як лінгвістичного напрямку.

Дж. Грінберг, Ч. Осгуд та Дж. Дженкінс констатували, що «з загальнолінгвістичної точки зору деякі універсалії легше інтерпретувати як результат динамічних процесів, наприклад семантичну метафору – як результат метафоричних семантичних змін; існуючі в усіх (або майже в усіх) мовах варіантні форми значущих мовних одиниць (наприклад, морфологічні чергування) – як результат діахронічного процесу закономірно зумовлених звукових змін» [85, с. 139].

В. М. Ярцева [396-398] вважає єдиною раціональною думкою відносно універсалій таку, що дійсно існують значення, які мають місце в усіх мовах, що мова взагалі, є системою, повинна досліджуватися в усіх деталях у процесі свого історичного розвитку. Історичне дослідження мов потребує аналізу як рухомої системи.

К. Є. Майтинська [219-221] переконана, що категоричне розмежування синхронно-типологічних й діахронічно типологічних досліджень не є обов'язковим. Її переконання ґрунтується на попередніх базових дослідженнях у цій галузі.

В. М. Жирмунський [114-122] вважав, що порівняльно-історичний розгляд динаміки діалектів є єдиним шляхом до розкриття спільних внутрішніх закономірних тенденцій історичного розвитку мови в її діалектах. Гіпотетичним виявляється можливе продовження цієї думки відносно спільних закономірних тенденцій розвитку мов світу взагалі в розвитку конкретних мов.

Близькою до розуміння мовних універсалій, які кваліфікуються як діахронічні, є думка французьких функціоналістів [231; 232; 247; 248; 331-333; 391-393] про мову. Вони висувають поняття про мову як про динамічну систему, що змінюється. Мовні зміни в процесі комунікації викликані потребами носіїв мови. Відношення між функціонуванням мови та її розвитком – це відношення тотожності, а не протиріччя.

У своїй фундаментальній праці «Еволюція мов і реконструкція» (1975 р.) А. Мартіне [461] визначає закон лінгвістичної економії як «постійне протиріччя між прагненням індивіда скоротити зусилля, з одного боку, і потребами спілкування, що рекомендують зберігати в мові необхідність для передавання змісту різниці, – з іншого» [461, с. 39].

Т. М. Ніколаєва, у свою чергу, пише: «Еволюційний і єдиний (унімовний) принцип розвитку відзначався і для найбільш ранніх етапів становлення тих чи інших категорій» [279, с. 14]. У якості ілюстрації вона наводить гіпотези Дж. Охала, Т. Гівона та Л. Г. Герценберга.

Висновки до розділу 1

Універсологія має справу з усіма без винятку мовами світу, розглядаючи їх як окремі виявлення єдиної людської мови, хоча реально загальний обсяг багатьох тисяч мов неможливий, і доводиться обмежуватись однаковими за обсягом добірками мов з різних регіонів світу, різних мовних сімей і різних типів мов. Універсологію цікавлять мовні універсалії, тобто загальні, суттєві ознаки, що виявляються в усіх або більшості мовах світу.

Мовною універсалією є ознака, що спостерігається в усіх або в більшості мовах світу. Часто універсалією називають і висловлювання про таку закономірність, що є притаманною людській мові. Думки щодо універсальності певних явищ у мовах завжди з'являлися у мовознавців, які цікавилися питаннями природи та сутності мови.

Мовні універсалії формулюються як більш чи менш загальні трактування тих властивостей і тенденцій, які мають місце в будь-якій мові та якими оперують усі, хто розмовляє певною мовою. Отже універсалії можна визначати як загальні закони лінгвістики.

Теорія мовних універсалій розглядає та визначає: а) загальні властивості всіх людських мов на відміну від мови тварин; б) сукупність змістовних

категорій, що тими чи іншими засобами відбиваються у кожній мові; в) загальні властивості безпосередньо мовних структур, що стосуються всіх мовних рівнів.

Універсалії в мові виокремлюються завдяки певним типам порівнянь: 1) порівняння з іншими мовами; 2) порівняння із системами близького порядку, наприклад з комунікативними системами тварин (Ч. Хокетт [369]).

З погляду синхронно-діахронічного підходу виділяються синхронічні (статичні) та діахронічні (динамічні) універсалії.

Стосовно діахронічних універсалій Дж. Грінберг, Ч. Осгуд та Дж. Дженкінс стверджують [85], що формулювання цих універсалій будуються на констатуванні наявності двох синхронних станів, один з яких є хронологічним продовженням іншого. Ці обидва стани, як правило, становлять одну мову; винятковими є випадки, коли відстань у часі між цими станами дуже велика. Загальне формулювання діахронічних універсалій є таким: Для всіх x і всіх y , де x більш ранній, а y – більш пізній стан тієї ж мови. У свою чергу, діахронічні універсалії розмежовуються на фонологічні, граматичні і семантичні.

Початком розвитку теорії діахронічних універсалій можна вважати 70-ті рр. ХХ ст. Визнання універсалій у діахронії передбачає прийняття ідеї односпрямованості мовного розвитку. Ця концепція реалізувалася в російському мовознавстві 30-х рр. ХХ ст. (В. І. Абаєв [3], С. Д. Кацнельсон [161], І. І. Мещанінов [254]). Гіпотеза про системну близькість мов архаїчної структури та найпізнішу варіативність нових мов є підґрунтям для факту існування діахронічних універсалій.

Теорія діахронічних універсалій є підґрунтям реконструкції попередніх станів певної мови. Вона також має суттєве значення для порівняльно-історичного мовознавства. При реконструюванні певного прамовного стану важливим є викреслення з матеріалу архаїчної мови формулювання універсалій давніх пластів, з одного боку; з іншого боку, виокремлення діахронічних універсалій надає можливість здійснювати верифікацію станів, що підлягають реконструкції. Діахронічні універсалії відіграють велику роль щодо встановлення етимології.

Діахронічні універсалії тісно пов'язані з мовною еволюцією, причому відмічається вплив однієї із зазначених галузей на іншу, і вплив цей є односпрямованим: дослідження діахронічних універсалій уможливило формування й розвиток мовної еволюції як наукової галузі.

Мовознавці 20-х – 50-х рр. ХХ ст. присвятили свої праці висвітленню особливостей початкового етапу розвитку лінгвістики універсалій як напряму мовознавства. У цей період дискутувалося питання про те, які загальні категорії можливо виявити в різноструктурних мовах світу. Задля визнання універсалій в діахронії необхідно погодитися з ідеєю односпрямованості мовного розвитку. Подібні концепції висловлювалися у студіях В. І. Абаєва [1-3], М. М. Гухман [90-94], С. Д. Кацнельсона [161], І. І. Мещанінова [254] та інших лінгвістів.

Мовознавці 60-х рр. – кінця ХХ ст. у своїх працях описали другий етап еволюції напряму діахронічної універсології. Теорія діахронічних універсалій цього періоду бере за основу гіпотезу про системну близькість мов архаїчної структури та теорію варіативності нових мов. Універсалії виділяли на всіх рівнях мови, залежно від наукової спрямованості дослідників до них відносили різні ознаки: семантичні категорії, фонологічні явища, загальні характеристики мови.

Самі ж діахронічні універсалії слід досліджувати, залучаючи типологічний метод. Результати вже існуючих досліджень в галузі універсології мають вивчатися, у першу чергу, за допомогою актуалістичного методу.

У нашому випадку принцип актуалізму полягає в тому, що джерела вивчення універсалій, які є не лише предметом актуальної діяльності і сприйняття, можуть бути проаналізовані шляхом порівняння їх зі схожими історіографічними працями, що попадають у поле зору і діяльності суб'єкта (тобто дослідника).

З метою найбільш докладного аналізу праць мовознавців ХХ ст. універсологічного спрямування матеріал у дисертації досліджено за такими напрямками: 1) визначення сутності діахронічних універсалій та пов'язаність їх з ідеєю мовної еволюції; 2) дослідження історії розвитку зазначеної проблеми; 3) розкриття особливостей діахронічних універсалій, досліджених у працях

20-х – 50-х рр. ХХ ст.; 4) розкриття особливостей діахронічних універсалій, досліджених у працях 60-х рр. – кінця ХХ ст.; 5) узагальнення закономірностей дослідження діахронічних універсалій у мовознавстві ХХ ст.; 6) з'ясування тверджень дослідників діахронічних універсалій, які б виявилися перспективними для мовознавства початку ХХІ ст.

РОЗДІЛ 2

ВИНИКНЕННЯ ТЕОРІЇ ДІАХРОНІЧНИХ УНІВЕРСАЛІЙ

2.1. Передумови формування теорії діахронічних універсалій

Як було зазначено у першому розділі, активного розвитку універсологічна теорія взагалі та теорія діахронічних універсалій зокрема зазнала на початку ХХ ст.. Але витoki вказаної теорії формувалися в історичному просторі лінгвістичної типологічної думки. У зв'язку з цим можна виділити певні історичні етапи формування універсологічної думки.

В. Скалічка в даному контексті дуже точно зазначає: «Сучасний стан є результатом тривалого розвитку, і, щоб краще зрозуміти окремі особливості типологічних (у нашому випадку – універсологічних – О. К.) шкіл, слід виходити з віддаленого минулого і згадати деякі давні факти» [333, с. 19].

Загальновідомим є той факт, що типологічні дослідження мали за передумову ідею про значну кількість мов, про різницю між універсальними властивостями мови й особливостями окремих мов або мовних груп. Зокрема, В. М. Алпатов [9; 10] такими бачив етапи розвитку типологічної лінгвістики, з якої потім виділилася лінгвістика універсалій.

1. Згадана ідея в Європі сформувалася в XV – XVII ст. (раніше єдиною була ідея про латинську мову як про єдиний гідний об'єкт дослідження) і знайшла чітке вираження в граматиці Пор-Рояля. Але це було лише спробою виділити спільне й особливе в тих небагатьох мовах, які на той час були відомі.

2. Типологія як така почала розвиватися на початку XIX ст. На той час кількість мов, відомих європейській науці, була досить значною. Творцями типології були брати Шлегелі та В. фон Гумбольдт.

3. Протягом XIX ст. стадіальна типологія пройшла ще низку етапів. В другій частині XIX ст. стадіальні схеми все більш втрачали популярність з низки причин. Ідеї про стадії мислення були апріорними та не могли бути доведеними.

Слідом за відмовою від стадіальності в кінці XIX – початку XX ст. спостерігається взагалі відмова від типології.

4. Попередниками нової типології можна вважати П. Ф. Фортунатова [365; 366], який прагнув побудувати типологію, не пов'язану зі стадіальністю, і О. Єсперсена, який намагався вийти за межі морфологічної типології.

5. Новий етап почався в 1921 р. з виходом книги Е. Сепіра «Мова» [472]. Остаточно відмовившись від стадій, він відмовився і від ідеї про єдину основу для класифікації мов. Замість цього лінгвіст ввів найважливішу ідею значної кількості параметрів.

6. Важливу роль відігравали також ідеї Празької школи, особливо ідеї В. Скалічки [331-333], що ним було висунуто в 30-ті рр. Він відмовився від ідеї розділення значної кількості мов на непересічні класи, запропонувавши важливі поняття аглютинативного, флективного та інших еталонів.

7. М. Я. Марр [226-230], який робив спроби повернутися до стадіальних ідей, розповсюдив їх на синтаксис. В розвитку цих ідей І. І. Мещанінов [254-258] і його школа поступово відійшли від стадіальності, перейшовши до побудови синтаксичної типології.

У зв'язку з цим вважаємо за потрібне показати найбільш значущі, на наш погляд, лінгвістичні думки з зазначеної теми.

2.1.1. Змістовно-типологічна концепція В. фон Гумбольдта

Особливе місце в лінгвістичній компаративістиці першої половини XIX ст. посідав видатний лінгвофілософ і теоретик мови, засновник теоретичного мовознавства та філософії мови Карл Вільгельм фон Гумбольдт.

В. фон Гумбольдт [87-89] висловлював думки щодо універсального компонента мовної будови, продовжуючи розвиток ідей універсальної граматики.

Основу типологічної спорідненості мов, на думку В. фон Гумбольдта [87-89], слід шукати у змістовній ланці мови. Але, визнаючи своєрідність кожної мови як у плані форми, так і в плані змісту, учений водночас уважав, що поряд з

ідіоматичними у змісті кожної мови є й універсальні елементи, хоча неправильно було б ототожнювати весь зміст мови з універсальним її компонентом.

В. фон Гумбольдт [88], особливо у ранніх своїх працях, підкреслював ідею типологічної спорідненості всіх мов. Таким чином, учений заперечує односторонній підхід до проблеми різноманітності мов, що постулює або їхню абсолютну тотожність, або абсолютну відмінність між ними. Антиномія тотожності і різниці, універсального та індивідуального, втрачає свої категоричні риси і проникає у внутрішню будову кожної мови, де ці кардинально протилежні моменти функціонують поряд.

В. фон Гумбольдт формулює принцип типологічної спорідненості мов. Межу між універсальним та ідіоетнічним компонентом він трактує таким чином. «Те, що учений називає «загальною спорідненістю мов», є тим, що ми називаємо типологічною спорідненістю на відміну від матеріального», – пише С. Д. Кацнельсон [162, с. 129].

Так, на думку В. фон Гумбольдта [449], в «інтелектуальній частині» мовного ладу співіснують універсальні та ідіосинкретичні елементи. Перші є основою єдності всіх мов, що практично виявляється у феномені «багатомовності», «мовних контактів», тобто у можливості засвоєння чужих мов і можливості перекладів. Але вчений спостерігав і різницю в інтелектуальній частині, якою пояснюються коливання у ступені відповідності перекладів. Виявлення співвідношення універсальних та ідіосинкретичних характеристик у будові мов стало відтоді однією з найважливіших проблем загальної теорії мови.

Однак В. фон Гумбольдт [87] більш відомий своїм поняттям «внутрішньої форми мови», ніж думками про співвідношення універсального та індивідуального у змістовній частині мовних форм. Він дійсно розрізняв зовнішню, тобто звукову, та внутрішню, тобто змістовну форму мови, але те, що учений називав внутрішньою формою, протистояло у мові внутрішньому змісту, тобто мисленнєвій основі, що є тотожною у всіх мовах і складає, за В. фон Гумбольдтом, «універсальний компонент» їхньої будови.

С. Д. Кацнельсон вважає, що «протилежність універсального та ідіоматичного трактування мови, яка до В. фон Гумбольдта виступала як відбиття двох протилежних суб'єктивних точок зору в мові, тепер переносилася всередину мови, розкриваючись як об'єктивне протиріччя, що витікає із сутності об'єкта» [162, с. 131]. Граматика реально існуючої мови містить з такої точки зору два нашарування, два рівня явищ. За конкретними мовними граматичними категоріями, що утворюють індивідуальну і неповторну структуру даної мови, приховані «ідеальні» мисленнєві категорії, що є спільними для всіх мов світу. Завдання граматики полягає не лише в тому, щоб для кожної мови скласти опис її граматичних категорій в їхньому специфічному для кожної мови співвідношенні з ідеальними категоріями, а також в тому, щоб у загальнотеоретичному плані дослідити, які можливості перетворень ідеальних категорій у конкретні мовні репрезентовані у мовах світу. Таким чином, перед граматикою, що досліджує внутрішню форму кожної мови в її специфічних зв'язках з логічним підґрунтям, розкривається перспектива як конкретно-мовного, так і типологічного дослідження.

Вказуючи на антиномію національного і універсального в мові, В. фон Гумбольдт [449] відзначав також роль «мовної сили» у формуванні ідіоматичних елементів у граматиці. При цьому він мав на увазі специфічні закономірності звукового відбиття в мові, що визначають не лише «зовнішню форму» мови, її звукову оболонку, але у певній мірі і її «внутрішню форму», тобто ідіоматичні риси у змісті мовних форм.

Слідом за С. Д. Кацнельсоном [162, с. 134] ми вважаємо, що оригінальна типологічна концепція В. фон Гумбольдта має скоріш функціональну, а не історичну спрямованість. Відомим є висловлювання лінгвіста про те, що мова є не творінням (*ergon*), а діяльністю (*energeia*) і що визначення мови може бути лише генетичним [450]. Але не досить чітко розмежовуючи мовлення і систему мови, він відносить генетичний момент більше до мовлення, ніж до мови.

Також С. Д. Кацнельсон [162, с. 134] стверджує, що надання В. фон Гумбольдтом пріоритету функціональній точці зору (відносно генетичної)

знаходить своє відбиття в тому, що ні універсальний компонент («ідеальна логіка»), ані «внутрішня форма мови» не розглядаються в розвитку. Навпроти, в концепції В. фон Гумбольдта вони виступають як застигли та раз і назавжди визначені духовні сутності. Але у даному ствердженні міститься певне протиріччя: йдеться про ахронічний стан системи, який містить і синхронічні риси, і діахронічні. Таким чином, не можна категорично говорити про те, що універсальні категорії не надаються В. фон Гумбольдтом у їхньому розвитку.

Окрім того, окремі думки ученого вказують на розуміння ним певних мовних категорій як діахронічних. Так, В. фон Гумбольдт [87] вважав частини порівняльного мовознавства а) вивченням організму мов, б) вивченням мов у стані їхнього розвитку. Наприклад, теза ученого про те, що «мови мають межу своєї завершеності, після досягнення якої вже не підлягають ніяким змінам ні їхній органічний лад, ані їхня структура» [87, с. 307]. А також: «Сутність мови безперервно повторюється і концентрично виявляється в ній самій; вже у простому реченні, оскільки воно ґрунтується на граматичній формі, видно її завершену єдність, і оскільки поєднання найпростіших понять призводить до дії всю тканину категорій мислення, – де позитивне веде за собою негативне, частина – ціле, слідство – причину, випадкове – необхідне, відносне – абсолютне, де один вимір простору і часу потребує іншого, <...> – то, щойно досягається ясність і визначеність найпростішого поєднання думок, а також відповідна множина слів, цільність мови є в наявності... Кожне висловлене бере участь у формуванні ще невисловленого, або його підготовлює» [87, с. 308].

Це ще раз доводить факт наявності у працях В. фон Гумбольдта думок про мовні універсалії у їхньому історичному розвитку, тобто діахронічні універсалії.

Таким чином, В. фон Гумбольдт сформував підвалини для змістовної типології мов, що спирається на поняття внутрішньої форми (запозичене у Дж. Харрися). Він визнавав своєрідність кожної мови як у плані форми, так і в плані змісту. В плані змісту кожної мови учений виділив не лише ідіоматичний (ідіоетнічний), але й універсальний елемент. Взагалі наслідуючи ідеї Дж. Харрися, В. фон Гумбольдт пропонує інший спосіб розмежування ідіоетнічного та

універсального. Типологічна близькість він розуміє як «тотожність цілей і засобів». Універсальне трактує як основу спроможності до багатомовності, можливості адекватного перекладу з однієї мови іншою мовою. Усі типи мови учений визнає рівноправними за своїми можливостями, жоден з мовних типів не може вважатися вихідним. В. фон Гумбольдт відкидає можливість існування «чистих» мовних типів.

2.1.2. Універсолізм в концепції О. О. Потебні

Як зазначає М. М. Гухман, «до Жовтневої революції типологічні проблеми не були об'єктом спеціальних досліджень вітчизняних мовознавців» [94, с. 72]. Типологічні спостереження містили порівняльно-історичні дослідження споріднених мов. Так, О. О. Потебня [306; 307], реконструюючи риси давнього синтаксису індоєвропейських мов, виділяв типологічні особливості, що були притаманні різним етапам розвитку мов цієї сім'ї, причому частково ці особливості він розумів як ступені спільного процесу розвитку людської мови.

Олександр Опанасович Потебня був ученим синтетичного складу, що сполучував у собі філософа, мовознавця, історика літератури, дослідника фольклору та міфології.

Лінгвістичні погляди О. О. Потебні формувалися під сильним впливом В. фон Гумбольдта та Х. Штейнталя. Він зближує і разом з цим розмежовує завдання мовознавства та психології. Для нього порівняльний і історичний підходи нероздільно пов'язані. Порівняльно-історичне мовознавство є формою протесту проти логічної граматики. Мова має розумітися як діяльність, в процесі якої безперервно відбувається оновлення мови, що закладено в людині в якості творчого потенціалу.

Згідно з поглядами О. О. Потебні [305], слово має не більше одного значення, саме того, яке реалізується у мовленнєвому акті. Учений не визнає дійсного існування загальних значень слів, як формальних, так і предметних. При цьому він підкреслює,

1) що слово відбиває не думку загалом, що приймається за його зміст, а лише одну її ознаку;

2) що у слові є два типи змісту: найближчий етимологічний зміст слова, що містить лише одну ознаку; народне значення, і суб'єктивний – подальше значення слова; особисте значення. Варто зазначити, що виділення О. О. Потебнею двох послідовно розвинутих типів значення конкретного слова можна включити до реєстру діахронічних універсалій;

3) що слово як акт пізнання містить, окрім значення, знак, що вказує на актуальне значення і що спирається на попереднє значення;

4) що звукова форма також є знаком, але знаком знаку.

Знак значення О. О. Потебня трактує як ознаку, що є спільною між двома порівнюваними складними мисленнєвими одиницями, свого роду заступником, представником відповідного образу або поняття. Під внутрішньою формою слова лінгвіст розуміє відношення змісту думки до свідомості, уявлення людиною її власної думки. Слово він визначає як звукову єдність із зовнішнього боку і як єдність уявлення і значення із внутрішнього боку.

На граматичну форму, на думку О. О. Потебні [304], розповсюджується та ж сама трьохелементна будова. Граматична форма визнається елементом значення слова, що є спільним з його предметним значенням. Учений рекомендує простежити історію вживання слів у процесі історичного розвитку з метою зробити висновки про характер змін у мисленні даного народу і людства у цілому. Іншими словами, він закликає до спостереження діахронічних універсалій конкретного типу.

Думки О. О. Потебні передують сосюрівському протиставленню синхронії і діахронії. Він пропонує вивчення явищ мови у їхньому взаємозв'язку, взаємозумовленості, тобто в системі.

Цікавим є трактування ученим граматичних категорій як основних категорій мислення. Значний внесок О. О. Потебня вніс в розробку синтаксису [306], у межах якого формувалися оригінальні уявлення про слово, граматичну форму, граматичну категорію. Історико-генетичний принцип застосовується ним

в аналізі синтаксичних явищ. Речення вчений розглядає як простір пересічення граматичних категорій. Його структура уподібнюється структурі думки, що сформульовано в реченні. Процес виявлення еволюції типів речення, на думку О. О. Потебні, дорівнює встановленню історичної типології мислення. Лінгвіст говорить про ріст предикативності, що відбувається згідно з розвитком мови й еволюції свідомості, як про свідчення посилення динамічного, процесуального початку. Відгук на ці ідеї універсології зустрічаються в теоріях ергативності у М. Я. Марра [226], І. І. Мещанінова [254-258], Г. Шугардта [365].

За твердженням С. Д. Канцельсона, О. О. Потебня підкреслив роль речення «як стихії, в якій відбуваються всі граматичні процеси, і вперше в історії висунув тезу про історичну змінюваність типів речення» [160, с. 167]. Відмова від вузького морфологічного підходу дозволила йому розкрити в межах документованої історії індоєвропейських мов закономірну зміну двох нашарувань, що відрізняються одне від одного сукупністю синтаксичних відношень. Однак, вважає С. Д. Канцельсон, загальні методологічні позиції завадили О. О. Потебні «зробити послідовні висновки зі свого відкриття» [159]. Загальний розвиток мови учений зображував як еволюційний, без стрибків та стрімких змін, процес поступової диференціації членів речення і збільшення гіпотактичності мовлення. При цьому ментальний зміст такої еволюції він визначав неточно: прагнення до збільшення протилежності дієслова та імені, до концентрації предикативності в дієслові за рахунок імені.

О. О. Потебня присвятив багато часу дослідженню питання відносно диференціації прикметників як самостійної лексико-граматичної категорії від іменників. У книзі «Из записок по русской грамматике» він говорить про це так: «в історії мов, що розрізняють назву речі і ознаки, прикметник, як відокремлений зі зв'язку ознак, як більш абстрагований, ніж іменник, є пізніший, ніж іменник, і утворився від нього» [304, с. 60]. І далі: «Різниця між іменником і прикметником не є споконвічною. Прикметники виникли з іменників, тобто був час, що залишив в різних індоєвропейських мовах більш або менш наявні сліди і дані, коли властивість розуміли лише конкретно, лише як річ» [304, с. 69].

Так чи інакше, певна перевірка матеріалів, яку засвідчив С. Д. Кацнельсон, підтвердила висновок О. О. Потебні про наявність двох нашарувань (стадій) в розвитку будови індоєвропейських мов. При цьому, однак, ототожнювання такого розвитку з розрізненням давніх та нових мов виявилось недостатньо точним. Як показало дослідження С. Д. Кацнельсона, багато давніх мов зберігають давній лад у напівзіпсованому вигляді, а мови античного світу в класичний період їхнього розвитку виявляють більшу подібність до нових мов, ніж до давніх.

2.1.3. Універсологічні погляди І. О. Бодуена де Куртене

Іван Олександрович (Ян Ігнаци Нечислав) Бодуен де Куртене як один з найвідоміших мовознавців належить як до польської, так і російської науки. Він мав ступені магістра (1870 р.) та доктора (1874 р.) порівняльного мовознавства у Петербурзькому університеті і викладав в університетах Казані, Кракова, Дерпта (Юр'єва), Петербурга й Варшави.

Перші зразки типології споріднених мов продемонстрував саме І. О. Бодуен де Куртене [404-406] – у працях, присвячених порівняльній граматиці слов'янських мов. Найцікавішою з запропонованих ним теорій є типологічна класифікація слов'янських мов, яка ґрунтується на відношеннях кількості голосних до характеру наголосу. За цим критерієм було виділено п'ять груп слов'янських мов:

- 1) рухомий наголос при наявності протиставлення довгих та коротких (сербохорватський);
- 2) рухомий наголос при наявності протиставлення довгих та коротких лише у наголошених складах (деякі говірки словенської мови);
- 3) рухомий наголос при відсутності протиставлення довгих та коротких голосних (російська, болгарська);
- 4) відсутність рухомого наголосу при наявності протиставлення довгих та коротких голосних (чеська, словацька);

5) наявність антропофонічного наголосу при відсутності протиставлення довгих та коротких голосних (польська, кашубська, полабська, серболужицька).

«Ці ідеї Бодуена де Куртене, – пише М. М. Гухман, – залишалися фактично забутими протягом низки десятиліть, лише у п'ятдесяті роки вони були використані у зарубіжному мовознавстві при побудові фонологічної типології слов'янських мов» [94, с. 72].

Але увага І. О. Бодуена де Куртене була прикута не лише до типології споріднених мов. Також лінгвіст здійснює типологічні дослідження індоєвропейських та урало-алтайських мов.

Лінгвіст висунув плідну ідею про застосування типологічних (за його термінологією – порівняльних) досліджень [403] як в галузі синхронічного стану мови, так і в її історичному розвитку, оскільки однією з підстав структурного вивчення мов є порівняння споріднених мов і різних періодів однієї й тієї самої мови, коли беруться до уваги статичні відносини звуків і динамічні закони розвитку у часі.

Порівняння споріднених мов у двох планах – статичному і динамічному – з метою вивчення фонологічної й морфонологічної структури цих мов стало в подальшому основою бодуєнівського розуміння сутності порівняльної граматики, яка має на меті співставлення і порівняння структури різних споріднених мов у двох вищезазначених напрямках.

З іншого боку, в статті «Про завдання мовознавства» (1889) [403] Бодуєн де Куртене висунув ідею про те, що співставне, тобто типологічне, вивчення мов, що пов'язане з визначенням схожості й різниці між мовами, може ґрунтуватися на виявленні спільної схожості стану та зміни, які не залежать від історичних або генеалогічних зв'язків.

Він пише про те, що лінгвісти постійно знаходять однакові історичні процеси та переродження в мовах, які є чужими одне одній як історично, так і географічно. З цієї точки зору можна порівнювати розвиток слов'янських мов з розвитком семітських мов, розвиток російської мови з розвитком коптської мови, розвиток англійської мови з розвитком китайської мови тощо. «Тут чітко

виявляється підхід Бодуена, – пише Ф. М. Березін, – до виділення і співставлення в цих мовах цілісних систем, певних структурних відношень «широких лінгвістичних узагальнень як в області фонетики, так і в області морфології», в яких виявляються функціонально-тотожні спільні риси» [28, с. 206].

Таким чином, у його працях можна знайти зауваження (хоча й несистематизовані), що стосуються можливості порівняльного вивчення неспоріднених мов, їхніх спільних структурних конфігурацій, схожих змін і процесів. Завдання подібних досліджень при цьому було сформульовано в самому загальному плані шляхом протиставлення їх порівняльно-історичному вивченню споріднених мов. Незважаючи на те, що терміни *типологічні дослідження*, *типологія мов* лінгвіст не застосовував, він чітко розмежовував наявність паралельних структурних рис, які не залежать від генетичної спільності (типологічна спорідненість), від мовної схожості або подібності, що ґрунтуються на спільності походження (матеріальна спорідненість). Дослідження спільних рис у неспоріднених мовах розглядалося у якості завдання загальної граматики або філософії мови на відміну від порівняльної граматики споріднених мов. Але більш докладних зауважень і висновків за цією проблематикою І. О. Бодуен де Куртене не робив.

2.2. Діахронічні універсалії в лінгвістичних концепціях М. Я. Марра та І. І. Мещанінова

2.2.1. Типологічна теорія М. Я. Марра

Опрацювання типологічної проблематики починається у радянському мовознавстві в другій частині 20-х рр. Найбільш продуктивними були 30-ті –40-ві рр. (М. Я. Марр [226-230], С. Л. Биховська [40, 41], І. І. Мещанінов [254-258], М. Ф. Яковлев [394; 395], Є. Д. Поліванов [298], А. П. Рифтін [315-317], С. Д. Кацнельсон [157], А. В. Десницька [101-104], М. М. Гухман [90-94], В. М. Жирмунський [114-122], П. Я. Скорик [336], О. П. Суник[344]).

Так, у російській лінгвістиці 20-х рр. ХХ ст. було сформовано два напрями, що ґрунтувалися на різних наукових принципах. Це, з одного боку, «Мовознавчий фронт», одним з теоретиків якого був учень І. О. Бодуена де Куртене Є. Д. Поліванов, який пропагував практичні задачі, оскільки слід було вести боротьбу з неграмотністю, складати абетки для безписемних народностей держави. Отже, опрацьовувалися проблеми фонології, графіки та орфографії, складалися граматики ще не досліджених мов. У зв'язку з цим Є. Д. Поліванов розумів цінність лінгвістичних праць мовознавців Московської, Казанської та Ленінградської шкіл і відстоював цю спадщину в нових соціальних умовах.

Перший досвід застосування синхронно-зіставного аналізу до матеріалу неспоріднених мов пов'язаний саме з іменем Є. Д. Поліванова [298; 300]. Зіставний аналіз фонетичних систем в його курсах із загального мовознавства, спеціальне співставлення будови узбецької та російської мов не були зразком широких типологічних висновків, але могли зацікавити передусім методикою дослідження. Типологічне опрацювання отримали в працях Є. Д. Поліванова й специфічні особливості китайської та японської мов, типологічний підхід зумовив і його трактування такої своєрідної категорії, як інкорпорація. Хоча лінгвіст не залишив спеціальної праці з типології, типологічне підґрунтя існувало в усіх його дослідженнях з конкретних мов, а також у загальнолінгвістичних дослідженнях.

Іншим науковим напрямом цього часу було «нове вчення про мову» академіка Миколи Яковича Марра.

В. М. Жирмунський писав: «вся конкретна лінгвістична робота Марра під час створення ним так званого «нового вчення про мову» має бути цілком <...> відхилена, оскільки вона побудована на фантастичній ідеї палеонтологічного аналізу всіх мов світу за чотирма першоелементами. Проте це не означає, що в теоретичних ідеях і окремих висловлюваннях Марра, у більшості випадків не розроблених та хаотичних, не містилися творчі плідні думки, яким більшість з нас (особливо ленінградських лінгвістів) винна загальною перспективою наших праць. До таких загальних підвалин відношу передусім боротьбу Марра проти вузького європоцентризму традиційної лінгвістичної теорії, стадіально-

типологічну точку зору на розвиток мов та їх порівняння незалежно від спільності їхнього походження...» [119, с. 8-9].

С. Д. Кацнельсон вважає, наприклад, що «нове вчення про мову вперше створило передумови, необхідні для розкриття закономірностей історії мови» [160, с. 168]. Вчення М. Я. Марра [226-230] про зумовленість процесу мовного розвитку історією матеріальних суспільних відношень, про єдність глотогонічного процесу, про нерозривний зв'язок мови та мислення і стадіальності мови – мислення – все це ознаменувало новий етап в розробці проблем граматичного ладу. Палеонтологічні дослідження представників нового вчення про мову, «у першу чергу М. Я. Марра та І. І. Мещанінова, – констатує С. Д. Кацнельсон, – у галузі мов неіндоєвропейських систем відкрили вихід в доісторичні епохи глотогонії з суттєво іншими граматичними нормами» [160, с. 168].

Також С. Д. Кацнельсон зазначав, що аналіз пережитків дономінативного ладу показав, що у процесі розвитку структур речення докорінно змінилися не лише частини мови та їх функції, але й відносини між членами речення, на яких вони ґрунтуються, що навіть такі універсальні категорії, як суб'єкт і предикат, підлягають докорінним змінам при переході від однієї ступені розвитку до іншої. Завдяки цьому відкриттю іншим чином стали розуміти проблему номінативної структури мовлення.

На нашу думку, також цікавою є ідея М. Я. Марра про загальну перспективу для розвитку частин мови в реченні: «Поступово з частин речення виділяються імена, які слугують основою для утворення дії, тобто дієслів перехідних та неперехідних; іменники за функцією стають, слугуючи означенням, прикметниками, які також виділяються; імена ж (певне коло іменників) стають займенниками...» [226, с. 417].

Тут, здається, М. Я. Марр ішов за О. О. Потєбнею, який, у свою чергу, вважав, що спочатку людство користувалося нечленованими елементами мови: певний звукокомплекс був і словом, і реченням одночасно. Лише поступово сформувалося протиставлення фонемі морфемі й – далі – слову, так само

поступово виникло протиставлення слова реченню. Наприклад, ще у XII ст. у давньоруській мові не було чіткого протиставлення складносурядних речень й складнопідрядних. Протягом певного періоду у морфології виокремлювалося ім'я, яке було іменником й прикметником одночасно, тобто позначало і предмет, і ознаку. Сучасне розмежування слів на імена та дієслова також не є первинним. Йому передував такий стан мови, коли не було ще імен та дієслів, а було дифузне слово, що використовувалося для позначення діяча та процесу. Диференціації підлягають звуки, значення, типи словотворення тощо [77, с. 22].

Отже, йдеться про низку діахронічних універсалій, пов'язаних із закономірністю відчленовування елементів мовної структури.

М. М. Гухман, у свою чергу поцінуючи теоретичну значущість праць лінгвіста, зазначає, що в типологічних висновках М. Я. Марра «виділяються два аспекти розгляду мов: 1) стадіально-типологічна стратифікація мов, що ґрунтується на положенні про єдність глотогонічного процесу, і 2) пошуки універсалій, у більшості на рівні семасіології та етимології (за термінологією М. Я. Марра – палеонтології)» [94, с. 74].

М. Я. Марр, за спостереженнями М. М. Гухман, неодноразово відзначав неповноту та однобічність стадіальної характеристики мов, що ґрунтується лише на морфологічних ознаках. У зв'язку з цим у 1927 р. він вносить два суттєві виправлення до старої класифікації.

Одна будь-яка ознака, на думку М. Я. Марра, не може слугувати критерієм виокремлення того чи іншого мовного типу: необхідною є наявність ознак-координат, які в сумі визначають ту чи іншу стадію. Це, наприклад, 1) аморфність, тобто відсутність морфології, 2) моносилабізм (односкладовість слова), 3) синтетичний лад, 4) відсутність (або слабка диференційованість) частин мови, 5) полісемантизм. Ті ж принципи відрізняють і характеристику інших мовних типів.

«Можна сперечатися про те, – пише М. М. Гухман, – наскільки вдало або правильно дібрані ознаки-координати, але безперечно подібна багатоаспектна характеристика мовного типу була чимось новим у порівнянні зі звичними

морфологічними схемами. Ці нові принципи типологічних стратифікацій отримали потім розвиток у працях І. І. Мещанінова при побудові, однак, зовсім інших стадіальних схем» [94, с. 75].

Іншим виправленням, що було внесене М. Я. Марром до старої типологічної класифікації, стало заперечення існування «чистих» типів. Полістадіальність спочатку виділяється як структурна особливість яфетичних мов. Наприклад, в одній з таких мов відмічається наявність рис, що притаманні аглютинуючим мовам, мовам флективного і навіть аморфного типів. Оскільки ж для М. Я. Марра кожна мова була результатом різночасових схрещень та нашарувань, полістадіальність стає однією з постійних ознак більшості мов. Це положення безперечно важливе для типологічних досліджень, бо воно призводить до прийняття співіснування в одній мові співвідносних з різними, іноді діаметрально протилежними структурними типами мікросистем, були викривлені у М. Я. Марра неоднозначними формулюваннями, намаганням показати універсальність та закономірність стадіальних трансформацій.

Так, дане «вчення про мову» стало підґрунтям для більш докладного і критичного дослідження мов у типологічному аспекті.

Звісно, прихильники марризму суб'єктивно оцінювали погляди М. Я. Марра. Наприклад, А. В. Десницька у своїй статті «М. Я. Марр и задачи исторического языкознания» однобічно розглядає проблему порівняльного мовознавства. Вона трактує учення М. Я. Марра з погляду досить хибного уявлення про мовну типологію взагалі, категорично зазначаючи, що М. Я. Марр жорстоко критикував «реакційні засади методології індоєвропеїстики, показав її расистську, антинародну сутність» [102, с. 477]. Окрім того, А. В. Десницька пише: «біологічній» схемі формального наслідування у збереженні певних вихідних ознак єдиної мови-предка М. Я. Марр протиставив істинно історичне учення про складання і розвиток мов та мовних єдностей в їхній зумовленості реальною суспільною історією народів» [102, с. 467]. Сама ж вона бачить неправильною орієнтацію «на фонетику як на відправний пункт для будови порівняльної граматики. Адже фонетичні відповідності між мовами однієї

системи є похідним моментом від тих реальних суспільно-історичних зв'язків, які передусім знаходять собі відбиття в лексиці, що складає матеріальну основу мовної спільності» [102, с. 470].

Проте слід звернути увагу на те, що зазначені думки науковця містяться в одній з її ранніх праць. Наслідування таким чином ідей марризма, можливо, було способом вижити в умовах сталінської системи. Пізніше А. В. Десницька перейшла до лав компаративістів-індоєвропеїстів.

Також А. В. Десницька вважає, що дослідження фонетичних відповідностей «має виходити з вже виконаного обстеження різнорідних лексичних шарів, що утворюють у своїх тотожностях і різницях різнобарвний за своїм складом фонд кожної з мов, що складають систему і відбивають складні перехрестя мовних змішень, в процесі яких ці мови формувалися» [102, с. 472]. Іншими словами, лінгвіст пропонує трактувати процеси формування та розвитку мовних систем крізь призму вивчення історичної зміни значень слів в окремих мовах системи, вивчення фактів часткового характеру лексичних зв'язків.

Відносно розвитку граматичних категорій вона зазначає, що «застосування порівняння зі структурно й матеріально схожими явищами в межах системи є цінним підґрунтям при вивченні історії утворення і розвитку граматичних категорій в конкретних мовах» [102].

Проте, теорія М. Я. Марра мала й цілу низку недоліків. Учений розумів процес створення марксистського мовознавства як боротьбу з ідеями дореволюційного теоретичного мовознавства. Ідеям П. Ф. Фортунатова, О. О. Потєбні, І. О. Бодуена де Куртене він протиставляв своє вчення, в якому «безсистемно, непослідовно пристосовував до пояснення теоретичних питань мовознавства окремі положення діалектичного та історичного матеріалізму» [301, с. 30]. Так, М. Я. Марр відніс мову до категорій надбудови та проголосив її класовим явищем. Розвиток мови він уподібнив розвитку соціально-економічних формацій і стверджував, що зміна соціально-економічного базису породжує стрибки в розвитку мови.

Вивчаючи картвельські мови, М. Я. Марр висунув гіпотезу про спорідненість цих мов із семітськими, берберськими, баскською, готтентотською та ін., але не довів її науково. Лінгвіст назвав цю сім'ю мов яфетичною. Кавказький субстрат (яфетичні елементи) він намагався знайти у світових мовах. Коли стала очевидною суперечність даної теорії, М. Я. Марр оголосив «все індоєвропейське мовознавство застарілим і несумісним із марксизмом, запропонувавши натомість «нове вчення про мову», яке назвав «марксизмом у мовознавстві» (попереднє мовознавство охарактеризував як буржуазне)» [194, с. 124] . Так, він встановив своєрідну монополію власного вчення, виключаючи всі інші напрями дослідження мови.

У 1922 р. у Петрограді Н. Я. Марром було створено Яфетичний інститут АН для опрацювання «нового вчення про мову». Після смерті ученого його було перейменовано в Інститут мови і мислення ім. М. Я. Марра, а в 1950 р. реорганізовано в Інститут мовознавства АН СРСР.

М. П. Кочерган у своїй книзі «Загальне мовознавство» [194] навів основні положення «Нового вчення про мову» М. Я. Марра:

– мова є надбудовою над базисом, тому має, як будь-яка інша надбудова (релігія, мистецтво, література тощо) класовий характер;

– перехід суспільства з однієї формації в іншу супроводжується переходом мови з одного стану в інший. Цей перехід має стрибкоподібний характер, що відбиває революційні стрибки в суспільстві;

– усі мови розвиваються за однаковими законами, але з різною швидкістю. Вони проходять одні й ті самі стадії. Ізолюючі мови відповідають первіснообщинній формації, аглютинативні – родовій організації суспільства, флективні – класовому суспільству. Флективні мови представляють найвищу стадію в єдиному глотогонічному процесі;

– розвиток мов іде від їх множинності до єдності, тобто простежується лише процес інтеграції мов, а не їх диференціація, тому не було жодної прамови. Навпаки, спочатку було значно більше мов, ніж є нині. Шляхом схрещування

кількість мов поступово зменшується, і за комунізму буде одна мова для всього людства;

– методом дослідження мов є чотириелементний палеонтологічний аналіз, який полягає у пошуку в кожному слові будь-якої мови одного з чотирьох елементів (*sal, ber, jon, roš*), від яких нібито беруть початок усі мови світу.

«Нове вчення про мову» не можна вважати насправді новим, адже воно є скоріше посиленням на мовознавство попередніх сторіч. Воно є утопічним, бо М. Я. Марр ігнорував, наприклад, звукові закони і морфологічні відмінності між мовами.

Критики також вважають, що «нове вчення про мову» – це «еклектична суміш ідей Гумбольдта про стадіальність у розвитку мов, Шугардта про схрещування мов, філософів XVII – XVIII ст. про походження мови та майбутню світову мову і марксистської філософії (положення про революційні стрибки в розвитку мови і відображення в ній економічного базису)» [194, с. 125].

Узагальнюючи вищезазначене, слід сказати, що своєрідним чином М. Я. Марр та його учні й послідовники висували ідеї відносно діяхронічних універсалій того чи іншого типу та намагалися дослідити їх.

2.2.2. Діяхронічність універсалізму мови в концепції І. І. Мещанінова

Вплив М. Я. Марра на розвиток типологічних досліджень 30-х – 40-х рр. став відчутним передусім у розумінні завдань типології. Оскільки у працях М. Я. Марра першорядною була ідея про єдність глотогонічного процесу, типологічні трактування інших мовознавців, які мали відношення до «нового вчення про мову», були пов'язані так чи інакше з глотогонічною проблематикою. Цим пояснюється активне функціонування в ті роки діяхронічної типології.

Про діяхронічну типологію того періоду М. М. Гухман висловилася так: «... в ній можуть бути виділені дві лінії, які щільно пов'язані одна з одною і навіть об'єднуються в деяких дослідженнях. Це, з одного боку, побудова спільних

стадіальних схем, що заснована на стадіально-порівняльному аналізі структурних особливостей мов різних сімей і різних типів, і, з іншого, – реконструкція доісторії граматичного ладу індоєвропейських мов на базі типологічних паралелей мов інших сімей» [94, с. 75]. До найбільш оригінальних і значущих праць першої групи вона відносить «Нове вчення про мову» та «Загальне мовознавство. До проблеми стадіальності в розвитку слова і речення» І. І. Мещанінова.

Іван Іванович Мещанінов вважав себе учнем та послідовником М. Я. Марра, але, починаючи з 30-х рр. ХХ ст., йшов власними шляхами в розвитку теорії мовознавства. Головним принципом у вивченні мови взагалі І. І. Мещанінов, як і М. Я. Марр, вважав принцип історизму. Сутність його вбачалася в тому, що, по-перше, мову, яка є продуктом суспільства, засобом спілкування в ньому, потрібно розглядати не як природне, а як суспільне явище, у зв'язку з суспільством, що її породило, у зумовленості з суспільними факторами. По-друге, мову, яка є історичним явищем, слід розглядати не як застиглу систему, але в процесі її розвитку. На нашу думку, ця теза ученого і є підґрунтям його подальших досліджень тих явищ, що кваліфікують як діахронічні універсалії.

М. Я. Марр не зміг свого часу правильно визначити специфіку мови як суспільного явища, її місце в низці інших суспільних явищ. Зараховуючи мову до надбудовних явищ, він шукав прямолінійний зв'язок між мовними та іншими суспільними явищами, тим відкидаючи відносну самостійність мови стосовно суспільних факторів. Розділяючи до початку 30-х рр. погляд М. Я. Марра про природу мови як суспільного явища, І. І. Мещанінов в подальшому відмовився від спроб прямолінійно і однозначно пояснювати всі мовні явища суспільними факторами, зберігши водночас розуміння мови як надбудови.

Значне місце у наукових працях І. І. Мещанінова [254-258] займала розробка проблеми розвитку мови. Він писав про те, що всі мовні явища мають своє історичне обґрунтування, адже вони є продуктом історії, що її пережило людське суспільство. Тому мова – за своєю соціальною природою – підпорядковується законам історичного руху, виявляючи моменти діалектичного

ходу розвитку. Розвиток мов, як і всіх проявів історичного процесу, протікає еволюційно і трансформаційно, – вважав учений. Зміни, що безперервно відбуваються в мові, породжують еволюційні зрушення, які можна спостерігати в певний період історичного життя мови. Між цими періодами мають місце зміни більш радикальні. Кількісне накопичення норм, що суперечать діючій будові, може призвести до докорінного руйнування всієї мовної структури. І. І. Мещанінов також зазначає, що певна структура мови змінює іншу, утворюючи в історичному розрізі переходи з одного ступеня мовотворчого процесу на інший. Таким чином встановлюються в мові стадіальні переходи, зміни однієї стадії іншою.

Ідею якісних змін в процесі розвитку мови І. І. Мещанінов запозичив у М. Я. Марра. Ця ідея обтяжувалася у М. Я. Марра низкою помилкових уявлень, зокрема уявленням про розвиток усіх мов світу з чотирьох первинних елементів, що є назвами чотирьох яфетичних племен. Палеонтологічний аналіз за чотирма елементами справедливо критикували протягом та після дискусії 1959 р. з мовознавства. Проте ця критика була значною мірою неактуальною, оскільки від цього положення М. Я. Марра більшість представників нового вчення про мову, в тому числі й І. І. Мещанінов, відмовилися ще раніше.

І. І. Мещанінов [255; 260-261] відмовився також від первинно прийнятої ним схеми стадіального розвитку мов (стадії аморфна, аморфно-синтетична, аглютинативна, флективна), що була запропонована М. Я. Марром. На відміну від М. Я. Марра, його послідовник створює свою стадіальну схему на базі різниці в будові речення, висуваючи на перший план розгляд суб'єктно-предикативно-об'єктних зв'язків. Такий підхід з самого початку зумовив залучення при визначенні стадіальної стратифікації численних ознак-координат. Наприклад:

1) позиція відмінка суб'єкта й об'єкта в мові (чи виділяється в парадигмі відмінок суб'єкта або він збігається з одним з відмінків, окрім називного, чи є один універсальний відмінок суб'єкта, або відмінок суб'єкта варіюється залежно від характеру присудка, від типу дієслів, від усього змісту висловлювання);

2) чи є в мові спеціальний відмінок прямого об'єкту або прямий та непрямий об'єкт не розрізняються, чи є відмінок прямого об'єкту універсальним або ж його вживання обмежене певними умовами;

3) чи містить предикат показники особи, числа, класові показники, чи узгоджується він лише із суб'єктом, лише з об'єктом або з суб'єктом й об'єктом і яким чином реалізоване це узгодження;

4) чи відрізняється структурно суб'єктно-об'єктно-предикативне словосполучення від словосполучень непередикативного типу, чи є протиставленими дієслівні та іменникові словосполучення тощо.

Усі наступні роки мовознавець спрямовував свою дослідницьку діяльність на встановлення якісної різниці в структурі речення різних мов, і виявлені у зв'язку з цим аморфні, посесивні, ергативні та номінативні конструкції речення розглядалися як послідовні та загальні для всіх мов ступеню в їх стадіальному розвитку («Нове вчення про мову. Стадіальна типологія» [260], «Загальне мовознавство. До проблеми стадіальності в розвитку будови речення» [255]).

Проте вже в середині 40-х рр. стало очевидним, що жодну з вищезазначених конструкцій речення неможна розглядати як стадіальну ознаку і що немає підстав розглядати ті чи інші конкретні мови як такі, що знаходяться на різних стадіях розвитку залежно від того, яка з цих конструкцій речення є їм притаманною. «Під стадією розуміють, – писав І. І. Мещанінов у статті «Проблема стадіальності в розвитку мови» [261] (1947 р.), – не поодинокі явища якісних в мові змін, а перехід цілої мовної системи в іншу. Таким чином, йдеться в даному випадку про здвиги в системі, і тому досить природно, що вони мають характеризуватися не поодинокими фактами, а цілою низкою ознак, комплекс яких і відділяє одну систему від інших» [257, с. 294]. Зупиняючись на вищезазначеній синтаксичній схемі класифікації мов, учений також писав: «Тим не менш розгледіти в ній, окрім схеми типологічної різниці, також і схему стадіальної періодизації значною мірою передчасно» [257, с. 295]. Визнання незадоволеності конкретної схеми стадіального розвитку мов не свідчило про відмову від самої ідеї їхнього

стадіального розвитку і наявності спільних закономірностей в їхньому розвитку – єдності глотогонічного процесу.

Вважаємо, що саме вищезазначена праця І. І. Мещанінова є маніфестом, в якому викладені основні положення автора відносно діахронічних універсалій. Тут він уточнює межі визначення поняття стадіальності розвитку мов: «Під стадіальністю розуміють якісно нове в мові утворення, але не кожен якісно новий стан буде стадією» [257, с. 293]. Наприклад, якісно новим може стати зміст слова. Історія його може розвинути семантику і дати, як результат, якісно нове поняття, що відрізняється від первинного. Але ж, на думку автора, навряд чи подібні зміни можуть кваліфікуватися як стадіальні. Давши визначення стадіям в мові, І. І. Мещанінов говорить про те, що «сконцентрованість низки показників в одній системі і сконцентрованість іншого типу показників в іншій протиставляють ці системи одне одному. Проте одне лише протиставлення далеко не завжди веде до хронологічної періодизації матеріалу, що порівнюється» [257, с. 294].

Підбиваючи підсумки власного дослідження, лінгвіст підкреслює: «Що ж таке стадія? Кожна мова знаходиться в певному стадіальному стані. Порівняльний аналіз допоможе встановити, які мови знаходяться в однаковому стадіальному стані. Що таке стадіальний перехід? Це докорінне зрушення в структурі мови, що йде складним шляхом діалектичного розвитку мовлення. Порівняльний аналіз може з'ясувати, які мови пережили однакові стадіальні зрушення» [257, с. 312].

Проблема стадіального розвитку мов послугувала для І. І. Мещанінова джерелом фундаментальних досліджень в галузі типології мов. Учений створив новий напрямок у загальному мовознавстві – типологічні дослідження синтаксису мов різних систем. Цей напрямок він розвинув у таких своїх працях: «Члени речення і частини мови» (1945 р.), «Дієслово» (1948 р.), «Структура речення» (1963 р.), «Ергативна конструкція речення в мовах різної будови» (1967 р.) та в монографії «Типологічні співставлення мов з ергативною і номінативною конструкцією речення» (1967 р.).

Згідно з теорією І. І. Мещанінова [256-260], мовні категорії, отримуючи різноманітні відбиття в мовах (і не лише в їхній граматичній будові, але й в

лексиці) є тим спільним, що поєднує мови різної будови; при типологічних дослідженнях мов поняттєві категорії виступають як головні для їх спів ставного аналізу.

Праці І. І. Мещанінова в галузі типології синтаксичних систем є суттєвим внеском у розробці поняття структури речення та його різноманітних конструкцій (передусім ергативної), у виявленні сутності різноманітних синтаксичних зв'язків у складі речення та номенклатури синтаксичних прийомів, що їх відбивають, у дослідженні характеру синтаксичних груп в мовах різної типології, у розробці теорії членів речення тощо.

Саме теорія стадіальності розвитку мов І. І. Мещанінова є головною і показовою у визначенні й дослідженні діахронічних універсалій. Опрацювання цієї проблеми є актуальною і зараз, і у дещо трансформованому вигляді ідея наявності спільних закономірностей у розвитку мов об'єднує типологічні дослідження на їхньому сучасному етапі: виявлення універсальних властивостей мови, використання типологічних співставлень, що ведуться в синхронному плані, з діахронічною метою тощо.

2.3. Типологічні погляди С. Д. Кацнельсона

Інша лінія діахронічних розвідок досліджуваного періоду була репрезентована здебільшого працями германістів (С. Д. Кацнельсон [157-163], А. В. Десницька [101-104], М. М. Гухман [90-94], В. М. Жирмунський [114-122]). Цей факт не був випадковим. В останніх працях М. Я. Марра [229, с. 61-77, 219-245] неодноразово висловлювалося положення про архаїчний характер германських мов, що зберегли пережитки яфетичного мовного типу. Ця ідея була свого часу підтримана Ф. Ф. Брауном [407], який висував гіпотезу про наявність яфетичного субстрату в германській групі мов.

Аналізуючи такі лінгвістичні погляди, М. М. Гухман пише, що при всій непереконаливості фактів, що наводилися М. Я. Марром і Ф. Ф. Брауном, сама гіпотеза про архаїчний характер германських мов була пов'язана з пошуками, що

намітилися і в іноземному мовознавстві: класичні концепції традиційної компаративістики, згідно з якими всі основні особливості германських мов зводилися до втрати індоєвропейської спадщини, починають переглядатися саме в 30-ті роки [94, с. 77].

Типологічні пошуки радянських мовознавців на матеріалі германських та індоєвропейських мов ґрунтувалися на межі впливу М. Я. Марра, І. І. Мещанінова, з одного боку, та іноземної компаративістики – з іншого, причому у працях окремих авторів ступінь впливу цих двох течій була зовсім неоднаковою. У зв'язку з цим різним було й співвідношення філософсько-гносеологічних і суто лінгвістичних проблем. Найбільш широко філософсько-гносеологічне тлумачення мовних фактів давали дослідження С. Д. Кацнельсона [157-163].

У науковій творчості Соломона Давидовича Кацнельсона можна виділити декілька головних напрямів. Це, передусім, дослідження співвідношення мови та мислення, що учений розглядав в історико-типологічній перспективі. Це і лінгвістична типологія взагалі, діахронічна та синхронічна, контенсивна та фонологічна, що він її опрацьовував на матеріалі різних мов з урахуванням діалектики універсального та ідіоетнічного.

Наукова діяльність С. Д. Кацнельсона бере початок у 30-тих рр. Вже в першій своїй значущій роботі – монографії «До генезису номінативного речення» (1936 р.) – учений виступив як один з перших дослідників історико-типологічного напрямку. Цю тематику він продовжив на іншому матеріалі і значно поглибив в другій своїй книзі «Історико-граматичні дослідження. Із історії атрибутивних відносин» (1949 р.).

У вищезазначених дослідженнях С. Д. Кацнельсон, спираючись на пережиткові явища в синтаксисі і морфології індоєвропейських мов та враховуючи типологічні паралелі в мовах, генетично неспоріднених, намагається реконструювати ранні етапи розвитку граматичної будови. Він визначає ці етапи як «дономінативний» (саме ергативний) та «давній номінативний» і намагається

відчуті специфічні особливості мислення, що є підґрунтям цих ступенів розвитку мовних структур.

Праці 30-х – 40-х рр. є характерними для того часу, в них можна спостерігати відгуки положень так званого «Нового вчення про мову» академіка М. Я. Марра. Саме положення про стадіальний розвиток мов, їх порівняння незалежно від їхнього ж походження та ін. сприймалися С. Д. Кацнельсоном як більш значущі.

Але по суті більш, ніж ідеї М. Я. Марра, на ученого вплинула лінгвістична спадщина О. О. Потебні. У працях видатного мовознавця ХІХ ст. С. Д. Кацнельсона зацікавило намагання простежити розвиток абстрактного мислення і виявити поступове становлення його сучасних норм. Саме в цьому полягає сутність праць С. Д. Кацнельсона певного періоду. Так, у статті «Мова поезії та первинно-образне мовлення» (1947 р.) він розглядає ту ж проблему, але у сфері семантики на матеріалі архаїчної австралійської мови аранта, слова якої є своєрідно полісемантичними. У цій статті він зазначає, що первинна думка стала базою розвитку раціонального мислення майбутніх епох: «у найбільш повному та безпосередньому вигляді раціональний зміст первинної думки можна знайти в фактах первинної мови як практичної свідомості цієї епохи» [158, с. 88]. Автор також описує граматичний бік, що пов'язаний з такою особливістю первинного мислення, сутність якої полягає в наявності єдиного недиференційованого образного імені, що заміняє в таких мовах як іменники, так і прикметники.

Цікавою думкою С. Д. Кацнельсона у вищезазначеній статті є положення про динамічний універсалізм мислення, що його завжди учений пов'язує з розвитком мови. Він пише про те, що внаслідок певного розмежування думки первинні образні поняття надають місце узагальненим родовим поняттям предметів та їх властивостей: «Розмежування понять про предметний субстрат та про зовнішні ознаки і властивості предметів і уособлення відповідних категорій в мові є необхідним результатом розумового прогресу... Якщо метафора і нагадує деякими своїми особливостями первинне образне слово, то в цілому, всім своїм змістом, всіма своїми зв'язками в живому контексті поетичного мовлення вона

знаменує собою кардинальні здвиги в розвитку мови і мислення та поглиблення пізнання речей» [158, с. 106].

Така ж думка висловлюється і у підрозділі праці «Мова і мислення» «Генезис елементарних понятійних структур». Тут С. Д. Кацнельсон говорить про те, що встановлена психологією зміна якісно різних етапів у розвитку мислення та мовлення дає підстави вважати, що формальні поняття є відносно пізнім історичним досягненням. «Формальні поняття – це <...> родові поняття, що засновані на розмежуванні індивіда і роду, субстанції і властивості. Формальними такі поняття стають не одразу, родові поняття виникають як поняття змістовного знання про речі і залишаються ними доти, доки подальший ріст пізнавальної спроможності людей, зумовлений ускладненням форм суспільної практики, не призводить до накопичення знань, які виходять за межі таких понять» [158, с. 106].

У статті «Про граматичні категорії» (1948 р.) С. Д. Кацнельсон висвітлює низку важливих питань загальної граматичної теорії. Саме в цій статті вперше висунуто поняття синтаксичної сполучуваності (валентності), що автор трактує як «властивість слова певним чином реалізуватися в реченні і вступати в певні комбінації з іншими словами» [158, с. 126]. У даній статті вчений обґрунтовує розширене розуміння морфології та її розділення на «флексивну» та «синтаксичну», своєрідно взаємодіючи з виділенням морфологічних категорій «загального» та «приватного порядку», тобто універсальних та ідіоетнічних, а серед останніх – «вторинних формалізованих категорій», а саме роду, класу, відмінку тощо.

У вищезазначеній статті С. Д. Кацнельсон поглиблює опрацювання техніки стадіального аналізу. Він пише, що розробити цю техніку – «означає показати якомога докладно, як у самій мові здійснюється перехід від морфологічних явищ до пластів основних категорій мовлення <...>. Стадіальний аналіз передбачає низку послідовних фаз граматичного дослідження, послідовне сходження зі сходинки на сходинку. Поки не досягнуто в процесі опрацювання лінгвістичного матеріалу останньої сходинки – конкретно-історичні категорії, до тих пір у руках

дослідника не стадіально-типологічна класифікація мов, а її сурогат» [158, с. 108-109].

Також лінгвіст позначає головні типи граматичних категорій з погляду їх відношення до стадіального аналізу, шляхи окреслення приблизних контурів нового членування граматичних дисциплін і, принаймні, підкреслення незвичайної актуальності пошуків у галузі розробки техніки граматичного аналізу і, у зв'язку з цим, зупиняється на проблемі розмежування морфології та синтаксису.

Безперечно цінними є ідеї С. Д. Кацнельсона, що викладені у підрозділі «Суплетиви займенників в германських мовах та генезис номінативного речення» в межах розділу «Історична типологія». Вони безпосередньо реалізуються в конкретних мовних універсаліях діахронічного характеру. Наприклад, наслідуючи висновки, що витікають з дослідження німецького лінгвіста Г. Остгофа, С. Д. Кацнельсон зазначає: «наявність етимологічно гетерогенних елементів у суплетивному ряді свідчить про те, що два або декілька значень, які були репрезентовані як різні на більш ранній сходинці мови, зійшлися в одну систему, будучи, з погляду більш пізньої епохи, морфологічними варіантами одного основного значення» [158, с. 161].

Також учений трактує генезис номінативного речення так: всі гіпотези відносно найпізнішого походження номінативного речення і про передування йому такої стадії в розвиткові речення, на якій є відсутніми називний відмінок та стани, повисли б у повітрі, якби в ергативній конструкції не мали б засвідченою цю ранню стадію [158, с. 165]. Своєрідність цієї конструкції, за С. Д. Кацнельсоном, полягає в тому, що замість основних відмінків номінативної будови – називного та знахідного – тут є в наявності відмінки ергативний та пасивний, що значно відрізняється від перших двох за своєю функціональністю. З різноманітними відхиленнями така будова речення засвідчена у яфетичних мовах, індокитайських, папуаських, австралійських, частково індоєвропейських.

У підрозділі «Номінативна будова мовлення. Атрибутивні і предикативні відносини» С. Д. Кацнельсон наводить низку висновків (які, на нашу думку є

висвітленням певних діахронічних універсалій у синтаксичній галузі), що ґрунтуються на відповідних поглядах О. О. Потебні. Учений пише, що «якщо будь-який атрибут давньої будови однаково безпосередньо належить до предмета, то характер відношення його до предмета при цьому все ж не завжди однаковий» [158, с. 169]. Давня будова розрізняє двобічне відношення атрибута до предмета, що знаходить своє відбиття у специфічній еволюції ступенів порівняння і в утворенні двох типів флексії прикметників, які у більшій чи меншій мірі стабілізувалися у різних індоєвропейських мовах. Йдеться про розрізнення атрибутів суттєвих та несуттєвих. Аналіз уживання відповідних форм показав, що ця різниця певним чином еволюціонує і видозмінюється у межах давньої номінативної будови. Різницю між суттєвими та несуттєвими ознаками С. Д. Кацнельсон розуміє як дещо абсолютне. Суттєвою на цій фазі розвитку є ознака постійна, стійка і типова, що своїми основними рисами нагадує «епічний епітет» (термін С. Д. Кацнельсона), несуттєвою ознакою є будь-яка термінова, непомітна ознака. Пізніше різниця постійних та непостійних ознак переходить у протилежність ознак родових та індивідуальних. У процесі виділення понять роду та особи, родова ознака, що раніше була суттєвою для будь-якого предмета даного роду, виявляється недостатньою для виділення даного одиничного предмета та несуттєвою для нього. Граматично це призводить до утворення індивідуалізованого показника (наприклад, артикля) та деяких інших форм. Нарешті, на вищій фазі давнього номінативного ладу різниця між суттєвими та несуттєвими ознаками стає досить відносною: будь-яку ознаку можна розуміти тепер як суттєву та несуттєву.

Також С. Д. Кацнельсон констатує, що розкладення давнього предикативного атрибута відбивається не лише на морфологічному розвитку імені, але й на категорії дієслова [158, с. 170]. Він має на увазі той факт, що з низки дієслів, які сполучаються на давньому шаблі з предикативним атрибутом, з часом виділяються особливі розряди копулятивних дієслів (дієслів неповного висловлювання), що сполучаються лише з предикативним іменем.

Означені, певною мірою навіть контекстуальні, діяхронічні універсалії у викладенні С. Д. Кацнельсона ми вважаємо найбільш суттєвими і цікавими у науковій творчості ученого у так званій першій період (20-ті – 50-ті рр. ХХ ст.) дослідження діяхронічних універсалій, у даному випадку, в радянській лінгвістиці.

2.4. Теорія діяхронічних універсалій В. М. Жирмунського

Вражає різноманітність аспектів, яких сягала наукова творчість Віктора Максимовича Жирмунського [114-122] протягом 60-ти років його наукової біографії: історія конкретних літератур та порівняльне літературознавство, вивчення російської поезії срібної доби та загальна теорія вірша, вивчення фольклору окремих народів та типологічна концепція історичного розвитку епічної творчості народів світу, німецька діалектологія та теорія лінгвогеографії, історія германських мов та загальна теорія мови.

Так, наприклад, в середині 30-х рр. В. М. Жирмунський звертається до історико-типологічної проблематики. Початком цього значущого етапу в розвитку його наукових поглядів була стаття «Порівняльне літературознавство та проблеми літературних впливів» (1936). Викладена в ній концепція єдності історико-літературного процесу, що була зумовлена єдиним соціально-історичним процесом розвитку людства, була того часу сформульована у світлі теорії М. Я. Марра про «єдність глотогонічного процесу».

У розумінні В. М. Жирмунського, який приймав окремі положення маррівської концепції, головний зміст зазначеної теорії полягав у визнанні зв'язку розвитку мовних категорій з розвитком мислення та «їхньої зумовленості спільним процесом соціально-історичного розвитку людства» [122, с. 383]. Для конкретного лінгвістичного дослідження це означає, що наявність аналогічних явищ у різних мовах і можливість їхнього порівняння може пояснюватися не лише спільністю походження (від «прамови») або безпосереднім запозиченням

(«впливом» однієї мови на іншу), але також схожістю (аналогіями) мови та мислення на однакових стадіях соціально-історичного розвитку [115].

Дещо пізніше В. М. Жирмунський застосував своє трактування лінгвістичної стадіальності в галузі порівняльного мовознавства. Він підкреслював, що шлях до стадіальної історії мови лежить через порівняльну граматику» і що «порівняльна граматики генетична має спиратися на порівняльну граматику типологічну» [121, с. 36].

Як зазначає А. В. Десницька, такою була наприкінці 30-х та в 40-ві роки позиція, що поділялася низкою співробітників Інституту мови та мислення Академії наук (В. І. Абаєв, Д. В. Бубрих, М. М. Гухман, А. В. Десницька, С. Д. Кацнельсон) [103, с. 11]. Ця позиція не лише давала можливість порівняльно-історичного вивчення споріднених мов у межах так званого «нового вчення про мову», але й сприяла збагаченню досліджень елементами історико-типологічного порівняння з неспорідненими мовами.

У праці «Порівняльна граматики та нове вчення про мову» (1940 р.) В. М. Жирмунський визначив вірні та критичні позиції «Нового вчення про мову» М. Я. Марра.

В. М. Жирмунський вважав, що порівняльна граматики, яка виникла в першій половині XIX ст., була побудована на методі генетичної класифікації з відтворенням їхнього спільного гіпотетичного «предка», який мав слугувати відправною точкою для пояснення подальшої історії мов на базі механічно діючих «звукових законів» і не менш механічних процесі граматики аналогії.

Неспроможність гіпотези «прамови» загрожує перетворити «порівняльний метод» у суто описове, за необхідністю формалістичне співставлення граматики явищ, що спирається як на «єдину реальність» (А. Мейє), так і на «відповідності» між мовами, що засвідчуються відповідними пам'ятками писемності.

Проте у світлі «нового вчення про мову» звільнена від примари «прамови» та знову переглянута у низці своїх висновків «порівняльна граматики» отримує нове, більш важливе завдання: розширюючи межі історичного розвитку даної

мови або групи мов далеко за межі засвідченого в писемних пам'ятках, вона надає можливість відтворення стадіально більш давніх форм мови і тим самим відтворення глотогонічної перспективи її розвитку. Тому шлях до стадіальної історії мови лежить через порівняльну граматику [119 с. 185].

Для вірного рішення цієї задачі необхідно, ще на думку М. Я. Марра, подальше розширення кола порівнянь: поруч з співставленням генетично пов'язаних між собою форм мов конкретної групи постає потреба в широкому залученні для порівняння стадіально-паралельних явищ, що спостерігаються в мовах інших систем, які дозволяють встановити спільні стадіальні закономірності, які, в свою чергу, пов'язують розвиток мови з розвитком мислення і є зумовленими врешті решт розвитком суспільних відносин. Як зазначає В. М. Жирмунський, порівняльна граматика генетична повинна спиратися на порівняльну граматику типологічну [119].

Майже ту ж саму думку він висловлює і в праці «Розвиток категорії частин мови в тюркських мовах у порівнянні з індоєвропейськими мовами» (1945 р.): порівняльна граматика генетична, що вивчає замкнену групу споріднених за своїм походженням мов, входить до більш широких меж граматики стадіально-типологічної. Остання, зіставляючи історично аналогічні явища і процеси в мовах різних систем і груп, встановлює більш загальні закономірності мовного розвитку, що виникають незалежно одне від одного і свідчать про принципову схожість у розвитку мови і мислення суспільної людини, незалежно від спільності походження даних мов, від расових або національних особливостей мовців [119, с. 187–188].

Подібне стадіально-типологічне порівняння, вважає учений, не лише дозволяє встановити більш загальні підвалини для низки конкретних лінгвістичних фактів, що змальовані тією чи іншою окремою порівняльною граматиною, у багатьох випадках воно може підказати досліднику типологічну аналогію, яка слугуватиме ключем для трактування мовного явища, що залишається незрозумілим у межах даної ізольованої мови або ізольованої групи споріднених мов.

Можливість такого порівняння В. М. Жирмунський і намагається показати на процесі розвитку граматичної категорії частин мови в мовах індоєвропейської і тюркської систем. Він констатує, що порівняння індоєвропейських флективних мов з тюркськими аглютинуючими дозволяє особливо наочно поставити спільну глотогонічну проблему – генезису частин мови з частин речення [119, с. 189].

Дана стаття є яскравим прикладом вдалого застосування стадіально-типологічного порівняння при вивченні питань генезису та розвитку граматичних категорій у групах споріднених мов. Одним з головних в цій статті було питання про генетичний зв'язок категорії прикметників в індоєвропейських мовах з іменниками, що виступають у функції атрибута, про що свідчить вихідна єдність морфологічного оформлення іменників і прикметників. У статті наведене співставлення в історико-типологічному плані можливостей відбиття атрибутивних значень за допомогою імені, що виступає носієм певної якості. Ці можливості репрезентовані в граматичних системах індоєвропейських і тюркських мов.

Більш докладно це питання було висвітлене в іншій статті того ж періоду («Походження категорії прикметників в індоєвропейських мовах у порівняльно-граматичному висвітленні» (1946 р.)), у якій для обґрунтування вказаної концепції походження граматичної категорії прикметників було залучено значну кількість фактів з порівняльної граматики індоєвропейських мов і знову були застосовані стадіально-типологічні аналогії відповідних конструкцій у тюркських та монгольських мовах.

А. В. Десницька пише, що сама ця концепція цілком відповідає традиціям індоєвропейського порівняльного мовознавства, що відзначалося відповідними посиланнями на праці К. Бругмана і, особливо, на дослідження О. О. Потебні [103, с. 11-12].

Так, у статті «Походження категорії прикметників в індоєвропейських мовах у порівняльно-граматичному висвітленні» (1946 р.) лінгвіст, певним чином спираючись на думку М. Я. Марра про загальну перспективу розвитку частин мови в реченні, зазначає, що диференціювання прикметників як самостійної

граматичної категорії від іменників – явище в стадіальному відношенні порівняно запізнене [119 с. 209].

У зв'язку з цим слід пригадати основні тези М. Я. Марра відносно вищезазначеної перспективи розвитку частин мови. Учений визначає її у такій послідовності: поступово з частин речення виділяються імена, які слугують основою для утворення дії, тобто дієслів перехідних і потім неперехідних; іменники за функцією стають, слугуючи означенням, прикметниками, які також виділяються, імена ж (певне коло іменників) стають займенниками [226, с. 417].

Подібну ж думку мав і О. О. Потебня, котрий вважав, що у певній низці мов, де розрізняють назву речі й ознаки, прикметник, який виділяється із зв'язку ознак, є більш абстрактним, ніж іменник, він утворився від іменника і тому за часом утворення є пізнішим за іменник.

Розвиваючи й вдосконалюючи цю ланку типологічного дослідження, В. М. Жирмунський пише, що в мовах, що зберегли більш архаїчну граматичну структуру, ім'я, яке позначає предмет (тобто іменник, з погляду європейських мов), що поставлене поруч з іншим іменем як його означення, функціонує як прикметник із значенням якості [119, с. 210].

Слід, однак, зазначити, що таке давнє ім'я, яке лінгвіст вважає спроможним позначати і предмет, і якість, фактично не було ще ні предметом, ані якістю, ні іменником, ані прикметником.

У вищезазначеній статті В. М. Жирмунський будує певні етапи розвитку прикметника як частини мови, просуваючи цей граматичний клас шляхом контекстуальної реалізації. Цей комплекс етапів розуміється нами як приклад діахронічних універсалій певного порядку:

- 1) розвиток прикметника у контексті речення;
- 2) розвиток прикметника у контексті складного слова;
- 3) виникнення і розвиток суфіксів прикметника;
- 4) розвиток прикметника у контексті типових мовленнєвих (а потім і мовних) ситуацій (розвиток особливостей словозміни);
- 5) розвиток граматичних форм ступенів порівняння прикметника;

б) розвиток категорії роду прикметника;

7) розвиток процесу редеривації (так звана субстантивація прикметників).

Незважаючи на те, що в праці йдеться про розвиток граматичної категорії прикметників у індоєвропейських мовах, В. М. Жирмунський наводить приклади стадіально-типологічних аналогій, що вкотре доводить наявність лінгвістичних, зокрема – діахронічних, універсалій у мовах світу.

Цей факт лінгвіст трактує так: вивчення походження й розвитку категорій прикметників у мовах інших систем виявляють в загальному ході цього процесу суттєві стадіально-типологічні аналогії, які підтверджують закономірний характер цього розвитку [119, с. 233].

Різниця між прикметниками у індоєвропейських та мовах інших систем, наприклад, тюркських і монгольських, звісно ж, є, але вона полягає в деяких функціональних особливостях порівнюваних мовних систем. В. М. Жирмунський зазначає, що в тюркських і в монгольських мовах маємо, наприклад, за наявністю семантичної різниці між іменами предметними і якісними, значно менш чітку граматичну диференціацію іменників і прикметників (але вона все ж таки є – О. К.) – головним чином внаслідок відсутності в цих мовах родової диференціації, зміни прикметників за родами та відповідного узгодження прикметника з іменником [119].

Таким чином, наведений приклад діахронічних універсалій може вважатися як такий, що належить не лише індоєвропейським мовам.

2.5. Діахронічні універсалії в концепції М. М. Гухман

Поняття типології та типологічних досліджень є дуже ємкими, вважає Марія Моїсеївна Гухман [91]. Тому, на її думку, термін *історико-типологічні дослідження* потребує деяких уточнень.

М. М. Гухман вважає, що типологічні дослідження існують аби розв'язувати два головні, пов'язані одне з одним, але все одно різні завдання: 1) створення спільної («універсальної») теорії мовних структур, що містить

спільну фонологію, спільну граматику та спільну семасіологію, і 2) створення теорії перетворення мовних систем й окремих підсистем [91, с. 3]. Цими завданнями й визначається, відповідно, необхідність двох типів дослідження: синхронно-типологічних та історико-типологічних.

Історико-типологічні дослідження стосуються передусім перетворення окремих підсистем різних рівнів, причому, на думку М. М. Гухман, ці дослідження будуються, у першу чергу, на матеріалі групи споріднених мов.

Взагалі-то будь-яке типологічне дослідження передбачає співставлення або порівняння, незалежно від того, чи розглядаються споріднені або неспоріднені мови, чи спирається дослідник на статику (синхронію) або динаміку (діахронію).

М. М. Гухман доводить суттєву різницю між об'єктами двох типів дослідження: порівняльно-історичного та історико-типологічного. У своїй монографії «Розвиток залогових протиставлень у германських мовах: досвід історико-типологічного дослідження споріднених мов» вона пише про те, що об'єктом порівняльно-історичного дослідження, як відомо, є генетично тотожні одиниці, об'єктом історико-типологічного дослідження споріднених мов є моделі, які відібрані на базі певних критеріїв, причому наявність чи відсутність генетичної тотожності одиниць, в яких реалізуються ці моделі, не відіграє суттєвої ролі [91, с. 4].

Історико-типологічне дослідження споріднених (а також неспоріднених – О. К.) мов, встановлюючи закономірність і типологію процесів у певній мовній групі, виділяє необхідні для досліджуваних моделей інваріанти або постійні ознаки, але й може відволікатися від класифікаційних завдань, що традиційно пов'язані з типологічними дослідженнями. Водночас, за М. М. Гухман, типологічний аналіз досліджуваних процесів є можливим лише внаслідок співставлення встановлених закономірностей з фактами, які характеризують інші мови. Під цим «іншомовним» матеріалом вона розуміє дані більш далеких споріднених мов або мов, що належать до інших сімей. Лише «іншомовний» матеріал дозволяє уточнити, чи маємо ми справу з індивідуальною особливістю даної групи мов або із закономірностями більш загального характеру, із

константними ознаками певної мовної сім'ї або декількох мовних сімей тощо. М. М. Гухман вважає, що цей комплекс проблем є характерним лише для типологічних досліджень, зокрема й для історико-типологічних досліджень споріднених мов. На нашу думку, саме цей комплекс притаманний історико-типологічним дослідженням взагалі, тобто об'єктом його можуть бути не лише споріднені мови.

Торкаючись ретроспективи типологічних досліджень, М. М. Гухман зазначає, що спроби типологічного розгляду споріднених мов стосувалися певним чином лише фонологічного рівня. До того ж такі дослідження не мали на меті дослідження типології процесів перетворення граматичних підсистем, що репрезентовані різними граматичними категоріями. Принаймні лінгвіст відзначає відсутність праць історико-типологічного спрямування (на відміну від існуючих на той час синхронно-типологічних досліджень), що стосувалися б граматичних підсистем, репрезентованих різними граматичними категоріями.

Цікавим постає об'єкт історико-типологічних, а іншими словами – діахронічних, досліджень М. М. Гухман. Цим об'єктом є підсистема станових опозицій. Дослідниця пише, що в системі дієслівних категорій не лише в германських й, ширше – індоєвропейських мовах, але й за межами індоєвропейських мов – в тюркських й монгольських, в кавказьких й тунгусо-маньчжурських мовах – категорія стану є найбільш неясною, найбільш дискусійною проблемою [91, с. 5]. Доказом тому є суперечливість питань навіть у межах окремої мови у визначенні смислової структури станових опозицій, виділення стану як граматичної категорії, його одмежування на основі формальних граматичних показників від різнотипних лексичних угруповань, що мають схожий зміст, і від іменного присудка. А той факт, що ці питання виникають відносно мов із несхожим граматичним ладом (наприклад, тюркські й індоєвропейські), вкотре підкреслює особливість даної категорії.

Одним із прикладів універсалізму є той факт, що досліджений М. М. Гухман матеріал показав тісний функціональний зв'язок з різними лексичними угрупованнями та синтаксичними сполученнями, причому в одних

мовах деякі з цих лексичних й синтаксичних структур поступово формалізуються, набувають нової якості і залучаються до системи станових протиставлень, що будуються, в інших мовах практично одна й та ж сама одиниця виступає і в функції іменного присудка, і як член станової опозиції, в третій групі мов форма стану зберігає живий зв'язок з відповідними лексичними угрупованнями. Але, на думку М. М. Гухман, з погляду плану змісту й норм функціонування в певних умовах і певних контекстах ці різні за своєю природою одиниці потрапляють нібито до одного класу. У зв'язку з цим опис та опрацювання матеріалу, що порівнюється, передбачає два рівня аналізу. На першому рівні одиницею виміру є змістовна розрізнявальна ознака моделі станової опозиції; на другому рівні – словозмінювальний категоріальний показник. Лише в тому випадку, коли змістовна розрізнявальна ознака втілюється в такому засобі мовного відбиття, який характеризує в тій чи іншій мові узуальне оформлення будь-якої парадигматичної низки, можна погодитися з існуванням в цій конкретній мовній системі граматичної категорії стану. В іншому разі опозиції, зберігаючи свою лексичну (точніше, словотвірну) або синтаксичну специфіку, не досягають того ступеня узагальнення і формалізації, які характеризують словозмінювальні форми.

Таким чином, на прикладі розвитку дієслівної категорії стану М. М. Гухман доводить існування діахронічних (історико-типологічних) універсалій граматичного рівня як у споріднених мовах, так і в мовах різних сімей.

2.6. Проблеми діахронічних універсалій в студіях учених Празької школи

У 1926 році В. Матезіусом [247; 248] (1882-1945) був створений Празький лінгвістичний гурток, або Празька школа функціональної лінгвістики, яка стала однією з провідних структуральних шкіл ХХ ст. Представники школи боролися за структурний й функціональний підхід до мовознавства та літературознавства. Серед них – такі відомі філологи, як Й. Вахек (1909-1996) , Й. Коржинек (1899-

1945), Л. Новак (1931-2011), В. Скалічка (1909-1991), Б. Тринка (1895-1984). Окрім чеських лінгвістів, у роботі гуртка брали участь й російські лінгвісти, що працювали за кордоном: М. С. Трубецькой (1890-1938), С. О. Карцевський (1884-1955), Р. О. Якобсон (1896-1982).

Празька школа протиставляла власну концепцію концепції молодогограматиків, якій був притаманний історизм, індуктивний метод дослідження мовних фактів. У цьому контексті В. Матезіус у статті «Завдання порівняльної фонології» пише про те, що історична школа молодогограматиків стверджувала, чим давніша мовна стадія, тим вона цінніша, оскільки вона викриває глибокі історичні корені наступних стадій. Нова лінгвістична школа спростовує це положення й стверджує, що сучасна російська мова може надати нам повну, штучно нічим не спрощену картину мовної системи. Історична школа молодогограматиків опрацювала у якості досить ефективного інструмента свого дослідження особливий порівняльний метод, але внесла при цьому дуже важливе обмеження. Згідно з цим методом, порівнюються споріднені мови, щоб встановити спільне джерело явищ, що в них зустрічаються. У лінгвістиці функціональній і структурній порівнюються також й неспоріднені мови [247, с. 71].

При формуванні власної лінгвістичної теорії празькі лінгвісти розвинули, з одного боку, деякі положення Ф. де Соссюра, а з іншого – російську мовознавчу традицію, яка міститься у працях І. О. Бодуена де Куртене, П. Ф. Фортунатова, О. О. Шахматова та ін.

Слід пригадати, що Ф. де Соссюр [362] висунув важливу у методологічному відношенні ідею про необхідність розрізнення у мовознавстві діяхронічної (динамічної) та синхронічної (статичної) точок зору. В російському мовознавстві про це саме говорили М. І. Греч, О. О. Потебня, І. О. Бодуен де Куртене. Однак лише Ф. де Соссюр надав цій ідеї характер логічної лінгвістичної концепції.

Як відомо, мовознавець протиставляв синхронію діяхронії. Представники Празької школи спростували це протиставлення. Вони стверджували, що не можна проводити межу між синхронічним та діяхронічним методом: якщо в

синхронічній лінгвістиці елементи системи мови розглядаються з погляду їхніх функцій, то про зміни, які впливають на мову, не можна судити без урахування системи, що підлягає цим змінам. Діахронічне вивчення не лише не виключає поняття системи й функції, але, навпроти, без урахування цих понять є неповним» [247, с. 18].

Ф. М. Березін зазначає, що одним з найважливіших досягнень лінгвістів Празької школи є визнання того, що системний, структурний аналіз необхідний і в галузі діахронії, хоча більшість чеських мовознавців обмежувалася вивченням сучасного стану тієї чи іншої мови [26, с. 191-192]. Також учений підкреслює, що структурність і функціональність є двома характерними особливостями Празької школи. Ось чому Празьку школу називають також школою функціональної лінгвістики [26, с. 193].

У цьому контексті празькі лінгвісти дійшли висновку, який взагалі є формулюванням мовної універсалії: якщо існують різні функції мовленнєвої діяльності, їм мають відповідати різні функціональні мови (кожна функціональна мовленнєва діяльність має свою умовну систему – мову у власному сенсі). Наприклад, вони відмічають таке співвідношення між функціями літературної мови та функціональними мовами:

функції літературної мови

- а) комунікативна
- б) практично спеціальна
- в) теоретично спеціальна
- г) естетична

функціональні мови

- а) розмовна
- б) ділова
- в) наукова
- г) поетична.

В. Матезіус у праці з лінгвістичної характерології зазначає, що порівняння мов різних типів безвідносно до їхніх генетичних зв'язків є найбільшою цінністю для будь-якого дослідження з конкретної лінгвістичної характерології, оскільки значною мірою сприяє правильному розумінню дійсної природи і значень мовних явищ, що підлягають аналізу [248, с. 18]. Таке порівняння, вважає мовознавець, стає можливим, якщо брати за основу дослідження спільних граматичних функцій. Також для мов, де простежується історія розвитку, роль лінгвістичної

характерології не зводиться до виявлення суттєвих рис мовної структури в різні періоди історії цих мов. Найважливіше значення характерології у даному випадку полягає у її здатності ставити нові завдання для історичного дослідження або вказувати нові способи рішення проблем, що вже обговорювалися. В. Матезіус переконаний, що характерологічний аналіз на суто синхронних підставах дає нові імпульси навіть історичному вивченню мов [248, с. 26], а це означає, що дослідження так званих міжмовних взаємозалежностей, які точніше треба було б назвати універсаліями, тут є пріоритетним.

В. Скалічка, наприклад, постулює, що «кожна мова є замкненою системою» [331, с. 28]. Тому будь-яке порівняння мов частково позначає певне руйнування цих систем, оскільки порівнюються якісь частини, що займають у системі зовсім різні місця.

Руйнування системи виглядає по-різному залежно від того, чи це є порівняння двох мов (співставлення), чи порівняння усіх мов (типологія): типологічний аналіз пов'язаний з ще більш ґрунтовним руйнуванням системи. Типологія враховує усі види реальної й потенційної різниці природних мов. Вона сконцентровується на всілякій схожості мікросистем, не залишаючи нічого на твердому місці у загальній системі.

Також В. Скалічка пише про сконцентрованість типологічного аналізу на способі представлення у межах способу відбиття. Зазначимо, що лінгвіст розрізняв два рівня у мовному способі відбиття. Перший рівень – словниковий склад: лексичні одиниці є найменуваннями предметів, властивостей, дій тощо, різниця між якими є стертою, тож можна скласти словник цих найменувань як перелік рівноправних елементів [331, с. 29]. Другий рівень представлення – морфологічні особливості: морфологія як самостійне ціле не потрібна у мові, на відміну від словника й синтаксису. Морфологія є певною частиною семантики словника і певною частиною семантики синтаксису, які виступають як автономні елементи системи. Мова в ній не має потреби, тому що немає нічого у зовнішньому середовищі, з чим її можна було б співвіднести, тому вона інша у

кожній мові, хоча спільний принцип повноти способів відбиття й семантичної ідентичності мов не порушується [331].

Говорячи про різноманітні способи представлення, В. Скалічка враховував різницю окремих мовних явищ. Ця різниця, а точніше, її різновиди виступають не ізольовано одне від одного, а підлягають певним взаємозалежностям. Як зазначає мовознавець, саме ці взаємозалежності й дозволяють здійснити типологічний аналіз (деякі дослідники вбачають сутність типології не у взаємозалежностях, а просто у різниці, але такий підхід є, безумовно, помилковим) [331, с. 30].

На нашу думку, під терміном «*взаємозалежності*» В. Скалічка розумів саме мовні універсалії, у межах яких виділяв два типи і які формулював таким чином.

1. Імпікативні (якщо є А, то є і В; якщо відсутнє А, то відсутнє і В), наприклад, якщо в мові виявляється співпадіння в роді, то слід передбачати і наявність самої категорії роду; в мові, де є асиміляція за дзвінкістю, є і дзвінкі звуки.
2. Імовірні (якщо є А, то, вірогідно, є і В; якщо відсутнє А, то, вірогідно, відсутнє і В).

Імовірні залежності (універсалії – О. К.) зумовлені двома причинами: йдеться про односпрямованість та / або про компенсацію. Односпрямовані – це такі взаємозалежності, за В. Скалічкою, (універсалії – О. К.), які визначаються способом представлення. Якщо в мові якась проблема, наприклад, лексична, вирішується одним способом (слова можуть утворюватися шляхом композиції), то вірогідно, що інша проблема буде вирішуватися аналогічно (числівники поєднуються зі словами завдяки так званім нумеративам). Компенсація має місце передусім у фонетиці. Наприклад, якщо диференціюються численні голосні, то немає необхідності у диференціюванні приголосних (китайська мова), і навпаки (російська, грузинська мови). Прикладом компенсації у граматиці є таке: якщо немає відмінникових флексій, то це компенсується граматично жорстким порядком слів.

У даному випадку слід зазначити, що наведені універсалії, включені до часового контексту (до процесу) можуть кваліфікуватися як діахронічні.

Нарешті, В. Скалічка пише про те, що пошуки і вивчення взаємозалежностей – галузь типології. Лише типологія, що залучає до аналізу всі мови, може зі значною мірою впевненості визначити вірогідні взаємозалежності [331].

Висновки до розділу 2

Універсологічна теорія взагалі та теорія діяхронічних універсалій зокрема виникли на початку ХХ ст. Але витoki зазначених теорій формувалися в історичному просторі лінгвістичної типологічної думки (В. Скалічка).

Ідеї про значну кількість мов, а також про відмінність між універсальними властивостями мови як такої та особливостями окремих мов та мовних об'єднань стали передумовами типологічних досліджень.

В. фон Гумбольдт розвивав тезу про універсальний компонент мовної будови, продовжуючи в цьому відношенні ідеї універсальної граматики. Він стверджував, що причину типологічної спорідненості мов треба шукати у змістовній складовій мови. В. фон Гумбольдт, визнаючи своєрідність кожної мови як у двох її проявах (формі і змісті), зазначав, що в мові є як специфічні, так і універсальні елементи. Указуючи на наявність національного та універсального в мові, автор наголошував на роль «мовної сили» у формуванні ідіотнічних елементів.

Типологічні особливості в синтаксисі давніх мов індоєвропейської сім'ї (як результат реконструкції) експлікував О. О. Потебня. Ці риси було інтерпретовано як такі, що були притаманні індоєвропейським мовам на різних етапах їхнього розвитку, причому частково ці особливості було потрактовано як ступені спільного процесу розвитку людської мови.

Перші зразки типологічного дослідження споріднених мов продемонстрував І. О. Бодуен де Куртене (у працях, присвячених порівняльній граматиці слов'янських мов). Важливою з погляду методології є запропонована лінгвістом

типологічна класифікація слов'янських мов, підґрунтям якої стала квантитативна характеристика голосних, що залежить від характеру наголосу.

Бодуен де Куртене чітко розмежовував паралельні структурні риси, які не залежать від генетичної спільності (типологічна близькість), і мовну подібність, що ґрунтується на спільності походження (матеріальна спорідненість). Дослідження спільних рис неспоріднених мов виступає як завдання загальної граматики (або філософії мови), на відміну від порівняльної граматики споріднених мов.

Опрацювання типологічної проблематики почалося в радянському мовознавстві в другій половині 20-х рр. ХХ ст. Дуже продуктивними в цьому плані стали 30-ті – 40-ві рр.

Перспективною виявилася ідея М. Я. Марра про загальну можливість розвитку частин мови в реченні: з частин речення поступово виділяються імена, які слугують основою для творення дієслів (перехідних та неперехідних); іменники-означення стають прикметниками; іменники з вказівною семантикою утворюють клас займенників. Це дає підстави говорити про логічну низку діахронічних універсалій.

У працях М. Я. Марра типологічного спрямування можна виділити два аспекти розгляду мов: 1) стадіально-типологічна стратифікація мов; 2) окремі універсалії, переважно на рівні семасіології та етимології (за термінологією М. Я. Марра – палеонтології).

Притаманний працям М. Я. Марра принцип історизму найбільш повно й усебічно експлікував І. І. Мещанінов, який вважав історизм головним принципом у вивченні мови, у тому числі діахронічних універсалій. Сутність історизму полягає в тому, що, по-перше, мову, яка є продуктом суспільства, засобом спілкування в ньому, потрібно розглядати не як природне, а як суспільне явище, у зв'язку із суспільством, у зумовленості суспільними чинниками. По-друге, мову, що є історичним явищем, слід вивчати не як застиглу систему, а в процесі її розвитку. Ця теза І. І. Мещанінова стала підґрунтям подальших досліджень діахронічних універсалій.

С. Д. Кацнельсон сформулював твердження про динамічний універсалізм мислення, пов'язаний з розвитком мови; унаслідок певного розмежування думки первинні образні поняття поступаються узагальненим родовим поняттям предметів та їхніх властивостей.

С. Д. Кацнельсон запропонував виділяти типи граматичних категорій з погляду їх відношення до стадіального аналізу, шляхи здійснення нового членування граматичних дисциплін.

З погляду М. М. Гухман, історико-типологічні й універсологічні дослідження стосуються передусім перетворення окремих підсистем різних рівнів, причому ці дослідження будуються, у першу чергу, на матеріалі групи споріднених мов. Будь-яке типологічне й універсологічне дослідження передбачає порівняння, незалежно від того, чи розглядаються споріднені або неспоріднені мови, чи вивчає дослідник статику (синхронію) або динаміку (діахронію) мови.

Одним з таких прикладів є тісний функціональний зв'язок різних лексичних угруповань та синтаксичних сполучень, причому в одних мовах деякі з цих лексичних й синтаксичних структур поступово формалізуються, набувають нової якості та залучаються до системи станових протиставлень, в інших мовах практично одна й та сама одиниця виступає і в функції іменного присудка, і як член станової опозиції, в третій групі мов форма стану зберігає живий зв'язок з відповідними лексичними угрупованнями.

До історико-типологічної й універсологічної проблематики звернувся й В. М. Жирмунський. Початком цього значущого етапу в розвитку його наукових поглядів стала стаття «Порівняльне літературознавство та проблеми літературних впливів» (1936). Викладена в ній концепція єдності історико-літературного процесу, що була зумовлена єдиним соціально-історичним процесом розвитку людства, сформульована у світлі теорії про «єдність глотогонічного процесу».

Дещо пізніше В. М. Жирмунський виклав своє трактування лінгвістичної стадіальності в царині порівняльно-історичного мовознавства. Він підкреслив, що «шлях до стадіальної історії мови лежить через порівняльну граматику» і що

«порівняльна граматики генетична має спиратися на порівняльну граматику типологічну».

Одним з найважливіших досягнень учених Празької лінгвістичної школи стало визнання того, що системний, структурний аналіз необхідний не тільки в синхронічних, а й у діахронічних, у тому числі універсологічних дослідженнях, хоча більшість чеських мовознавців обмежувалася вивченням сучасного стану тієї чи іншої мови.

РОЗДІЛ 3

ДІАХРОНІЧНІ УНІВЕРСАЛІЇ В МОВОЗНАВСТВІ

60-тих рр. – КІНЦЯ ХХ ст.

3.1. «Меморандум про мовні універсалії» як теоретичне підґрунтя світової універсології другої половини ХХ ст.

Питання про мовні універсалії в мові є однією з актуальних проблем сучасного мовознавства. Значним кроком у вивченні цієї проблеми була спеціальна конференція, що відбулася у 1961 році у Нью-Йорку, у якій взяла участь низка видатних лінгвістів і представників суміжних наук. Матеріали цієї конференції були видані під редакцією Дж. Грінберга в 1963 році ротапринтним способом під назвою “Universals of Language”.

Уже в 30-ті та 40-ві рр. ХХ ст. у російському мовознавстві радянського періоду порушувалося питання про те, які спільні категорії спостерігаються у різноструктурних мовах світу. У зв'язку з цим можна пригадати низку статей з приводу граматичних (синтаксичних) універсальних категорій.

Після публікації «Меморандуму про мовні універсалії» [85], створеного Дж. Грінбергом, Ч. Осгудом та Дж. Дженкінсом, тема універсалій увійшла до світової лінгвістики. Ця проблематика висвітлювалася на XI Міжнародному конгресі лінгвістів в Італії у 1972 р. у доповідях Дж. Грінберга, Є. Куриловича, Е. Косеріу та інших.

З цього приводу В. М. Ярцева [396-398], наприклад, вважає, що для класифікації мов певного типу за основу треба брати суттєві характеристики мови, тобто те, що становить специфіку мови як явища. Якщо в основу розподілу мов покласти якусь окрему ознаку, хоча б і ту, що є у багатьох мовах, але яка не відбиває специфіку людського мовлення, то це у подальшому може призвести до безпідставності самої класифікації.

Так, розподіл предметів за класами на основі схожих ознак й виділення самих класів на основі їхньої різниці між собою не є чимось штучним, а є

притаманним самому процесу пізнання людиною оточуючого світу. Тому немає підстав виключати «саму можливість класифікації мов, як це роблять деякі лінгвісти, важливо лише вибрати правильні параметри цієї класифікації» [397, с. 17].

Багато лінгвістів дійшли висновку, що класифікувати мови за якоюсь однією ознакою, можливо, не основній і не найбільш значущій для конкретної мови, є майже неможливим. Тому треба використовувати певну низку ознак, низку типових мовних прикмет, що можуть досліджуватися з урахуванням кількісного плану.

За цим принципом діяв Дж. Грінберг [86], який узяв за основу класифікації певну кількість різних, але пов'язаних між собою ознак фонологічної й граматичної структури слова (аглютинація, фузія, префіксація, суфіксація тощо) й порівняв у кількісних оцінках ту роль, яку даний прийом відіграє у тій чи іншій мові. Наприклад, у якості показника синтезу в мові Дж Грінберг пропонує пропорцію морфів за відношенням до слова. Таким чином, для англійської мови він вивів індекс 1,6; для анамської мови – 1,06; для ескімоської – 3,72.

Дж. Грінберг вказує, що мові притаманна, наприклад, категорія числа. Однак типи числових протиставлень у різних мовах є різними. Для китайської мови це можна представити як (1, 2, 3...), оскільки числових протиставлень у ній не існує; для англійської, де є протиставлення за одиницею й множиною, як (1) – (2, 3, 4...); для давньогрецької, старослов'янської, де є протиставлення за одиницею, множиною та двоїцею, як (1) – (2) – (3, 4, 5...).

Увага лінгвістів 60-х – 70-х рр. ХХ ст. була прикута до проблеми «так званих «універсалій», тобто закономірностей, спільних для всіх мов або для абсолютної більшості мов світу» [397, с. 21]. Ця проблема не є новою, до неї з різних боків підходили учені у різні періоди розвитку мовознавчої думки. Якщо у межах картезіанської граматики йшлося про наявність загальнолюдських логічних законів, що відбиваються в мові, то лінгвісти зазначеного періоду ХХ ст. виходять передусім з типів мовних структур, тому праці з мовних універсалій часто переплітаються з типологічними дослідженнями.

У «Меморандумі про мовні універсалії» Дж. Грінберга, Ч. Осгуда та Дж. Дженкінса йдеться про те, що за нескінченною різноманітністю мов світу ховаються спільні для всіх них властивості. При всій безмежній несхожості з'ясовується, що мови створені нібито за єдиним зразком... мовні універсалії за своєю природою є узагальненими висловлюваннями про ті властивості й тенденції, які притаманні будь-якій мові й розділяються всіма мовцями. Тому вони складають найбільш загальні закони лінгвістики й протиставляються окремим методикам або результатам конкретних досліджень [85, с. 31].

Відносно вищезазначеного В. М. Ярцева [397, с. 22], наприклад, пише, що більшість радянських лінгвістів не змогли б погодитися з твердженнями авторів «Меморандуму...», що універсалії складають загальні закони лінгвістики, оскільки загальні закони розвитку й існування мови як явища об'єктивної дійсності – це закони діалектики, і що мова підпорядкована законам діалектики як законам розвитку природи й суспільства. Можна вказати й на те, що під термін «універсалії» підводять часто дуже різнохарактерні явища. Водночас вона вважає, що відносно універсалій найбільш реальним фактом є існування значень, які обов'язково знаходяться в мовах.

Слід нагадати головне. Автори «Меморандуму про мовні універсалії» констатують, що «із загальнолінгвістичної точки зору деякі універсалії легше інтерпретувати як результат динамічних процесів, наприклад, семантичну метафору – як результат метафоричних семантичних змін; існуючі в усіх (або майже в усіх) мовах варіантні форми значущих мовних одиниць (наприклад, морфонологічні чергування) – як результат діахронічного процесу закономірно зумовлених звукових змін» [85, с. 39]. Вищезазначене засвідчує факт існування в лінгвістичній універсології розподілення універсалій на синхронічні та діахронічні.

Таким чином, акцентуючи увагу на діахронічних універсаліях, Дж. Грінберг, Ч. Осгуд та Дж. Дженкінс стверджують, що ці універсалії формулюються з урахуванням факту існування двох синхронних станів, з яких один є хронологічним продовженням іншого. Традиційно вважається, що обидва

стани становлять одну мову, за винятком випадків, коли відстань у часі дуже велика, як, наприклад, для латинської та французької [85, с. 40].

3.2. Розвиток поглядів С. Д. Кацнельсона

Погляди Кацнельсона, до яких ми зверталися в попередньому розділі, з часом зазнали еволюції, тому ми у цьому розділі робимо огляд його тематичних праць з елементами аналізу їхніх ключових моментів.

В одній зі своїх праць «О категории субъекта предложения» (1974 р.) – С. Д. Кацнельсон [159, с. 106] фактично описує певні діахронічні універсалії: суб'єкт речення є змістовною граматичною категорією, яка складається з мисленневих (семантико-синтаксичних) та комунікативних елементів.

Мисленневою передумовою категорії суб'єкта є категорія предмета й субстанції. Про це у термінологічній системі теорії «рангів» писав О. Єсперсен: «В кожному реченні є елементи (вторинні слова), які бувають порівняно рідкими...; є й інші елементи (первинні слова), які закріплені міцніше... Підмет завжди буває первинним словом в реченні, хоча й не єдиним первинним» [113, с. 170].

С. Д. Кацнельсон [159] вважає, що речення, як мінімальні одиниці мовлення, формуються в мозку мовця на базі пропозицій, як їх уявляє собі сучасна логіка. Пропозиція відповідає приблизно смислового змісту елементарного речення, тобто одно предикатного речення, що не ускладнене атрибутами тощо. Кожна пропозиція складається з предиката й одного або декількох аргументів залежно від валентності предиката.

Мисленнєве відбиття події передбачає або глобальне його виділення через назву, або ж членування події на предикат та його аргументи. Мовні предикати з нульовою валентністю лише називають подію, не розчленовуючи її.

Висунутий свого часу О. О. Потебнею принцип парності (хід людської думки складається з парних поштовхів: пояснюваного й пояснюючого, підмета та присудка), як вважає С. Д. Кацнельсон, у світлі сучасних даних треба віднести не

до мислення, а до процесу перетворення думки на мовленнєві форми. Мисленнєвий зміст пропозиції «переливається в мовленнєві форми не внаслідок разового перетворення всього змісту пропозиції, як і не під час поступового перетворення одного елемента пропозиції слідом за іншим, а шляхом послідовного роздвоєння змісту пропозиції на все більш дрібні змістовні одиниці» [159, с. 113].

Перший акт такого перетворення членує пропозицію з відносним предикатом на дві частини, з яких першу утворює суб'єкт, а другу – предикат з рештою аргументів. Розповсюджене в граматиці ділення речення на дві групи (група підмета й група присудка) дуже добре вписується в таке розуміння процесу породження речення.

3.3. Універсологія та її потенції у працях М. М. Гухман другої половини ХХ ст.

Праці М. М. Гухман [90; 93; 94], що стосуються лінгвістичних універсалій, які, у зв'язку з їхньою тематикою, було розглянуто нами в попередньому розділі, не завершують роботу ученої у цьому напрямку: вона продовжує дослідження універсологічної галузі мовознавства й пізніше [91; 92]. Саме тому ми вважаємо необхідним звернутися до праць лінгвіста відповідного періоду.

М. М. Гухман вважає, продовжуючи аналіз проблем універсології, що «побудова послідовної і єдиної класифікації так званих повних універсалій, що виділялися у різних дослідженнях, є практично неможливою: занадто різноманітний їхній склад» [92, 30].

До розряду повних універсалій відносили:

- 1) перелік основних одиниць;
- 2) деякі процеси, широко репрезентовані у різних мовах (наприклад, метатезу, асиміляцію, сингармонізм тощо);

3) різні типи відношень, що діють у процесі функціонування мови (наприклад, протиставлення нового й відомого на рівні актуального членування речення, маркування мовця й адресата висловлювання тощо);

4) певні типи значень (наприклад, атрибутивність, приналежність, зазначення місця дії тощо);

5) онтологічні ознакові характеристики мови.

Різні за своїм об'ємом універсалії виділяють як змістовні, так і формальні категорії. Ще більше різноплановими є універсалії, які мають відношення до класу неповних, або імплікаційних, універсалій.

Однією з дискусійних проблем у визначенні аспекту трактування універсалій М. М. Гухман вважає співвідношення онтологічного й епістемологічного аспектів. У зв'язку з цим вона стверджує, що «в універсаліях, які формулюються дослідником, віддзеркалюються й розкриваються певні спільні суттєві ознаки об'єктів, що вивчаються, тому універсалії – це перед усім спільні онтологічні категорії й властивості, притаманні всім або більшості мов» [92, с. 34]. Лінгвіст бачить таке розуміння універсалій методологічно правильним, таким, що надає об'єктивну наукову цінність дослідженню універсалій й вивченню їх співвідношення з типологічними характеристиками мови.

М. М. Гухман констатує, що у працях з універсалій того періоду намітилися два підходи (або дві методики), які умовно визначають як емпіричну та дедуктивну теорії універсалій.

Вона визнає наявність існування універсалій, які не потребують збирання фактів різних мов й ніби не залучаються до сучасного поняття сутності людської мови. До таких універсальних онтологічних ознак має відношення дискретність, залишковість, структурованість, ієрархічний характер основних елементів мови, знаковість, яка передбачає існування двох аспектів мови – змістовного та формального.

Наприклад, для мовленнєвого акту, що є функціональною одиницею, так само бачаться універсальними, не потребують застосування індуктивного аналізу

та перевірки на матеріалі різних мов такі ознаки як лінійність, інтонаційна організація, логічне членування.

М. М. Гухман ділить універсалії на повні та неповні. До повних універсалій вона відносить логіко-граматичне членування речення, категорії агенса й пацієнса, атрибутивність й належність, протиставлення складових й нескладових фонем тощо. Саме у цьому випадку універсалія виступає як певний узагальнений інваріант, модифікації якого можуть виявитися типологічними ознаками мов.

Інший статус мають імплікаційні універсалії й іншим є їхнє відношення до типології. За своєю сутністю вони є один з контрастних варіантів більш загальної й навіть універсальної ознаки або властивості, і цей варіант може протиставлятися іншому, такому ж важливому варіанту.

Прикладом може слугувати таке формулювання: якщо в мові є єдина узагальнена форма позначення виконавця дії при дієсловах будь-якої семантики, то зазвичай є і спеціалізована форма позначення прямого об'єкта. Очевидно, жоден з цих варіантів не може бути внесений до загальної моделі природної мови, оскільки кожна з наведених «неповних універсалій» є типологічно обмеженою, вона виділяє певну сукупність типологічних ознак, що об'єднують конкретне угруповання мов на відміну від інших мов. Такі закономірності М. М. Гухман умовно кваліфікує як типологічні універсалії. Однак типологічні універсалії, які сформульовано в такому вигляді, відбивають лише найбільш узагальнену схему залежностей. У реальних мовах такі структурно-семантичні відношення реалізуються у різному матеріальному оформленні залежно від їхніх особливостей. Водночас послідовність реалізації всієї суми ознак, що відрізняють певну типологічну універсалією від інших, є досить відносною у структурі мов, які складають один тип. З цього приводу М. Я. Марр [227], а згодом й І. І. Мещанінов [257] вказували на те, що абсолютних типів мови не існує.

М. М. Гухман бачить можливим реконструювання повної універсалії «на підставі серії імплікаційних універсалій, які містять набір взаємопов'язаних ознак, що дозволяють виділяти флективний, аглютинативний та так званий аморфний тип мов, причому кожен з цих типів, в такій же мірі як і набори встановлюваних

ознак, є узагальненою моделлю, своєрідним еталоном, звільненим від окремих варіантів і відступлень» [92, с. 40]. І в даному випадку ураховується твердження про те, що не існує чистих типів. Співставлення типів, переконана М. М. Гухман, дає всі підстави для висновку, що існує обов'язкова залежність способів відбиття граматичних значень від структури слова. Цей висновок вона називає повною універсалією, яка встановлюється завдяки реконструюванню, на базі співставлення типологічно обмежених універсалій, тобто індуктивним шляхом. Повні універсалії, співвіднесені з обмеженими або типологічно характеризованими універсаліями, мають дуже узагальнене значення, бідні за своїм змістом і тому мало інформативні. Особливо чітко ця риса групи повних універсалій виявляється при співставленні з типологічними універсаліями, які є їхніми модифікаціями або варіантами.

Типологічні універсалії, на думку М. М. Гухман [92], можуть характеризувати формальну й змістовну структуру мови. Наприклад, контрастне співставлення принципів побудови окремих словоформ й цілих парадигм у давніх індоєвропейських мовах, з одного боку, і в тюркських мовах або в китайській мові, з іншого боку, дозволяє виділити для давньої моделі індоєвропейської словозміни сукупність таких ознак:

- 1) наявність більшості складних форм словозміни;
- 2) комплексність змісту простого показника словозміни, яка відбивається в тому, що його (показника) знакову структуру утворюють декілька графем;
- 3) можлива рухомість або варіативність у словозмінній парадигмі кореневої та основоутворюючої морфем;
- 4) особливе відношення у словоформах між лексичною основою й словозмінним показником, оскільки сама основа стає фонетично нестабільною, але змінною величиною;
- 5) залишковість у побудові словоформ, що проявляється у наявності двох або більше морфів для позначення того ж самого змісту в межах тієї ж самої одиниці;

б) особливості у морфологічній структурі слів, які відбиваються у розбіжності морфемного та складового членування;

7) існування варіантів або класів у межах іменної та дієслівної парадигматики, що зумовило синонімію словозмінних форм.

Усередині цієї низки ознак перші є первинними, інші – відносно чи повністю залежними від перших. Наприклад, третя ознака зумовила певною мірою існування четвертої, п'ятої, сьомої ознак; шоста ознака належить до третьої й четвертої тощо. Іншими словами, морфологічна структура слова й словозмінний тип є взаємопов'язаними. Окрім того, ці ознаки дозволяють прогнозувати відповідні діахронічні універсалії.

Також М. М. Гухман зазначає, що «виділити певну типологічну універсалію (будь вона синхронічного чи діахронічного характеру – О. К.), хоча б таку, що охоплює відносно незначну кількість мов, можна лише у тому випадку, якщо сукупність опорних ознак матиме не випадковий, а закономірний характер і якщо цьому набору ознак буде протиставлятися словозмінна модель, характеризувана протилежними рисами» [92, с. 48].

Вищезазначені характеристики універсалій наведених типів (типологічних, неповних тощо), на нашу думку, можуть застосовуватися по відношенню як до синхронічних так і до діахронічних універсалій.

3.4. Еволюція універсологічної думки В. М. Жирмунського

Слід зазначити, що В. М. Жирмунського продовжувала цікавити проблематика лінгвістичних універсалій. Тому ми вважаємо за потрібне висвітлити сутність праць ученого [114; 116; 117; 119], що мають відношення до нового – наступного – періоду універсологічної думки.

У 50-ті рр. В. М. Жирмунський написав та опублікував монументальну працю «Німецька діалектологія» [116], в якій було розвинуто і синтезовано головні напрями досліджень, що були проведені науковцем протягом попередніх тридцяти років. У цій праці В. М. Жирмунський не лише підбив підсумки

власним заняттям німецькою діалектологією і своїм дослідженням проблеми створення німецької національної мови в її співвідношенні з діалектами. Основним у книзі «Німецька діалектологія», вважає А. В. Десницька, «для самого автора був рух уперед, розробка нової значної проблеми, здійснення особливого, нового для науки завдання – створення історії мови у перспективі внутрішньо закономірної еволюції усіх її діалектних різновидів» [103, с. 12]. Справедливо можна вважати, що сполучення історико-типологічного і порівняльного методів вивчення закономірностей розвитку мови, що виявляється у низці територіальних варіантів, з методом лінгвістичної географії надало В. М. Жирмунському можливість скласти синтезовану працю, яка за своїм теоретичним значенням виходить за межі загальних робіт з діалектології у традиційному розумінні цього терміна.

У цій своїй праці В. М. Жирмунський, проаналізувавши попередній матеріал діалектологічного характеру, виявив динаміку історичної еволюції фонетики та морфології німецьких діалектів. Саме у різноманітності діалектних явищ дослідник намагається виявити спільні внутрішні закономірності існування і розвитку німецького народного мовлення в його ненормативному стані.

В. М. Жирмунський вважав, що порівняльно-історичний розгляд динаміки діалектів є єдиним шляхом до розкриття спільних внутрішніх закономірних тенденцій історичного розвитку мови в її діалектах. Гіпотетичним виявляється можливе продовження цієї думки про спільні закономірності тенденцій розвитку мов світу взагалі в розвитку конкретних мов.

Структура книги «Німецька діалектологія» [116] може, хоча й частково, вважатися моделлю дослідження розвитку спільних мовних закономірностей, тобто універсалій; у даному випадку пропоновані В. М. Жирмунським коментарі є проекцією субсистеми діалектів німецької мови на систему мов світу. Перша частина містить теоретичний розгляд основних проблем лінгвогеографії. Головні позиції займають частини друга («Порівняльна фонетика») й четверта («Порівняльна морфологія»), які за якістю і об'ємом викладеного матеріалу дорівнюють монографіям. У них надано детальний аналіз відповідно фонетичних

і морфологічних особливостей і явищ німецьких діалектів, що розглядаються в їх історичній еволюції.

А. В. Десницька справедливо вважає, що «значення праці «Німецька діалектологія» виходить за межі германістики як особливої наукової дисципліни» [103, с. 13]. А також робить висновок про глобальність вищезазначеної книги: «представник будь-якої лінгвістичної спеціальності, якщо він займається не складанням схем, а вивченням живих мовних фактів у їхньому практичному розмаїтті й історичній динамічності, знайде в книзі В. М. Жирмунського багато підстав для роздумів, значне підґрунтя для типологічних порівнянь і подальших теоретичних узагальнень» [103].

Дуже значущими за своїм змістом була участь В. М. Жирмунського в дискусіях з питань граматичної теорії. У своїх доповідях він виступав проти «вузько флективного підходу» до граматичного вчення про слово, у цих питаннях він був близьким до поглядів Л. В. Щерби і В. В. Виноградова.

Так, сутність доповіді ученого «О границах слова» (1961 р.) міститься у висловлюванні автора: «Якщо ми не хочемо спростовувати реальних мовних фактів в ім'я метафізичних дефініцій й теорій, що на них ґрунтуються, ми маємо... визнати можливість існування стійких словосполучень поруч зі злитими (складними) словесними одиницями як форм одного й того ж самого слова. Межі між формотворенням і словотворенням є рухомими і при синхронному розгляді. Питання це має не лише класифікаційно-термінологічне значення: від його розв'язання залежить встановлення граматичної межі слова, тобто того, які граматичні категорії слід розглядати як форми одного слова (словозміна або формотворення), які – як самостійні слова (словотворення)» [117, с. 7-8].

Слід зазначити, що ці думки науковця складають дуже суттєву мовну універсалію, адже суперечки про межі слова або словоформи, виникаючи час від часу у мовознавстві, складають підґрунтя для певної діахронічної універсалії.

В. М. Жирмунський виходив з положення про те, що критерії семантичної єдності є головною й обов'язковою ознакою кожного слова, у тому числі і складного; положення, яке не порушується тією обставиною, що, наприклад, такі

словосполучення як «*железная дорога, красная строка*» та подібні фразеологічні єдності є такими ж семантичними єдностями. Учений припускав, що ця завжди необхідна ознака «... не завжди є достатньою у низці випадків, коли формальні критерії відсутні, не завжди чітким. Що стосується фонетичного і морфологічного оформлення єдності і цілісності слів (в тому числі і складного слова порівняно зі словосполученням), то ступень і характер цього оформлення ... цілком залежать від морфологічних особливостей даної мови, а в деяких випадках – і від особливостей даної категорії слів» [117, с. 21]

Ці думки В. М. Жирмунський розвивав у доповіді на конференції з проблеми аналітичних конструкцій (Ленінград, 1963), констатує А. В. Десницька [103]. Сперечаючись з різноманітними підходами до даної проблеми, що отримали відбиття у працях деяких радянських лінгвістів, він посилався на висловлювання Л. В. Щерби про те, що «скрізь у мові ... важливими є лише крайні випадки. Проміжні в своєму джерелі – у свідомості мовця – виявляються такими, що коливаються, нез'ясованими. Однак те нез'ясоване ... і має більш за все привертати увагу лінгвіста, оскільки тут саме підготовлюються ті факти, які потім фігурують в історичних граматиках, інакше кажучи – оскільки ми присутні при еволюції мови» [103, с. 16].

Обґрунтовуючи цю точку зору фактами еволюції граматичного ладу нових індоєвропейських мов, В. М. Жирмунський підкреслював, що розвиток аналітичних конструкцій у мові бачиться як «...живий і складний процес, який потребує процесуального розгляду як в аспекті історії мови, так і при описі її сучасного стану» [119, с. 56]. Він вважав, що не повинно існувати розриву між синхронією та діахронією, але будь-який стан мови має розглядатися як система, що є рухомою в цілому і в окремих своїх частинах. Виходячи з вищезазначеного, він формулював вимогу процесуального підходу, який встановлює в аналітичних конструкціях різні ступені граматизації і «... передбачає особливу увагу до випадків перехідних, що відбивають в сучасному стані мови динаміку її розвитку» [119].

У доповіді, присвяченій питанням теорії частин мови (Ленінград, 1965), В. М. Жирмунський загострив увагу на своїй точці зору, що ґрунтується на урахуванні лексико-граматичних і граматичних аспектів. Ця точка зору є протилежною концепціям А. М. Пешковського, П. Ф. Фортунатова: «Якщо, на відміну від Фортунатова, ми будемо розглядати частини мови як лексико-граматичні категорії (розряди) слів, необхідно буде враховувати в їхньому визначенні як значення слова, його лексико-семантичний зміст, так і його граматичну форму – морфологічну (форми словотворення і словозміни) і синтаксичну (зв'язки і форми керування в словосполученні і реченні)» [114, с. 18-19].

Беручи до уваги особливості граматичного ладу мов різних типів, В. М. Жирмунський зазначав, що, залежно від граматичної будови тієї чи іншої мови, оформлення частини мови як граматичної категорії буде мати суттєві відмінності, зі збереженням універсальності її значення в лексико-семантичному аспекті.

Так, для граматичної концепції мовознавця була характерною спрямованість на вивчення граматичних явищ у їхній внутрішній динаміці з урахуванням моментів трансформації й становлення, що притаманні мові як системі, яка є рухомою в цілому та в окремих своїх частинах. Ця концепція В. М. Жирмунського вкотре свідчить про наявність системних діахронічних універсалій.

3.5. Проблема діахронічних універсалій у трактуванні В. М. Ярцевої

Говорячи про універсалії взагалі, В. М. Ярцева [397, с. 5-6] постулює їх як закономірності, що охоплюють всі мови світу або більшість з них. З цієї точки зору вона виділяє дві серії проблем:

1. Що взагалі може бути у мові, тобто що не викликає протиріччя відносно самої природи мови. Це питання може бути конкретизоване відносно таких понять, як а) системність явищ у мові, тобто виявлення того, як може укладатися

конкретна універсалія у межах системи зв'язків даної мови та чи не приходить вона до протиріччя із законами тиску та специфіки самої системи; б) якість сполучення різних універсалій між собою у межах даної мови, тобто у межах категорій, що є типовими для цієї мови.

2. Що має бути в мові, інакше кажучи, без чого мова перестає бути мовою. Це положення можна конкретизувати щодо змістовного боку мови й щодо формального її плану.

До цього має відношення й питання, що було поставлене Дж. Грінбергом відносно проблеми взаємозумовленості, або ієрархії, універсалій.

В. М. Ярцева, ніби продовжуючи цю думку, пише: «Якщо є правильною остання ідея – взаємозумовленість, або ієрархічність універсалій, – то саме ця риса робить універсалії здатними для класифікації мов, оскільки немає необхідності перераховувати усі наявні в даній мові закономірності, а треба виділити лише певний їхній мінімум, який буде визначати існування усіх інших. Водночас у кожній мові легко будуть відзначатися відхилення від певної низки параметрів як риси, що роблять індивідуальною дану мову або дають право для переведення її з одного класу до іншого (тобто до іншої групи мов)» [397, с. 6].

Нагадаємо, що В. М. Ярцева вважає єдиною раціональною думкою відносно універсалій таку, що дійсно існують значення, які мають місце в усіх мовах. Інакше кажучи, існує необмежена кількість «деталей поняття, які, фіксуючись у будові однієї мови, можуть повністю ігноруватися іншою мовою. Однак у будь-якій мові буде передане відношення суб'єкта й об'єкта дії» [397, с. 22].

В. М. Ярцева вважає, що мова взагалі, становить систему, повинна досліджуватися в усіх деталях у процесі свого історичного розвитку. Історичне дослідження мов потребує аналізу як рухомої системи.

Лінгвіст зазначає, що запропоноване на початку ХХ ст. Ф. де Соссюром «протиставлення діячності і синхронії відіграло значну роль у розумінні специфічних рис мовної структури» [396, с. 39].

Вона наголошує, що «якщо специфічною рисою мови є зумовленість системного характеру мовних фактів самою природою мови як суспільного

явища, то зміни, що в ній відбуваються, не повинні призводити до знищення системи, а можуть змінювати лише тип системних відношень» [396, с. 40-41].

Відносно діахронічних універсалій, В. М. Ярцева, хоча й дещо віддалено, контекстуально, дає наступне трактування.

По-перше, історична морфологія залежно від характеру свого дослідження має дві мети: виявити зміну типів основотворення та типу формотворення. Ці два види явищ протягом історії мови перебувають у взаємодії. Так, у процесі історичного розвитку мови окремі форми одного слова могли ізолюватися, відкріплюватися від парадигми й породжувати нові слова, поповнюючи словниковий склад мови. Таким чином формоутворюючі елементи перетворюються на основоутворюючі. Наприклад, флективні форми непрямих відмінків іменників у мовах флективного типу входили до системи словозміни імені. Застосовуючись як обставина, окремі відмінкові форми виявляли тенденцію до лексикалізації й перетворювалися на прислівники. Таким чином флексії, що були в минулому формоутворюючими, ставали специфічними для структури прислівника як частини мови й отримували функцію основоутворюючих (словотвірних) морфем.

У мовах можна спостерігати й інше явище. Це перетворення основоутворюючих морфем на формоутворюючі. Наприклад, в англійській мові суфікс *-ing*, який був у давньоанглійській основоутворюючим віддієслівних іменників, з часом співпав з афіксом дієприкметника І *-ende* і став єдиним формантом як для дієприкметника І, так і для герундія. Оскільки і герундій, і дієприкметник є формами дієслова, то суфікс *-ing* стає формоутворюючих морфемою.

В. М. Ярцева зазначає, що «історичні зміни, що відбуваються у будові словосполучення, можуть не лише спричинятися до зміни самого словосполучення як синтаксичної величини, але й діяти на морфологічний бік мови, зокрема на специфіку будови парадигматичного ряду» [396, с. 45]. Наприклад, зміна словосполучення, що складалося з дієслова-зв'язки і якоїсь не особової форми іншого дієслова, послугувало базою для створення аналітичних

дієслівних форм, що, у свою чергу, склали нову парадигму словозміни дієслова у низці європейських мов. Так, на базі сполучення дієслова «мати» й дієприкметника II з'явилися в англійській і німецькій мовах форми перфекту. У російській мові, навпаки, ця діахронічна універсалія знаходить протилежне за своєю сутністю відбиття: одна з давніх аналітичних форм майбутнього часу, що утворювалася за допомогою дієслів *начати*, *хотети*, *имати* у формі теперішнього часу та основного дієслова у безособовій формі інфінітиву, перетворилася з елемента морфології на елемент синтаксису – стала словосполученням.

«Вказані зміни призводять не лише до зникнення словосполучення з області синтаксису й перетворенню його на факт морфології, але й створюють зовсім іншу структуру парадигматичного ряду на базі нових аналітичних форм» [396], і навпаки, аналітичні форми морфології породжують нові повноцінні синтаксичні одиниці.

Таким чином, перетворення, що відбуваються в ланці синтаксису, не лише ведуть до появи нових типів морфологічної структури у межах морфології, але й змінюють її з погляду змісту граматичних категорій, даючи можливість відбивати нові граматичні значення завдяки створенню для них спеціальних граматичних форм.

Однак В. М. Ярцева також погоджується з тим, що поряд з «процесом граматиалізації словосполучення, зникненням його зі сфери синтаксису й переміщенням до області морфології, у мові може спостерігатися й інша форма перетворення словосполучення: на базі складного присудка можуть виникати не лише аналітичні форми дієслова, але й утворення чисто лексичного характеру» [396, с. 46]. Вона висуває положення, сутність якого полягає у тому, що зміна принципу формотворення як частини морфології призводить з часом до виникнення нових моделей словосполучення, так само як і до зміни засобів відбиття синтаксичного зв'язку.

Лінгвіст не залишає без уваги й фонетичний бік мови та пов'язані з ним загальні історичні зміни. «Особливо важливо підкреслити, – пише вона, – що

перетворення в мовній системі відбуваються, як правило, на межі двох різнохарактерних явищ мови» [396, с. 49]. Наприклад, морфологізація чергувань, викликаних регресивною асиміляцією у германських мовах й перенесенням наголосу у низці слов'янських мов, призводить до появи нових рис у галузі словотвору. Таким чином, новими стають форми співвіднесення кореневих морфем, що містять різні голосні.

Також, з одного боку, не обстоюючи той факт, що підґрунтям класифікації мов мають бути понятійні категорії, з іншого боку, В. М. Ярцева вважає, що урахування понятійного боку мови має проводитися з причини співвідношення його з природою мови як засобом відбиття думки й механізму пізнання світу. Історія певної кількості мов демонструє, що є розряди смислових категорій, які, зникаючи власним формальним відбиттям, знову з'являються у мові у нових формах.

Наприклад, відбиття просторових й видових відношень у дієслові багатьох мов передувало стабілізації граматичної системи часу. Після перетворення форми недоконаного виду на теперішній або майбутній час дієслова, а доконано-результативних форм – на минулий час дієслова у германських та романських мовах виникли аналітичні форми перфекту, що передавали значення доконаного або результативного виду. У деяких з цих мов (принаймні у французькій та німецькій) зазначені складні форми знову набули значення простого минулого, і після цього для відбиття значення виду дії знову починають використовуватися лексико-граматичні комплекси граматичного плану.

Дуже важливим В. М. Ярцева бачить той факт, що при зміні окремих ланок системи мови зникнення прототипу тієї конструкції, яка виникає внаслідок якісного перетворення цього прототипу, не є обов'язковим. Інакше кажучи, «своєрідність системи мови полягає у тому, що модель, яка дала новий, якісно інший структурний тип, може продовжувати існувати поруч з ним. Це призводить у галузі граматики до виникнення граматичних омонімів, розмежування яких становить значні труднощі, як і визначення у галузі лексики меж явищ омонімії та полісемії» [396].

3.6. Морфологічність категорії універсалізму у висвітленні К. Є. Майтинської

Прагнення до встановлення універсальних закономірностей розвитку мовних структур має довгу історію, хоча, як зазначалося раніше, терміном «універсалія» лінгвісти почали користуватися у період, що досліджується.

Як зазначив Х. Хенігсвальд [368], «піонерами» вивчення діахронічних універсалій стали ще молодограматика XIX ст., які фактично встановили універсальні закономірності звукових та семантичних змін.

К. Є. Майтинська [221] переконана, що категоричне розмежування синхронно-типологічних й діахронічно типологічних досліджень не є обов'язковим. Її переконання ґрунтується на попередніх базових дослідженнях у цій галузі.

По-перше, Дж. Грінберг [85] вважав, що між діахронічними процесами й синхронічними закономірностями має існувати певний зв'язок, оскільки усі синхронічні структури з'явилися внаслідок діахронічних процесів (не кажучи вже про те, що будь-який мовний процес завжди діахронічного характеру – О. К.).

По-друге, інколи шляхом синхронічного аналізу можна досягти вирішення питань, що стосуються розвитку мов або походження окремих структурних особливостей.

Наприклад, застосовуючи синхронно-типологічний метод дослідження, І. І. Мещанінов [258] доводить, що частини мови утворилися на основі членів речення, таким же чином він розкриває становлення дієслова як лексико-граматичної категорії.

Л. Єльсмлєв [110] вирішує питання історичної типології, наприклад питання синкретизму відмінкових форм, за допомогою синхронічного аналізу засобів відбиття протиставлень «людина – не людина».

Водночас К. Є. Майтинська [221] вважає, що залучення діахронічного аналізу до синхронно-типологічних досліджень не викликається необхідністю. Наявність історико-типологічних фрагментів у синхронно-типологічних

дослідженнях пояснюється зазвичай тим, що лінгвісти, прагнучи до виявлення закономірностей у взаєминах сучасних мовних структур й знаходячи в цих структурах як ізоморфні фрагменти, так різницю, у той самий час зацікавлені у виявленні виникнення та еволюції подібних особливостей.

З іншого боку, залучення синхронно-типологічних спостережень за діахронічним аналізом є необхідним. У зв'язку з цим К. Є. Майтинська пише, що «зіставляючи факти, зібрані з багатьох сучасних мов, що мають відношення до різних генетичних груп, А. Фрей відмічає, що складні дейктичні системи є характерними для примітивних мов, у той час як прості системи вказівних займенників, які розрізняються лише за вказівкою на ступінь віддаленості особи або предмета, зустрічаються, головним чином, у мовах розвинутих» [221, с. 94]. Саме на цих підставах А. Фрей [425] дійшов висновку, що складні дейктичні системи характерні для ранньої стадії розвитку мов, у процесі ж подальшого розвитку ці системи поступово спрощуються.

К. Є. Майтинська також вважає, що у синхронно-типологічних дослідженнях, спрямованих на виявлення абсолютних (повних та неповних) та імплікаційних (необмежених й обмежених) законів мови, багато місця посідають питання, що стосуються універсалій у царині займенників. Це вона пояснює особливим статусом займенників, як вказівних елементів, утворюючих перехідну ланку між основними та службовими словами.

Учена констатує, що більшість повних й неповних універсалій у займенниковій галузі відбивається в термінах синхронної типології. У зв'язку з цим вона наводить приклади синхронних універсалій імплікаційного типу, встановлених Б. А. Успенським [358]. Ось вони:

1) будь-яке регулярне протиставлення за ознакою роду або числа, що містять форми імені, має бути репрезентовано і у формах займенників певної мови;

2) для абсолютної більшості мов діє таке співвідношення: якщо займенники розрізняються за ознакою роду або числа у 2 особі, то вони розрізняються за цією ознакою в 3 та в 1 особі.

К. Є. Майтинська висловлює думку про незначну увагу, що приділяється відповідним питанням у галузі займенників у діяхронічному плані, порівняно з такими питаннями у синхронному плані. Однак, пише вона, «загальні закономірності, виявлені внаслідок історико-типологічних досліджень <...>, викликають значну зацікавленість хоча б тому, що вони сприяють розумінню спільних законів розвитку мови та її зв'язку з мисленням» [221, с. 96].

Майже кожній з вищезазначених універсалій міг би відповідати й закон діяхронічного типу. Наприклад, у зв'язку з твердженням про факт наявності в кожній мові дейктичних елементів слід було б шукати універсальну закономірність виникнення цих елементів. У зв'язку ж з вищезазначеною універсальною взаємозумовленістю протиставлення за ознакою роду й числа в іменних класах та займенниках прогнозується питання про закономірності хронологічного характеру, тобто про те, в якій сфері вперше з'явилося подібне протиставлення: у займенників, імен чи в той самий час в обох категоріях слів.

Таким чином, намагаючись виявити у займенниковій сфері універсалії, що нас цікавлять (а саме виявити універсалії, що стосуються хронології виникнення й шляхів розвитку займенникових слів), лінгвіст називає їх історичними або історико-типологічними універсаліями, або закономірностями «хронологічного характеру» [221].

К. Є. Майтинська говорить про те, що оскільки виникнення вказівних слів зумовлене певним етапом розвитку абстрактного мислення, настільки можна уявити, що у мовах, які знаходилися на дуже примітивній стадії свого розвитку, дейктичних слів ще не було. Проте початкову відсутність таких слів давно поборолі усі відомі сучасні й давні мови. В усіх цих мовах спостерігаються займенникові елементи, вони відтворюються навіть у реконструйованих прамовах.

Первинні дейктичні елементи виникли шляхом абстрагування окремих слів називання, завдяки чому відбулося перше універсальне для усіх мов розділення загальноназивних слів на два угруповання: 1) називні й 2) дейктичні. Це перше

розмежування передувало всім іншим, у тому числі дуже давньому розмежуванню імені й дієслова.

Найдавніші займенникові слова були первинними кореневими частками різних семантичних типів. Вихідним для них стало уявлення мовця про себе та про своє відношення до оточуючого.

Первинні вказівні елементи не були ще диференційованими за належністю до частин мови й до займенникових категорій. Від первинних, недиференційованих за функціями, дейктичних часток в усіх мовах дуже рано почали відділятися основні диференційовані категорії займенників (вказівні, особові, питальні). Диференціювання йшло різними шляхами: від однієї первинної частки могли розвинутися займенники двох або усіх трьох основних категорій, або ж одна частка перетворилася на вказівний, друга – на особовий, третя – на питальний займенник.

Виходячи з вищезазначеного, Л. Є. Майтинська встановлює майже універсальну значущість закону про дуже раннє виникнення основних класів займенників, що розвинулися з первинних дейктичних часток.

Лінгвіст, розділяючи мовні універсалії взагалі й діяхронічні універсалії зокрема на повні (ті, що спостерігаються в усіх або майже всіх мовах) та неповні (які спостерігаються у низці мов), формулює наступні діяхронічні універсальні закони:

1) у мовах, що знаходяться на початковій стадії розвитку, дейктичних елементів ще не було;

2) перші дейктичні елементи виникли шляхом переосмислення окремих називних слів, внаслідок вказаного процесу загальноназивні слова диференціювалися, і з'явилося перше протиставлення за категоріями слів: протиставлення дейктичних й називних слів;

3) первинні дейктичні елементи були частками, що застосовувалися також у функціях дієприкметників та займенників;

4) для абсолютної більшості мов є дієвим закон про раннє формування займенникових слів основних категорій: вказівних, особових та питальних займенникових слів;

5) займенникові слова вторинних категорій сформувалися пізніше, ніж займенникові слова основних категорій;

б) для абсолютної більшості мов (або навіть для усіх) діє закон про значну роль дейктичних елементів у формуванні спільної структури мови.

К. Є. Майтинська також наголошує на тому, що «діахронічна типологія суттєво відрізняється від синхронної, за якою найцікавішими є саме імплікаційні універсалії» [221, с. 103].

3.7. Універсологічна теорія Б. О. Успенського

Б. О. Успенський [354-358] переконаний, що розкриття проблеми універсалій та гіпотези про універсальність тих чи інших явищ не може вважатися досягненням сучасності. Доробком сучасної лінгвістики у цій галузі є той факт, що в її межах було звернуто увагу на методичний та методологічний бік дослідження універсальних явищ у мовах світу.

Під мовними універсаліями лінгвіст розуміє «закономірності, спільні для всіх мов або для їх абсолютної більшості» [354, с. 10]. Він вважає, що дослідження мовних універсалій покликане відповісти принаймні на декілька питань.

1. Що може, а чого не може відбуватися в мові. У даному випадку актуальним є дослідження відношень між різними мовними явищами, тобто з'ясування того, які явища є сумісними в мові, а які, навпроти, виключають одне одного; які явища знаходяться у відношеннях зумовленості, завдяки чому встановлюється їх певна ієрархія тощо. Дослідження мовних універсалій визначає межі мовного простору, тобто ті обмеження, які накладаються на природну мову і за межі яких вона не може вийти за умов різних змін.

2. Що є цікавим у структурі тієї чи іншої мови. Якщо певне мовне явище є універсальним, відповідно воно може бути малоінформативним. Напроти, чим більше мов, в яких відсутнє відповідне явище, тим більш нейтральним і специфічним для досліджуваної мови є його наявність саме тут. У даному випадку цікавими є поодинокі виключення універсальних закономірностей.

Лінгвістика універсалій, на думку Б. О. Успенського [354], займає рівнозначне місце поруч з порівняльно-історичним мовознавством та ареальною лінгвістикою. Ці три вищезазначені галузі мовознавства з різних боків досліджують явища мовної спільності.

Ареальна лінгвістика, наприклад, завжди вивчала універсалії для певної конкретної групи мов. Головним тут є завдання не стільки знайти відмінності, скільки знайти спільне в мовах даної групи.

Порівняльно-історичне мовознавство займалося збігами між мовами у певному спеціальному аспекті, що враховує спільність як змістовну, так і формальну.

Спільність мовного характеру, якщо тільки вона не випадкова, можна пояснити таким чинниками:

1. Генетичним, коли схожість мов пояснюється спільністю їхнього походження.
2. Ареальним, коли вона пояснюється контактами відповідних мов.
3. Типологічним, коли схожість мов пояснюється якимись універсальними закономірностями.

Але найбільш цікавим, на нашу думку, є визначення мовознавцем так званих потенційних універсалій. Це поняття генетично пов'язане з поняттям діахронічних універсалій, бо передбачає перспективу розвитку, руху кожної конкретної мови та мов зі спільними (універсальними) рисами.

Б. О. Успенський пише про те, що відповідно до виокремлення мовних універсалій інших типів може виділятися «система пов'язаних між собою універсальних імплікацій, що відбивають усі можливості, які можуть бути представлені взагалі в різних мовах, й різноманітні наслідки з цих можливостей»

[354, с. 16]. Подібну систему універсалій він називає саме «Універсальною граматиною» у сучасному сенсі. Така система, вважає мовознавець, має бути подібною у структурному плані до таблиці хімічних елементів Д. І. Менделєєва: у ній мають бути передбачені місця для ще не знайдених універсальних закономірностей. Такі пусті місця можуть розглядатися як потенційні універсалії. Іншими словами, «система такого роду повинна будуватися найбільш гнучким способом – так, аби попередити необхідність перебудови системи у випадку виявлення нових закономірностей» [354, с. 17].

Сформульований підхід робить особливо актуальною проблему розрізнення між різними типами універсалій. При цьому має бути очевидним, що приналежність універсалії до того чи іншого типу в суттєвій мірі визначає її інформативність, тобто цінність тієї інформації, яка в ній міститься.

Класифікуючи універсалії за різними типами, Б. О. Успенський наголошує на тому, що всі ці універсалії можуть бути потенційними, а – таким чином – діахронічними (або, принаймні, ахронічними).

Лінгвіст розрізняє такі типи універсалій:

1. Дедуктивні та індуктивні.
2. Абсолютні й статистичні (повні та неповні) універсалії.

Учений вважає, що у випадках виключень до неповних універсалій вбачається спеціальна зацікавленість як через їхню високу інформативність у відношенні до тієї мови, в якій репрезентоване відповідне виключення, так і з погляду їхньої інтерпретації. З одного боку можна вважати, що виключення виникають на перехідному етапі від однієї сталої системи до іншої. У цьому випадку йдеться про діахронічну інтерпретацію, на основі якої можна передбачати ті чи інші шляхи еволюції мови, роблячи висновки як про її минулий, так і про майбутній стан.

3. Прості та складні. Прості універсалії стверджують наявність або відсутність у кожній мові якогось явища або співвідношення явищ, разом з тим як складні універсалії стверджують певну залежність між різними мовами.

4. Синхронічні та діахронічні. Діахронічні універсалії за своєю формою можуть розглядатися як спеціальний випадок складних універсальних закономірностей. Між діахронічними й синхронічними універсаліями існує певний зв'язок. Він полягає у тому, що деякі синхронічні закономірності простіше зрозуміти, спираючись на діахронічні передумови. З іншого боку, синхронічні універсальні закономірності мають певний діахронічний зміст. Як відмічає Р. Уеллс [473], кожна синхронічна універсальна закономірність, що сформульована у вигляді імплікації (якщо α , то β), може отримати й діахронічну інтерпретацію: якщо існує мова, де є α , але немає β , ми передречемо або виникнення β , або зникнення α . Таким чином, констатує Б. О. Успенський [354, с. 24], один і той самий зміст може відбиватися як у формі синхронічних, так і у формі діахронічних універсалій, у деяких випадках можливе переведення з синхронічних універсалій до діахронічних і навпаки.

5. Мовні і мовленнєві.

6. Екстралінгвістичні і суто лінгвістичні.

7. Універсалії різного рівня абстракції.

Так чи інакше, коли те чи інше універсальне явище виявляється у вигляді тенденції, а не у вигляді закономірності абсолютного характеру, зручно використовувати форму діахронічних універсалій.

Також Б. О. Успенський у праці «Центр і периферія у мові в світлі мовних універсалій» [356] пише про виділення центру та периферії зазначеного характеру крізь призму універсальних закономірностей. Подібне протиставлення, вважає він, є взагалі універсальним принципом організації мови, що відбивається у кожній окремій мові. Головною універсологічною думкою зазначеної праці ми бачимо таку: «Периферійні явища можуть виступати як системні по відношенню до центру (ядерної моделі мови), але якщо не враховувати їхнього ієрархічного місця у загальній системі мови, опис буде хаотичним» [356, с. 24]. Характерною рисою є факт розрізнення лінгвістом периферії мовлення (галузі, пов'язаної з мовленнєвою діяльністю) та периферії мови. Але пріоритет він надає останньому типу периферії.

Протиставлення центру та периферії, вважає Б. О. Успенський, не залежить від рівня мови, тому на різних мовних рівнях можна знайти периферійні елементи, а також спостерігати їх певний розвиток.

Наприклад, лінгвіст вважає власні імена як такі, що належать до периферії мови [356]. Це ствердження, напевно, пов'язане з власними правилами існування таких одиниць у тій чи іншій мові. До речі, відносно власних імен існує мовна універсалія: *у всіх мовах є власні імена*. Ми, здійснивши спробу аналізу цієї універсалії з діахронічного погляду, виявили, по-перше, існування діахронічної універсалії (*власні імена, принаймні, більшість з них, завжди мають своїм джерелом звичайні іменники*; це може ілюструвати схема: *іменник → індивідуальне прізвище → власне ім'я*), а по-друге, факт наявності взаємодії центру та периферії (іменники, які належать центру системи, перетворюючись на індивідуальні прізвища, переходять до складу периферійних елементів і вже в цій площині набувають статусу власних імен). Звідси, на нашу думку, може сформуватися ще одна, більш загальна, діахронічна універсалія: *одиниці центру мовної системи залежно від умов функціонування можуть переходити до ланки периферійних одиниць, і навпаки, периферійні одиниці можуть ставати одиницями центру системи*.

Сам Б. О. Успенський у зв'язку з поняттями системної та несистемної периферії висуває таку універсалію: *«Для будь-якої мови в певному класі існує елемент, що містить формальну аномальність»* [356, с. 26]. Ми ж дозволимо собі зробити припущення, що на базі зазначеної синхронічної за своєю суттю універсалії може бути розгорнута така діахронічна універсалія: *у будь-якій мові аномальний елемент певного класу може перетворитися на нормальний елемент цього ж класу за умов зміни синтаксичного, стилістичного, граматичного контексту*. Приблизно такі ж думки має й сам лінгвіст: *«Зв'язок периферійності з аномальністю є особливо очевидною у випадку переходу ядерних слів у периферійні елементи»* [356, с. 28].

З іншого боку, лінгвіст пропонує такі висновки універсологічного характеру: *«Якщо певний клас зі значною вірогідністю виявляє в різних мовах*

формальні аномалії, то цей клас є периферійним... Якщо ж аномальні явища в даному класі є універсальними, то цей клас належить до позасистемної периферії» [356, с. 27].

Аналіз мовної периферії дозволяє автору припустити існування особливих засобів організації периферійних елементів, що розповсюджують свою дію на всю периферію мови. Також у Б. О. Успенського є можливість припустити вплив властивостей периферійної системи на елементи, що вступають до периферійних класів, а водночас сформулювати гіпотетичні – за словами автора – універсалії: *«У запозичених словах зберігаються формальні аномалії лише тих типів, які є у наявності в інших периферійних класах мови. Якщо при переході непериферійного елемента до периферійного виникає певна аномалія, то аномалії цього типу вже існують на периферії даної мови»* [356, с. 30].

Порівнюючи периферію мови з периферією мовлення, Б. О. Успенський висуває формулювання наступних універсальних закономірностей:

«Якщо в оноματοпоетичних й експресивних формах мови є аномальні алофони якихось фонем, то подібні алофони є й в інших елементах в емпатичному мовленні» [356, с. 31-32];

«Якщо при переході слова з непериферійного до периферійного класу воно фонетично переоформлюється, то фонетична форма, що є результатом цього переоформлення, є не менш маркованою, ніж вихідна» [356, с. 35].

Таким чином, можна зазначити, що Б. О. Успенський не лише пропонує власне бачення низки мовних універсалій, але й прогнозує своєю науковою творчістю виявлення діяхронічних універсалій.

3.8. Діяхронічні універсалії в інтерпретації В. Скалічки

Нагадаємо, що в попередньому розділі вже йшлося про думки В. Скалічки [331-332] відносно універсологічного напрямку в типології взагалі. Але також дуже цінним для нашого дослідження виявляється матеріал більш пізньої праці В. Скалічки «Про сучасний стан типології» (1963 р.) [333]. У контексті

дослідження розвитку типологічної лінгвістичної думки чеський лінгвіст виділяє останній етап цього розвитку як етап розвитку універсології.

Остання концепція типології, вважає В. Скалічка, розглядає мову як ціле, в якому окремі риси (універсалії – О. К.) взаємопов'язані.

Першою передумовою й одночасно вихідним моментом такого погляду на проблему учений вважає той факт, що в окремих мовах співіснують декілька типів, причому нас не цікавить, яким шляхом ці типи встановлені.

Другою передумовою вказаної типологічної концепції є спільна тенденція тогочасної лінгвістики до створення нової граматики, згідно з якою мова розуміється як система. Головні питання в цьому випадку мають бути такими: які елементи можуть бути в певній мові, а які не можуть?; які елементи обов'язково співіснують?; який елемент з необхідністю викликає появу іншого і які елементи не пов'язані таким чином?; які елементи викликають відсутність інших?

З урахуванням даної точки зору В. Скалічка показував у своїх попередніх працях з типології, що «окремі явища мови (морфологічні, синтаксичні, фонетико-комбінаторні, словотвірні) знаходяться у взаємному зв'язку, причому їхнє сусідство може бути позитивним або негативним» [333, с. 31]. Суму вільно співіснуючих явищ він називає типом і стверджує, що таких типів п'ять, а саме: флективний, інтрофлективний, аглютинативний, ізолюючий, полісинтетичний. Також учений вважає, що в конкретній мові різні типи реалізуються одночасно.

Ця ж сама точка зору, на думку лінгвіста, уможлиблює систематичну історичну роботу. Тут дуже цінним ми вважаємо його трактування саме теоретичних питань, пов'язаних з поняттям діахронічних універсалій. В. Скалічка пише: «Лише при припущенні залежності явищ можна пояснити залежність змін. Якщо відкидається залежність змін, то не можна й розвиток розуміти інакше, як невпорядковане нагромадження явищ» [333].

Ключовою теж бачиться думка мовознавця про те, що історична точка зору в типології отримала нові імпульси у зв'язку з введенням поняття *внутрішніх законів розвитку мов* (виділено нами – О. К.). Слід зазначити, що спільні для

низки мов внутрішні закони їх розвитку і є загальною теоретичною схемою діахронічних універсалій.

Таким чином, виділяючи останню на той час концепцією типології, В. Скалічка намагався продемонструвати теоретичні засади історичного розвитку (трансформації) мовних універсалій, тобто їхню діахронічність.

3.9. Проблема мовних універсалій в інтерпретації Н. Хомського

Ноам Хомський [372-376; 409] (народився у 1928 р.) у працях «Логічні засади лінгвістичної теорії» (1962), «Аспекти теорії синтаксису» (1965), «Мова та мислення» (1968) сформулював принципи трансформаційної лінгвістики, або трансформаційно-генеративної граматики, яка протягом двадцяти років в США вважалася єдиним науковим методом вивчення мови. Цей метод знаменував собою звернення від «антитеоретичних» досліджень Л. Блумфілда і Е. Сепіра, які обмежувалися елементарним констатуванням фактів, до ніби то істинної науки.

Спочатку трансформаційно-генеративна граматика розповсюджувалася і у деяких європейських країнах, де пізніше до неї виявили критичне ставлення. В США, навпаки, теорія Н. Хомського вважалася єдиною правильною теорією; молоді лінгвісти свідомо виховувалися на цій теорії, у них було упереджене ставлення до усієї попередньої теорії мовознавства, не вважалося за потрібне знати про мовознавчу літературу, оприлюднену до «Синтаксичних структур» Н. Хомського у 1957 р.

Теорія, що сприймалася у США як «революційна» у мовознавстві, ґрунтувалася на раціоналізмі Р. Декарта, згідно з яким розум, а не досвід і практика, є єдиним критерієм правдивості знання, що отримує наука. За Декартом [418], вроджені ідеї – це поняття, які не набуваються досвідним шляхом, через навчання, а народжуються разом з людиною. «За раціоналістичного підходу, – пише Н. Хомський, – стверджується, що, окрім периферійних опрацьовуючих механізмів, є вроджені ідеї й різного роду принципи, які надають форму

придбаного знання, причому, можливо, доволі обмеженим та високоорганізованим способом» [372, с. 47].

Н. Хомський вважав, що запропонована ним лінгвістична теорія має розглядатися як теорія раціоналістичного трактування, оскільки раціоналістичний підхід, представлений останніми на той час працями з теорії трансформаційної граматики, зарекомендував себе як досить продуктивний. Раціоналістична основа трансформаційно-генеративної граматики протиставлена традиційному емпіричному підходу, заснованому на знанні конкретного матеріалу мов.

Сучасні закордонні лінгвісти, такі, як Дж. Серль, Х. Аарслеф, А. Жолі, відмічають, що ідеї Декарта зовсім не передують теорії Н. Хомського, бо певною мірою учений відступає від цих ідей.

Із запозиченим Н. Хомським у Декарта положенням про вроджені ідеї пов'язане питання про мовні універсалії. Нагадаємо, що мовна універсалія визначається як певна ознака, закон, властивість, тенденція, що притаманна всім або деяким мовам або мові у цілому. Але таке трактування універсалій притаманне емпіричній лінгвістиці, опонентом якої є Н. Хомський. Його лінгвістична теорія апріорі приписує дитині не втілене у явній формі знання цих універсалій саме на основі вродженої сприйнятливості до засвоєння мови. Лінгвіст вважає, що «головним завданням лінгвістичної теорії має бути розвиток уявлень про мовні універсалії, які, з одного боку, не будуть спростованими реальною різницею, що існує між мовами, та, з іншого боку, будуть достатньо змістовними й експліцитними, щоб пояснити швидкість та одноманітність процесу оволодіння мовою й чудову складність і різноманітність породжуючих граматики, що є результатом оволодіння мовою» [372, с. 30].

Н. Хомський вирізняє два типи лінгвістичних універсалій.

1. Субстанціональні універсалії, тобто низка синтаксичних (морфологічних) категорій (таких, як іменник, дієслово тощо), що зустрічаються у більшості природних мов. У цьому аспекті традиційна універсальна граMATика, наприклад граMATика Пор-Рояля, була також теорією субстанціональних універсалій.

2. Формальні універсалії, під якими учений розуміє властивість існування граматики, що задовольняє певній абстрактній умові. Наявність таких формальних універсалій передбачає факт побудови усіх мов за єдиним зразком.

Якщо традиційна універсальна граMATика, тісно пов'язана з емпіричною лінгвістикою, стосувалася виявлення спільних ознак і тенденцій у конкретних мовах, то в теорії Н. Хомського вона призначена для вивчення універсалій якоїсь абстрактної мови, що створювалася задля цілей дослідження. Мовні універсалії Н. Хомського можна кваліфікувати як дедуктивні універсалії, тобто як низку ознак, що існують в абстрактній мові, незалежно від їхньої наявності в тій чи іншій конкретній мові.

Аналізуючи внесок лінгвіста до теорії мовних універсалій, Ф. М. Березін зазначає: «приспосовуючи історичні факти до обґрунтування своєї трансформаційно-генеративної граматики, Н. Хомський намагається вивести своє розуміння мовних універсалій з Граматики Пор-Рояля, не обтяжуючи себе знайомством з як із попередньою середньовічною філософською традицією, так і з працями інших лінгвістів» [26, с. 240].

Універсальна граMATика в розумінні Н. Хомського має ще одну характерну ознаку: вона враховує творчий характер мови, що є однією з якостей, притаманних усім мовам. Творчий характер мови лінгвіст визначає так: «... дорослий носій тієї чи іншої мови може у випадку необхідності побудувати нове речення рідною мовою, і інші носії тієї ж мови одразу ж зрозуміють його, хоча це речення є й для них новим. Нормальне володіння мовою передбачає не лише вміння легко розуміти безліч абсолютно нових речень, але також і вміння розпізнавати неправильні речення, а інколи – давати їм інтерпретацію» [374, с. 465]. В іншій праці – «Мова й мислення» – Н. Хомський уточнює поняття творчого характеру мови: «... нормальне використання мови має новаторських характер в тому сенсі, що багато з того, що ми говоримо є абсолютно новим, а не повторенням чогось почутого раніше, і навіть не є чимось «подібним» за «моделлю» (у будь-якому потрібному значенні слів «подібний» і «модель») тим реченням або зв'язним текстам, які ми чули у минулому» [376, с. 23].

Такий творчий аспект застосування мови, тобто людської здібності породжувати зовсім нові речення і розуміти ті речення, які ніколи раніше не були почутими, Н. Хомський робить основою своєї трансформаційно-генеративної граматики. Сутність творчого аспекту мови лінгвіст намагається висловити формулюванням В. фон Гумбольдта про те, що мова має здібність створювати (породжувати) безліч речень. Він досить часто цитує свого попередника, прагнучи знайти в його відновлюваннях підтримку своїй теорії. Наприклад: «З одного боку, ми маємо думку В. фон Гумбольдта: «М о в у слід розглядати не як застиглий результат п о р о д ж е н н я, а як сам п р о ц е с п о р о д ж е н н я»... Сутність кожної мови Гумбольдт вбачав у її специфічній формі. <...> Саме відбиття форми мови у мозку мовців і дозволяє їм розуміти один одного, тобто правильно користуватися мовою. <...> «Адже мову не можна розглядати як матеріал, який був даний нам у готовому вигляді і який можна або досягнути у всій його сукупності, або повідомити поступово. Її слід розглядати як такий матеріал, який вічно п о р о д ж у є т ь с я; в ній визначені закони породження, але обсяг й у певній мірі різновиди того, що породжується, залишаються абсолютно невизначеними». <...> Саме ця точка зору про природу мови лежить в основі сучасних праць з породжуючої граматики» [26, с. 240-241]. Вважаємо за потрібне зазначити, що таке поєднання поглядів Н. Хомського та В. фон Гумбольдта є одним з прикладів діахронічних універсалій, а саме творчого породжуючого характеру мови взагалі й кожної конкретної мови зокрема.

Однак зазначені погляди американського лінгвіста зазнали критики з боку інших учених. Наприклад, Е. Косеріу [191] вважав, що Н. Хомський неправильно використав термінологію В. фон Гумбольдта, переклавши термін *Erzeugung* (що позначає не «породження», а «творче начало») як *generative principle* («породжуючий принцип»).

Також Н. Хомський помилково розуміє й гумбольдтівську форму мови, інтерпретуючи форму мови як постійний фактор, що лежить в основі нового конкретного мовленнєвого акту. У В. фон Гумбольдта ж форма мови передбачає породження не окремих фраз, як це намагається репрезентувати Н. Хомський

[372], а породження мови. Форма мови – це вияв специфічного «духу народу», неповторних особливостей семантичної структури даної конкретної мови, тобто саме те, що залишається поза увагою Н. Хомського. Лінгвіст має рацію відносно того, що породжувати можна безліч речень. Але сутність мови полягає не в сумі породжених речень, а в її системних зв'язках. Крім того, правильним є те, що кожного разу у процесі мовлення ми не повторюємося, по-новому комбінуємо мовні засоби, і це комбінування відбувається не через вроджену здібність до застосування мови, а за моделями речень і форм словозміни, що чули раніше.

Передбачаючи подібне зауваження, Н. Хомський заявляє, що зводити творчий аспект мови до використання речень за аналогією або до граматичних моделей позначає використовувати ці поняття метафорично, безвідносно до технічного використання лінгвістичної теорії.

Н. Хомський схиляється до визнання мови як гіпотетичного конструкту, як певної абстракції, що не має реального буття. У зв'язку з цим мовознавець не досить чітко формулює завдання своєї теорії. З одного боку, він вважає, що «завданням лінгвістичної теорії є побудова й точний опис двох абстрактних пристроїв, з яких перший є моделлю використання мови, а другий – моделлю засвоєння мови» [374, с. 480]. З іншого боку, на його думку «головним завданням лінгвістичної теорії має бути розвиток уявлень про мовні універсалії» [372, с. 47].

У решті решт мова для Н. Хомського – породжуючий пристрій, що доповнюється трансформаційною моделлю. Звідси назва його теорії – трансформаційно-генеративна (породжуюча) граматики (або теорія). При побудові цієї теорії лінгвіст спирався передусім на свої знання логіки, в якій особливе враження на нього справили «породжуючі системи», тобто формальні обчислювання, що вбачаються в особливих процедурах, за допомогою яких на базі аксіом, правил побудови формул і правил виведення одних формул з інших породжується безліч «правильно побудованих форм».

У країнах Західної Європи посилюється критичне ставлення до трансформаційно-генеративної граматики. Це пояснюється, на думку Ф. М. Березіна [26], не стільки тим, що західноєвропейські лінгвісти розуміють

наукову безпідставність положень теорії Н. Хомського, скільки несумісністю національних лінгвістичних традицій цих країн, пов'язаних із вивченням природної людської мови, з формально-логічними репрезентаціями породжуючої граматики. Європейські лінгвісти помітили асоціальний характер основних теоретичних положень Н. Хомського, ігнорування ним важливих аспектів реальної мовної комунікації, а у зв'язку з цим – неефективність трансформаційно-генеративної граматики. Практичну значущість цієї граматики вони вбачають в тому, що Н. Хомський увів нові знаки (\rightarrow та \leftarrow) для позначення синхронічного заміщення на відміну від діахронічного заміщення ($>$ та $<$). Трансформація дійсно вносить нове у вивчення синтаксичних і словотвірних відношень, але в тому вигляді, який запропонував З. Харріс [439], а не Н. Хомський.

Ситуація з вищезазначеною теорією нагадує ситуацію з теорією М. Я. Марра [226-230], яка сформувалася в 30-ті рр. у Радянському Союзі. Незважаючи на свою певну неоднозначність, подекуди навіть авторитарність, теорія Н. Хомського має право на вивчення історіографів для винесення своїх висновків.

3.10. Діахронічні універсалії в інтерпретації А. Мартіне та французької школи функціональної лінгвістики

У французькому мовознавстві 60-х – 70-х рр. ХХ ст. сформувалася школа функціональної лінгвістики, фундатором якої став Андре Мартіне [231; 232]. Мовознавцем написані такі праці, як «Принцип економії у фонетичних змінах» (1955), «Основи загальної лінгвістики» (1960), «Функціональна точка зору на мову» (1962) тощо.

А. Мартіне, сперечаючись з положеннями трансформаційно-генеративної граматики, стверджує самостійність й незалежність функціональної лінгвістики. Лінгвіст підкреслює зв'язок французької школи функціональної лінгвістики з діяльністю Празької лінгвістичної школи (про яку йшлося в попередньому

розділі) і зводить основні положення французького функціоналізму до положень Ф. де Соссюра, доповнених працями І. О. Бодуена де Куртене та його учнів.

Лінгвісти трактують «функцію» як цільову установку мовленнєвого висловлювання і виділяють дві головні функції мовленнєвої діяльності – соціальну, або комунікативну, й експресивну. Французькі функціоналісти підкреслюють передусім соціальний характер мови й завдання лінгвістичної теорії вбачають у розгляді мови в дії, у процесі спілкування. Мову вони визначають як «знаряддя спілкування, через яке людський досвід підлягає діленню, що є специфічним для даної громади, на одиниці, що наділені змістом та звуковим вираженням» [231, с. 384]. Французькі мовознавці своє вивчення мови засновують на спостереженні мовних фактів й утримуються від вподобання одних фактів порівняно з іншими, якщо ці факти не узгоджуються з їхньою теорією. Мова, що розглядається як один із суспільних інститутів, виникає головним чином з потреб спілкування. Дитина засвоює мову, як вважають французькі функціоналісти, не завдяки якимось «вродженим ідеям», а шляхом повторення тих мовних моделей, які застосовують оточуючі її дорослі носії мови.

Близькою до розуміння мовних універсалій, які кваліфікуються як діяхронічні, є думка французьких функціоналістів щодо мови. Вони висувають поняття про мову як про динамічну систему, що змінюється. Мовні зміни в процесі комунікації викликані потребами носіїв мови. Відношення між функціонуванням мови та її розвитком – це відношення тотожності, а не протиріччя. Мова змінюється тому, що вона функціонує. Тут можна зазначити, що функціонування будь-якої мови й зумовлений ним розвиток цієї ж конкретної мови може розглядатися як одна з загальних засад діяхронічних (у розумінні французьких функціоналістів – ахронічних) універсалій.

Розглядаючи мову як систему, що безперервно змінюється, французькі функціоналісти відмовляються від соссюрівського протиставлення синхронії діяхронії. Адже структурна лінгвістика обмежується синхронічним описом мови, просто викладаючи мовні факти, не потребуючи пояснення того, як і чому склалися норми функціонування мови. А функціональна лінгвістика, вивчаючи

мову в її функціонуванні, тобто у процесі спілкування, виходить з того, що дослідження мови в дії має передувати з'ясуванню того, як і чому мова з часом змінюється. На думку французьких лінгвістів, синхронічний й діяхронічний підходи до вивчення мови повинні не протиставлятися один одному, а доповнювати один одного. Діяхронічна вісь, за словами А. Мартіне [232], певною мірою є проекцією на карту синхронії. Динамічна концепція мови, що її було висунуто французькими функціоналістами, зводиться до того, що даний стан мови може бути зрозумілий тоді, коли відома сукупність її попередніх станів. Він (цей стан), у свою чергу, зумовлює майбутній стан мови. Ця концепція повторює аналогічні висновки О. І. Бодуена де Куртене, що в подальшому були розвинуті представниками Празької школи.

Причину відсутності протиріч між розвитком мови та її функціонуванням А. Мартіне вбачає в тому, що від самого мовця залежать зміни в мові, що ці зміни викликані його потребами у спілкуванні, які є зовнішніми категоріями по відношенню до мови. Але, звертаючи увагу на ці зовнішні по відношенню до мови причини мовних змін, до яких А. Мартіне відносить, до речі, і географічні умови, традиції, антропологічні особливості мовців тощо, французькі лінгвісти все ж вважають, що лише внутрішні причинні зв'язки є цікавими для лінгвістів.

На перший погляд здається, що А. Мартіне схиляється до визнання взаємозв'язку зовнішніх і внутрішніх факторів як причини мовної зміни. Однак це не є істиною. Він вважає, що основним предметом лінгвістичних досліджень має бути вивчення мовних протиріч, висуває єдиний універсальний принцип, що визначає мовні зміни. Цей принцип, що називається принципом економії у мові, є одним з основних у теоретичній концепції французької школи функціональної лінгвістики. Принцип (закон) лінгвістичної економії був первинно сформульований в еволюції фонологічних систем мов французьким фонетистом П. Пассі у 1890 р. [467], який зазначав, що мова постійно прагне звільнитися від того, що є зайвим, й виділити те, що є необхідним.

У праці «Принцип економії в фонетичних змінах» А. Мартіне [232] розширює сферу застосування принципу лінгвістичної економії, розповсюджуючи

дію цього принципу на розвиток мови в цілому. Він висуває положення про протиріччя між притаманними людині потребами спілкування й її природною інерцією. Він пише: «у будь-якій точці мовленнєвого потоку як в плані значущих елементів (тобто слів, морфем тощо), так і в плані елементів, що є розрізнявальними й виокремлювальними (тобто фонема, наголос тощо), постійно приходять до сутички потреби спілкування й інерція. <...> Термін «економія» включає все: й ліквідацію непотрібного розрізнення, й виникнення нової різниці, й збереження існуючого положення. Лінгвістична економія – це синтез діючих сил» [232, с. 130].

Прикладом принципу економії може слугувати явище дієрези в словах *солнце, сердце, здравствуйте, лестница* тощо. Саме ці приклади наводив свого часу Є. Д. Поливанов [299], який у статті «Де лежать причини мовної еволюції?» (1931 р.) одним з перших (адже І. О. Бодуен де Куртене теж писав про це) за тих часів висунув принцип економії мовних зусиль.

Пізніше А. Мартіне та його послідовники стали говорити про лінгвістичну економію як про раціональну організацію передачі мовного матеріалу. Викладалася ця думка таким чином: «Принцип економії у мові виявляється у постійному прагненні досягти рівноваги між протилежними потребами, які потрібно задовольнити, – потребами спілкування, з одного боку, і інерцією пам'яті та інерцією органів мовлення, – з іншого» [232, с. 125].

У своїй фундаментальній праці «Основи загальної лінгвістики» А. Мартіне визначає закон лінгвістичної економії як «постійне протиріччя між прагненням індивіда скоротити зусилля...», з одного боку, «..і потребами спілкування, що рекомендують зберігати в мові необхідність для передавання змісту різниці», – з іншого [231, с. 532-533].

Таким чином, у цьому принципі відбилося прагнення учених знайти зв'язок між принципами функціонування мови й принципами мовних змін. У той самий час слід звернути увагу на схематичність вищезазначеного принципу. Адже не можна обмежуватися абстрактною діахронією, розглядом лише внутрішньомовних відношень. Необхідним вбачається історичний підхід, який

дозволяє брати до уваги усю сукупність мовних й позамовних фактів. Окрім того, анатомічні чинники також навряд чи зможуть вмотивувати якийсь конкретний історичний процес. Тому принцип лінгвістичної економії, як вважає Ф. М. Березін [26, с. 255], підлягає слабкій перевірці на мовному матеріалі, особливо на граматичному рівні.

Наведені положення французької школи функціональної лінгвістики свідчать про те, що представники цього напрямку орієнтуються на вивчення конкретних мовних фактів. Вони визнають також необхідність урахування й позамовних даних, прагнуть вдосконалити застосування методів структурної лінгвістики відносно діахронічного вивчення мов. Функціональний підхід до мови як до динамічної системи дозволив А. Мартіне та його послідовникам уникнути розриву між синхронією та діахронією, характерного для багатьох лінгвістів ХХ ст.

3.11. Мовні універсалії в концепції І. Ф. Вардуля

У першому розділі нашого дослідження ми наводили ґрунтовні позиції визначення мовних універсалій І. Ф. Вардулем [44-46]. Але зараз вважаємо за потрібне більш докладно зупинитися на основних положеннях його теорії.

Одним з головним доробків ученого в досліджуваній галузі є конкретизація та дещо поглиблення постулатів «Меморандуму про мовні універсалії».

У зв'язку з проблемою визначення саме діахронічних універсалій І. Ф. Вардуль вважає в першу чергу вирішити питання мови взагалі та мовних систем зокрема. Він пише про те, що мову можна розглядати, принаймні, з двох позицій. Перша передбачає розгляд мови у її безперервному розвитку, тобто в тому сенсі, в якому «про певну послідовність ходів на шаховій дошці говорять як про одну шахову партію, а про іншу послідовність – як про іншу партію» [46, с. 24]. Безперервний підхід до мови, вважає він, реалізується тоді, коли ми говоримо, наприклад, про російську мову ХІ та ХХ ст. як про одну мову. Мова у цьому смислі є об'єктом динамічним. Її тотожність самій собі ґрунтується на

безперервності її змін. З часом мова може змінюватися досить суттєво. Але незважаючи на це, вона залишається тією ж мовою, самою собою, тому що її зміни простежуються як безперервні. Таке розуміння мови є найбільш розповсюдженим.

Також І. Ф. Вардуль наголошує на тому, що можна говорити про мову і в іншому сенсі, в якому про певне «розташування фігур на шаховій дошці говорять як про одну шахову позицію, а про інше розташування – як про іншу позицію» [46]. Такий підхід передбачає розгляд мови як «певної знакової системи» (розрядка автора – О. К.), погоджуючись з тим, що «всі властивості даної системи, і лише вони, є якостями» [46, с. 24]. Мова в цьому розумінні є статичною, такою, що позбавлена спроможності до зміни. І. Ф. Вардуль зазначає: «В проміжку між XI ст. та сучасністю виявляється численна кількість російських мов, які відрізняються одна від одної меншою мірою однією системною властивістю (тобто властивістю мови як даної знакової системи)» [46, с. 24].

Лінгвіст також вважає, що статичність, або незмінність, мови як знакової системи можна пояснити тим фактом, що її тотожність самій собі за умов такого підходу зумовлюється виключно сукупністю системних властивостей; при одній і тій самій сукупності системних властивостей ми маємо одну й ту ж саму мову, а при різній сукупності цих властивостей йдеться вже про різні мови.

«Зміна системних властивостей мови, – пише І. Ф. Вардуль, – якою б малопомітною вона не була (наприклад, поява в слова нового значення), дає іншу сукупність якостей і тому інший знак (так само, як переміщення фігури на сусіднє поле дає іншу шахову позицію). Зміна ж несистемних властивостей (наприклад, зміна мовленнєвої норми, яка не зачіпає фонологічної системи) має відношення не до мови, а до мовлення (так само, як заміна втраченої фігури іншим предметом не змінює шахової позиції)» [46, с. 25]. Саме так розуміли сутність мови Ф. де Соссюр, Б. Мальмберг. Останній вважає, що «мова, яка еволюціонує, є дійсно *contradictio in adjecto*, безперечно, якщо ми розуміємо під мовою систему в точному сенсі цього терміна» [460, с. 26].

Р. Якобсон, наприклад, висловлює думку, що мова в якості незмінної системи не існує. Він пише про те, що «статичний зріз – це фікція; це лише допоміжний науковий прийом, але не специфічний модус існування» [392, с. 130]. Тієї ж думки дотримується й Е. Косеріу, який, в принципі, не заперечує, що мова змінюється, але вважає, стверджуючи, що мова не змінюється, ми маємо справу з відсутністю релевантності «не між зміною й дійсністю, а між зміною й певним уявленням про мову» [191, с. 146-147]. Тобто незмінна мова відповідає не чомусь, що існує в реальності, а певному засобу, підходу до розгляду реальної мови.

І. Ф. Вардуль з цією думкою не погоджується. І дійсно, коли йдеться про реальну субстанцію (у даному випадку – про мову), завжди прогнозується протиставлення її з актуальною субстанцією. Ми вважаємо, що будь-яка актуальна субстанція тому і є такою, що відбиває актуальний власний стан та власну актуальну структуру, тобто те (явища, процеси), що можна спостерігати зараз, те, що є у теперішньому часі; про переходи та зміни у даному випадку йдеться. Реальна ж субстанція репрезентує себе у різних станах, відбиваючи синхронно-діахронні риси свого існування вкупі з усіма процесами, явищами, змінами, що можна спостерігати протягом усього її існування й функціонування. Таку субстанцію логічно було б назвати ахронічною, що й робить І. Ф. Вардуль.

Він називає мову в безперервному сенсі конкретною мовою, а мову в сенсі незмінної знакової системи – мовною системою. Відмінність мовної системи від синхронічного зрізу мови лінгвіст показує на прикладі архаїзмів: «У кожному синхронному зрізі є такі одиниці. Але в мовній системі їх немає й бути не може. Оскільки мовна система є незмінною, статичною, остільки її одиниці взаємно не розрізняються хронологічно і кожна ізольована мовна система є **ахронічною** (виділено нами – О. К.)» [46, с. 26]. І. Ф. Вардуль також вважає, що можливість розгляду мовної системи в часі залежить від співвіднесеності її як цілого з іншими мовними системами. Якщо таке співвіднесення є можливим, якщо одиниці системи не розрізняються хронологічно, будь-який архаїзм, наприклад, і його сучасний еквівалент мають належати різним мовним системам. Таким чином,

«наявність архаїзмів свідчить про співіснування в синхронному стані мови хронологічно різних мовних систем – сучасних та давніх» [46].

З іншого боку, учений стверджує, що мовні системи, що синхронно співіснують в мові, у більшій мірі співпадають одна з одною, ніж розрізняються. Наприклад, якщо відомо, що дві співіснуючі мовні системи розрізняються лише тим, що одна з них є сучасною, а інша – давньою, це означає, за винятком одиниць (що належать окремо сучасній мовній системі й окремо давній мовній системі), через які одна вважається такими, ці мовні системи співпадають.

Усе викладене вище є підґрунтям для інших авторських думок з проблеми мовних універсалій взагалі та діахронічних універсалій зокрема.

І. Ф. Вардуль пише про те, що «якщо універсалії – суть властивості або відношення між властивостями мовних систем, до них є **незастосовним ділення на синхронічні та діахронічні. Вони є ахронічними** (виділено нами – О. К.), як і ці мовні системи» [46, с. 32].

Таке ствердження, на нашу думку, є досить обґрунтованим й зрозумілим. Динамічний підхід до безлічі мовних систем порівняно зі статичним підходом дає інший результат лише у випадку диз'юнктивних універсалій (це такий тип універсалій, що характеризується наступними ознаками: якщо в мові є перша властивість, у ній немає другої, якщо є друга властивість, у ній немає першої, і немає мов, в яких не було б ні першої, ані другої властивості; тобто цей тип універсалій базується на тому, що відношення несумісності між певними мовами виявляється універсальним).

Так, дослідник постулює: «Якщо відомо, наприклад, що в кожній мовній системі або є a , або є b , то постає питання, чи можливі обидва переходи – з системи з a до системи з b та системи з b до системи з a , – або на один з них немає дозволу. Однак і в цьому випадку має місце не діахронізм, а те, що в математиці називають впорядкованістю множинності» [46, с. 32].

Окрім того, І. Ф. Вардуль вважає, що від суто типологічних досліджень слід відрізняти використання типологічних даних в інших дисциплінах, наприклад, в діахронічній лінгвістиці, де універсалії набувають «діахронічного» вигляду.

Порівняємо універсалії, які, на думку автора, по-різному репрезентовані в типології та так званій діахронічній лінгвістиці.

1. Універсалії в контексті типології:

в кожній мовній системі є a ;

в кожній мовній системі, якщо є a , то є й b ;

в кожній мовній системі, якщо немає a , то немає й b ;

в кожній мовній системі або є a , або є b тощо.

2. Універсалії в контексті діахронічної лінгвістики:

в усіх мовах a є незмінним;

в усіх мовах, якщо з'являється a , з'являється й b ;

в усіх мовах, якщо зникає a , зникає й b ;

в усіх мовах, якщо з'являється a , зникає b , і якщо з'являється b , зникає a тощо.

Таким чином, слід зазначити, що І. Ф. Вардуть не визначав діахронічні універсалії взагалі. Він вважав такі універсалії, що традиційно визнавалися діахронічними, такими, що належать до площини ахромії, тобто ахронічними універсаліями. Такі свої висновки він пов'язував з ахронічністю конкретних існуючих мовних систем. Більш того, він заперечив розгляд універсалій динамічного характеру в межах типологічної лінгвістики (або лінгвістичної типології). Вивчення явищ подібного типу учений пропонує перемістити в площину діахронічної лінгвістики.

Але нам здається, що такі думки є дещо непослідовними й такими, що породжують певне протиріччя. Якщо визнати факт ахронічності універсалій, що є дуже цікавим і тому привабливим для дослідника, треба відмовитись від демонстрації будь-яких рис діахронічності універсалій навіть у галузі діахронічної лінгвістики, адже сутність досліджуваного об'єкта аж ніяк не може змінитися за інших умов. І навпаки, якщо говорити про так звану діахронічну лінгвістику і аналізувати в її контексті універсальні явища, слід відкинути ідею про ахронічність цих універсалій.

3.12. Ч. Філлмор та його теорія відмінків у площині мовних універсалій

«Для вченого-лінгвіста не скрізь й не завжди вважалося гідним проводити час у роздумах про мовні універсалії» [363, с. 369]. Так писав Ч. Філлмор про свої наукові зацікавлення.

Лінгвіст зазначає, що дослідники, які мали на меті виявлення, наприклад, синтаксичних категорій, спільних для всіх мов світу (іншими словами, універсальних категорій – О. К.), зазвичай брали до уваги три кола питань, тісно пов'язаних між собою, але, водночас, і таких, що відрізнялися одне від одного. Ось ці питання.

1. Які формальні й субстанційні універсалії синтаксичної структури?
2. Чи існує універсальна база (тобто базовий компонент породжуючої граматики, що відповідає за породження глибинних структур), і якщо існує, то які її властивості?
3. Чи існують якісь універсальні обмеження про те, яким чином глибинно-синтаксичні уявлення речень знаходять своє відбиття у вигляді поверхневих структур [363].

Відносно формальних універсалій Ч. Філлмор має спільну думку з Н. Хомським, який, у свою чергу, стверджував, що будь-яка граMATика повинна мати базовий компонент, який дозволяє надати глибинну синтаксичну структуру всіх речень даної мови (і лише їх) і містити ще принаймні низку, функцією яких є відбиття безлічі глибинних структур, що породжуються базовим компонентом, в безліч інших структур, які вже більш безпосередньо можуть бути співставлені з фонетичними описами висловлювань у даній мові [409].

Також дослідник приводить висловлювання Дж. Лайонза о субстанційних синтаксичних універсаліях [458], яке видається досить цінним. Воно полягає в тому, що в будь-якій граматиці повинні фігурувати такі категорії, як Ім'я, Предикатор і Речення, а решта граMATичних категорій й ознак можуть використовуватись у різних мовах по-різному, тобто не належати до універсальних категорій.

Окрім того, Е. Бах [401] надав аргументи, що дають усі підстави для думок про існування універсальної низки трансформацій, з якої кожна мова черпає свої трансформації; особисто ми вважаємо таку думку дуже цікавою, адже вона є в якомусь сенсі базовою для теорії діахронічних універсалій. Також учений показав, який вигляд можуть мати такі трансформації, наприклад, при описі підрядних визначальних речень.

«Суперечки про те, чи можлива універсальна база, на відміну від спроб встановити універсальні обмеження на форму базового компонента, були пов'язані головним чином з питанням про те, чи регулюється або не регулюється правилами універсальної бази (якщо така існує) лінійний порядок елементів речення» [363, с. 370]. Розповсюджена думка полягає у тому, що універсальними базовими правилами зумовлюються лише потрібні синтаксичні відношення, а приписування лінійного порядку складовим базової структури здійснюється в кожній мові за своїми власними правилами.

Про визначення терміна «*глибинна структура*», у свою чергу, можна сказати таке: залежний елемент цього терміна «*глибинний*» в англійській мові, де він, до речі, і виник, передається або прикметником *deep* і зазвичай вживається у сполученні *deep structure* (*глибинна структура*), що є однією з основних категорій теорії породжуючих граматик Н. Хомського, або дієприкметником *underlying* (те, що лежить в основі), який вживається більш вільно й неспецифічно. Ч. Філлмор дотримується другого з наведених вживань цього терміна.

Ч. Філлмор, роблячи огляд думок із зазначеної проблеми, говорить про те, що на користь глибинних структур без лінійного порядку виступали в своїх працях М. А. К. Хеллідей [436], Тен'єр Теньєр [479] та інші. З іншого боку, Дж. Лайонз [458] вважає за потрібне питання про співвідношення глибинного визначення і лінійного порядку залишити для емпіричного дослідження, а Е. Бах [401] висловлює гіпотезу про те, що дослідження синтаксичних правил у мовах світу, які тривають, вірогідно, нададуть підстави для констатації тих чи інших конкретних відношень порядку між елементами у межах універсальної бази.

Дослідження Дж. Грінберга, які Ч. Філлмор вважає статистичними і які стосуються моделей послідовностей елементів речення в деяких групах мов, не дають відповіді повною мірою на поставлене питання, як здається досліднику. Він переконаний, що «їх треба розглядати скоріше як фактичний матеріал, який у сукупності є достатнім розумінням природи синтаксичних процесів у конкретних мовах і є спроможним у решті решт послугувати цінним доказом на користь тієї чи іншої гіпотези, що стосується або властивостей лінійної впорядкованості елементів у правилах базового компонента, або універсальних обмежень, які керують на поверхневому рівні лінійним впорядкуванням синтаксично організованих об'єктів» [363, с. 371].

Матеріал, який може бути інтерпретовано як одна з можливих відповідей на третє питання, наведене дещо раніше, виявляється в дослідженнях «маркованості» Дж. Грінберга (1966) та серед імплікативних універсалій Р. Якобсона (1958).

Ч. Філлмор розмірковує: якщо ці дослідження можна розуміти так, що в них висловлюються емпіричні твердження про відбиття глибинних структур у поверхневих структурах, то є підстави вважати, що вони містять універсальні обмеження, наприклад, такого типу: «граматична ознака двоїни може використовуватися тим чи іншим чином в усіх мовах, проте ця ознака експліцитно відбивається певною морфемою лише в тих мовах, де є морфема, яка називається експліцитно відбитою, що позначає множину» [363, с. 374]. Іншими словами, теорію імплікативних універсалій не обов'язково розшифровувати як низку стверджень про те, якими є можливі глибинні структури в природних мовах і як вони можуть розрізнятися між собою.

Але питання про лінійний порядок у даному випадку не першочергово цікавить Ч. Філлмора. Він зацікавлений у дослідженні формальних й субстанціальних універсалій, наприклад, в універсальній категорії відмінка.

У своїй ґрунтовній праці «Справа про відмінок» лінгвіст виступає на захист точки зору, що граматичне поняття відмінка має знайти своє місце в базовому компоненті граматики будь-якої мови.

До початку даного дослідження аналіз поняття *відмінок* обмежувався розглядом всіляких семантичних відношень, які можуть займати місце між іменником і рештою речення. Також вважалося, що описувати відмінки є тим самим, що вивчати семантичні функції іменних словозмінних афіксів або відношення формальної залежності між певними іменними афіксами й лексико-граматичними властивостями сусідніх елементів речення. Інколи це завдання полягало у встановленні морфонематичних рефлексів, що лежать в основі синтаксичних відносин, які обиралися незалежно від відмінка.

У своїй праці [363] Ч. Філлмор намагається показати, що в усіх подібних тематичних дослідженнях відсутнє правильне розуміння сутності відмінкових відношень та що для правильного розуміння необхідною є передусім така концепція базової структури, при якій відмінкові відношення є елементарними поняттями теорії, а, наприклад, поняття *підмет* і *прямий додаток* відсутні. Ці поняття можна визнати виправданими лише в поверхневих структурах деяких, але не всіх, мов.

З причин певних термінологічних труднощів у застосуванні поняття відмінка у якості по-справжньому елементарного поняття учений збирається стверджувати, що, по-перше, має бути передбаченим набір відмінкових значень, можливий для застосування в будь-якій мові зі всіма синтаксичними, лексичними й семантичними наслідками, що витікають з застосування його в кожній конкретній мові, а, по-друге, будь-яка спроба обмежити сферу застосування поняття відмінка поверхневою структурою має бути визнана неправомірною.

Для того, щоб довести викладене вище, Ч. Філлмор вважає суттєвим прийняти дві гіпотези, які насправді приймаються дослідниками, що наслідують принципи породжуючої граматики.

Перша з них є гіпотезою *про центральне місце синтаксиса в граматиці* (виділено автором – О. К.).

Колись, констатує мовознавець, типова граMATика містила низку морфологічних структур різних класів слів, за якою знаходився досить об'ємний додаток під назвою «Синтаксис». У цьому додатку запропоновано цілу збірку

приблизних правил про те, як використовувати слова, що описані у попередніх розділах, тобто як поєднувати їх в речення.

У тих граматиках, де синтаксису надається головне місце, форми слів визначаються відповідно синтаксичним поняттям, а не якимось іншим чином. Іншими словами, сучасні дослідники граматики намагаються описати «порівняльну конструкцію» у даній конкретній мові найбільш загальними термінами, а потім доповнюють свій опис вказівкою на ті морфологічні наслідки, які є такими з причини вибору того чи іншого конкретного прикметника чи кількісного слова в межах такої конструкції.

Цей підхід відрізняється від того, говорить Ч. Філмор, при якому спочатку описується морфологія слів, а вже потім додаються випадкові спостереження про поведінку цих слів у більш складних конструкціях.

Ми вважаємо, що такі теоретичні трансформації, що поступово ускладнюються з часом, збагачуючись думками лінгвістів, наближуються до поняття діахронічних універсалій.

У цьому ж контексті Ч. Філмор констатує, що Джон Р. Росс вказав у своєму виступі на симпозіумі «Універсалії в лінгвістичній теорії» (він був проведений в Університеті штату Техас, в м. Остін 13-15 квітня 1967 р.), що деякі синтаксичні процеси все ж залежать від конкретних лексичних реалізацій таких одиниць, як форми порівняльного ступеня прикметників (і вибір цих форм має «передувати» таким процесам у граматиці), і саме порівняльні ступені прикметника можуть повторюватися в якості однорідних членів речення у тому випадку отримання ними поверхнево-синтаксичної реалізації. Наприклад:

1. **She became friendlier and friendlier.**

Вона ставала дружелюбніше й дружелюбніше.

2. **She became more and more friendly.**

Вона ставала все більш і більш дружелюбною, але не

3. **She became friendlier and more friendly.**

Вона ставала все дружелюбніше і більш дружелюбною.

Друга гіпотеза, яку формулює Ч. Філлмор, є гіпотезою про *важливість прихованих категорій* (виділено автором – О. К.). [363, с. 372-373]. «Багато учених переконало нас у тому, наскільки суттєві граматичні ознаки, які навіть за відсутності очевидних морфемних реалізацій, безперечно, існують. Ці граматичні ознаки реалізуються в обмеженнях сполучуваності і в трансформаційних можливостях лінгвістичних одиниць» [363, с. 373].

Ч. Філлмор говорить про те, що ми постійно маємо можливість спостерігати, що граматичні ознаки, які мають місце в одній конкретній мові, виявляються так чи інакше також в інших мовах, якщо при пошукові прихованих категорій є певна делікатність досліджень.

Так, поняття прихованої категорії є поняттям, що дозволяє вважати у решті решт усі мови схожими за своєю сутністю. Ці думки висловлював Б. Уорф [488], чия теорія пов'язується з тим, що структурна різниця, яка є закладеною досить глибоко, визначає між мовами принципово не співставленні відношення до дійсності у носіїв різних мов.

Прикладом прихованої граматичної різниці, вважає Ч. Філлмор, може слугувати різниця між категоріями, у традиційній термінології, “affectum“ і “effectum“, німецькою – “affiziertes Objekt“ (об’єкт, що підлягає впливу) і “effiziertes Objekt“ (об’єкт, що створюється). Ця різниця, що має відбиття в низці мов, реалізується в реченнях типу:

1. John ruined the table. – Джон зруйнував стіл.
2. John built the table. – Джон зробив стіл.

Можна помітити, що в одному випадку предмет розуміється як такий, що існував до початку діяльності Джона, а в іншому випадку його існування стало результатом діяльності Джона.

Поки спираємося на інтроспективні дані, зазначає Ч. Філлмор, можемо зробити припущення відносно вказаної різниці, а саме, що ця різниця суто семантична, що вона зовсім не нав'язується граматиною, у даному випадку, англійської мови.

Однак ця різниця є також й синтаксично значущою. У випадку об'єкта, що створюється, неможливо поставити питання до присудка з дієсловом *do to* у значенні «зробити з», а у випадку об'єкта, що підлягає впливу, питання до присудка поставити можна.

Таким чином, саме речення 1, але не речення 2, можна вважати відповіддю на запитання в реченні 3:

3. *What did John do to the table?* – Що зробив Джон зі столом?

Крім того, якщо речення 1 спроможне мати у якості перифрази речення 4, то речення 5 вже не буде вважатися перифразою для речення 2:

4. *What John did to the table was ruin it.* – букв. Що Джон зробив зі столом, так це зруйнував його.

5. *What John did to the table was built it.* – букв. Що Джон зробив зі столом, так це зробив його.

Ще одним прикладом, де є в наявності обидва типи відношень, може слугувати речення 6, причому Ч. Філлмор зазначає, що лише в одному з двох його смислів речення 6 виступає перифразою речення 7. Наприклад:

6. *John paints nudes.* – Джон малює оголених натурщиць.

7. *What John does to nudes is paint them.* – Що Джон робить з оголеними натурщицями, так це малює їх.

Прямий додаток у реченні 6 є і само по собі неоднозначним, але різниця полягає у тому часовому факті, коли існували об'єкти, які малював Джон: до того, чи після того, як він їх намалював [363, с. 374–375].

Таким чином, Ч. Філлмор намагався показати, що існує багато суттєвих синтаксичних відношень між іменами та синтаксичними конструкціями, до складу яких входять ці імена, що такі відношення є більшою мірою прихованими, проте емпірично виявленими, що вони утворюють фіксовану низку і що спостереження над ними набувають типологічної цінності. Ці відношення Ч. Філлмор визначає як відмінкові.

3.13. Тракткування діахронічних універсалій у працях А. Вежбицької

А. Вежбицька схильна пов'язувати лінгвістичні універсалії з універсальними мисленнєвими процесами й категоріями людства. На її думку, ці два типи універсальних явищ, що належать до двох окремих (хоча й взаємопов'язаних) площин – мови та мислення – майже нероздільні. Про це свідчить, наприклад, праця дослідниці «Семантичні універсалії й «примітивне мислення» [53]. Слід зазначити, що авторка не виокремлює діахронічні універсалії, не надає їм жодного визначення. Проте вони демонструються в праці імпліцитно. Отже ми можемо проаналізувати діахронічні універсалії А. Вежбицької.

Ключовою її тезою є: «люди дійсно мають однакові (універсальні – О. К.) мисленнєві можливості, проте думаю, що це пов'язано з використанням мови й тим фактом, що всі природні мови, взагалі, мають однакову виразну силу» [53, с. 293]. Позначення «взагалі» тут має місце тому, що певні ідеї одними мовами висловити легше, ніж на інших. Проте якби в якійсь мові не існувало можливості відбити поняття *весь, якщо* або *тому що*, її експресивні можливості було б дійсно обмежено. Про це свідчить, на думку А. Вежбицької, такий діалог:

- Чому ти плачеш? Тебе хтось вдарив?
- Мій брат вдарив мене, тому що я загубив гроші. Я не тому плачу, що він вдарив мене. Я плачу через гроші.

А. Вежбицька вважає, що мовою, в якій немає слова (морфеми, словосполучення) для відбиття *тому що*, зміст цього діалогу переказати було б неможливим.

У зв'язку із вищезазначеним перед авторкою постають питання про наявність певних лексичних одиниць у кожній конкретній мові: чому присутність тих чи інших слів є настільки важливою?; чи не можна, щоб люди мали поняття без слів?; хіба в мові немає прихованих категорій?

Приховані категорії, звичайно ж, є, і поняття можуть існувати навіть і без слів, які б їх репрезентували. Проте, по-перше, наявність слова – окремої

автономної лексичної одиниці – слугує свідченням існування поняття, а за умови його відсутності мають місце, у кращому разі, лише непрямі свідчення. По-друге, для спілкування у соціумі не вистачить того, що мовець має поняття, розуміє та ментально користується ним, важливими є також засоби передачі цього поняття іншим людям (навіть за умови, що можливо мати поняття, але не мати засобів для його передачі).

А. Вежбицька неодноразово намагалася продемонструвати [489] (, що саме це й відбувається: «є низка семантичних примітивів, що співпадає з низкою лексичних універсалій, і безліч примітивів-універсалій лежить в основі людської комунікації і мислення. А конфігурації цих примітивів, специфічні для мов, відбивають різноманітність культур» [53, с. 297]. Лейбниць, на думку дослідниці, був правий, передбачивши, що ця **універсальна низка примітивів може бути отримана лише методом спроб та помилок, внаслідок досліджень зі співставної семантики в різних культурах** (виділено нами – О. К.). Таке висловлювання ми вважаємо формулюванням певної, дещо загальної, діахронічної універсалії.

Як зазначає А. Вежбицька [50-53; 489-490], десятиліття старанних пошуків дозволили їй та її колегам виявити набір з декількох десятків понять, що отримують лексичне втілення в усіх мовах світу, які можуть розглядатися як семантичні примітиви, з яких складається решта понять. Цей список містить такі мета предикати: «якщо», «через», «весь», «не» й такі предикати інтелектуальної діяльності, як «знати» й «думати», які у численних працях на теми примітивного мислення вважалися відсутніми в тій чи іншій примітивній мові.

Вищезазначене дозволяє нам зробити висновок про те, що А. Вежбицька пропонує нам саме діахронічні універсалії, значущі своєю глобальністю, адже розгляд мовно-мисленнєвих універсалій бере початок у примітивних мовах, а їхній розвиток і реалізація лежать у площині мов зовсім не примітивних.

З іншого боку, аналіз універсалізму у мовно-мисленнєвій сфері стосується, на думку лінгвіста, **полісемії та різних рівнів застосування** (виділено нами – О. К.) мовних одиниць.

А. Вежбицька стверджує: «сказати, що «якщо», «через» або «не» (заперечення) суть лексичні універсалії, означає стверджувати, що у всіх мовах кожне таке поняття обов'язково отримує лексичне втілення, але це не означає, що для кожного з цих понять має існувати спеціальне, окреме слово» [53, с. 297].

Наприклад, в багатьох мовах австралійських аборигенів немає слова, яке позначало б «через» і нічого більше, і часто слово (або морфема), що позначає «через», також позначає «від» або «після». Проте це випадок полісемії, і зміст, що мається на увазі, прояснюється контекстом. Той факт, що у слова є два значення, наприклад, 1 – «від» і 2 – «тому що», або 1 – «після» і 2 – «тому що», не може стати на заваді цьому слову бути вповні релевантним засобом відбиття значення «через» у реченнях, де інтерпретація у вигляді «від» або «після» абсолютно не годиться. Факти такого порядку є аналогічними причинним застосуванням у європейських мовах слів, що буквально позначають «для чого?», «через що?» або «про що?». Наприклад, як зазначає А. Вежбицька, основне слово для «чому» у французькій мові буде *pourquoi* «для чого», в італійській *perche* «через що», в німецькій *warum* (від *was-r-um*), буквально «про що», в російській мові *отчего* з причинним значенням.

З іншого боку, гіпотеза про універсальний набір семантичних примітивів, що містять «якщо» і «через» (із значенням причини), є відкритою для емпіричної перевірки (це підтверджується тим, що протягом років данні з розмаїття мов, що підлягають аналізу, призводять до численних переглядів пропонованої низки примітивів [489])

Тому «було б неправильним вважати, що, припускаючи полісемію, ми робимо нашу гіпотезу про лексичні універсалії непохитною для критики з емпіричних позицій» [53, с. 300]. Наявність полісемії необхідно доводити, вона не може бути постульована без будь-яких підстав, також вважає А. Вежбицька.

Питання взагалі полягає у тому, чи можна описувати факти різних мов світу в термінах єдиного набору гіпотетичних примітивів. Звичайно, неможливо довести, що пропонована кількість примітивів є єдиним правильним і що люди у всьому світі насправді думають термінами цієї кількості, але можна показати, що

пропонована кількість примітивів «працює», що вона сумісна із фактами всіх тих різних мов, які було перевірено саме з цієї позиції (тобто враховуючи полісемію й різницю у сфері застосування).

Узагальнюючи власні розвідки, А. Вежбицька говорить про те, що полісемія може існувати і без різниці в синтаксичних конструкціях, як це є у випадках з англійськими словами *attached* або *bank* (пор. «берег ріки» і «кредитний банк»). Однак, можливо, що у випадку фундаментальних понять, на яких ґрунтується людська комунікація і мислення (такі, як «весь», «якщо», «через», «після», «я», «ти»), полісемія є припустимою лише у присутності деякої синтаксичної різниці або різниці в інших типах показників. Питання потребує подальшого вивчення, проте слід зазначити, що жодна відома мова не дозволяє, щоб одне й те ж саме слово позначало і «ти», і «я» – два універсальних семантичних примітива, які зазвичай зустрічаються в абсолютно однакових граматичних контекстах.

Дослідниця також говорить про те, що різноманітні засоби мислення не роблять людські культури взаємно непроникливими, якщо спільними є вихідні поняттєві ресурси.

Наприклад, Б. Уорф, який був релятивістом, певним чином ототожнював поняттєві ресурси, що використовуються в різних суспільствах, з концептуальним набором, єдиним для всього людства.

Впевненість у тому, що такий набір універсальних понять існує, може бути сумісною з переконанням Б. Уорфа, сутність якого полягає у наступному: «кожна мова це не просто засіб відтворення думок, що звучать, але, скоріше, саме джерело формування ідей», тому що універсальні для всього людства поняття можуть створювати специфічні для кожної культури конфігурації [490].

Універсальні особливості у мові й мисленні А. Вежбицька також вбачає в **обов'язковості існування предикатів інтелектуальної діяльності** («знати» й «думати») (виділено нами – О. К.).

Дослідниця стверджувала, що поняття «знання» не може бути отримано з інших понять і якщо в якійсь мові не було слова для відбиття цього поняття, це означало б реальні обмеження її виразних можливостей. Те ж саме можна сказати

й про поняття «думати», оскільки вже було доведено [418], що це поняття не може бути вилучено з якогось іншого, більш простого поняття.

Але на думку К. Холлпайка [437], існують мови, в яких зазначені поняття не відбиваються. Мовці, як діти, знаходяться на «до-операційній» стадії розвитку.

На цій стадії дитина когнітивно не спроможна до чіткого розрізнення суб'єктивного й об'єктивного, осмисленню власної мисленнєвої діяльності. Навіть використовуючи слова типу «думати», вона не усвідомлює його когнітивних імплікацій, і для неї воно позначає концентрацію, ментальне зусилля. На першій стадії (біля 6 років) вона припускає, що ми думаємо ротом, коли розмовляємо, й за асоціацією ототожнює думки з диханням, повітрям, або ж ставить знак рівняння між мисленням і слухом і тому вважає це чимось, пов'язаним з вухами.

За К. Холлпайком [437], «примітивні» народи теж змішують мислення з мовленням та слухом і також не мають уявлень про суто когнітивні процеси і стани того типу, що стоять за англійськими словами *think* і *know*.

Правдивим фактом є ствердження, що низка незахідних культур використовують одне й те ж саме слово для «думати» й «чути» або для «знати» й «чути». Це доводить наступне положення.

В англійській мові можна використовувати дієслово *see* «бачити» у значенні «розуміти», наприклад: *I see what you mean* – *Я розумію, що ви маєте на увазі*. Проте це не доводить, що носії англійської мови не роблять різниці між «розуміти» і «бачити». Звичайно, в англійській є також окреме дієслово *understand*, що має лише когнітивний зміст. Це не впливає на той факт, що *see* в англійській є полісемічним і що в реченні типу *I see what you mean* воно має суто когнітивний зміст. Але якщо *see* дозволено бути багатозначним відносно «бачити (очами)» і «розуміти», то чому *iero* в мові оммура не може бути багатозначним відносно «чути (вухами)» або «знати»?

Наприклад, у польській мові й низці інших слов'янських мов слово для ментального поняття «знати» – *wiedzieć* – є спорідненим слову для фізичного

поняття «бачити» – *widzieć*. Обидва походять з одного протоіндоєвропейського кореня *weid-* – «знати / бачити».

Особисто ми вважаємо, що **діахронічність універсалії даного типу зумовлено процесом розвитку вказаних понять від спільного етимологічного начала до їх полісемантичних розбіжностей. До того ж, глобальним діахронічним універсальним законом, за А. Вежбицькою, є закон розвитку мовних понять з понять металних, тобто розвиток мовлення з мислення** (виділено нами – О. К.).

З відповідними змінами ті ж висновки маємо внаслідок досліджень зі співставної семантики різних культур. З одного боку, майже загальним результатом семантичних досліджень культури й свідомості було виявлення значної різниці між культурними групами у засобах лексикалізації, особливо ключових слів і ключових понять. З іншого боку, виходить, що поруч з безліччю понять, специфічних для даної культури, існують також деякі фундаментальні поняття, що підлягають лексикалізації в усіх мовах світу. Тож культурна різниця між групами людей ґрунтується на тому, як ці поняття використовуються, а зовсім не на наявності деяких базових понять в одній культурній групі та їхньої відсутності в іншій.

Ці тези дають підстави для формулювання наступної діахронічної універсалії у межах розвідок А. Вежбицької: **основні поняття у межах кожної окремої мови підлягають лексикалізації (або вербалізації); лексикалізація у цьому сенсі є процесом закріплення лексичних одиниць за відповідними поняттями у мові. Цей процес протікає у часі і є характерним для всіх мов** (виділено нами – О. К.).

Мовні й культурні системи, як вважає лінгвіст, відрізняються одне від одного, але існують семантичні й лексичні універсалії, що вказують на спільні поняттєві підстави, на яких ґрунтується людська мова, мислення та культура.

А. Вежбицька пропонує «повний набір кандидатів на роль універсальних семантичних примітивів, що виникли внаслідок більш ніж двох десятиліть емпіричних пошуків і співставлень» [53, с. 322]. Зазначимо, що ці елементи є

результатом лексикалізації головних понять, що знаходять відбиття у кожній мові. Ось вони:

- 1) субстантиви (*я, ти, хтось, щось, люди*);
- 2) детермінатори, квантифікатори (*цей, той же самий, інший, один, два, всі / весь, багато*);
- 3) предикати ментальних станів (*знати, хотіти, думати, говорити, відчувати*);
- 4) дії, події (*робити, відбуватися*);
- 5) оцінка (*хороший, поганий*);
- 6) дескриптори (*великий, малий*);
- 7) інтенсифікатор (*дуже*);
- 8) метапредикати (*не, ні, якщо, через, могли, дуже, подібний, як*);
- 9) час і місце (*коли, де, до, після, під, над*);
- 10) таксономія, партономія (*вид / різновид, частина*).

Таким чином, ми бачимо, наскільки науково точно А. Вежицька демонструє, пояснюючи всі тонкощі розвитку, доволі глобальні діахронічні універсальні особливості низки зовсім неспоріднених мов.

3.14. Діахронічні універсалії в працях останнього десятиліття ХХ ст.

3.14.1. Діахронічна універсологія у концепції Т. М. Ніколаєвої

При обговоренні фактів мовних змін постають чотири питання: змінюється що (або що у що?); як?; чому; навіщо?

Т. М. Ніколаєва спирається на теоретичні засади Е. Сепіра, адже найбільш чітко поняття спрямування мовного руху як тенденції глобального характеру було визначено саме Е. Сепіром, з яким пов'язується концепт руху. Лінгвіст зазначав, що «історичне вивчення мов, поза сумнівом, довело нам, що мова змінюється не лише поступово, але й послідовно, що вона рухається несвідомо від одного типу до іншого і що схожа спрямованість руху спостерігається у найвіддаленіших

куточках земної кулі. З цього витікає, що неспоріднені мови <...> самостійно приходять до схожих взагалі морфологічних систем» [326, с. 118].

Локальну спрямованість мовного розвитку, вважає Т. М. Ніколаєва [279], можна проілюструвати й прикладами категоріального синтаксису. Наприклад, серед діахронічних універсалій, що були сформульовані Дж. Грінбергом, є положення про те, що узгоджені означення апріорі мають бути в препозиції, неузгоджені – у постпозиції.

У старослов'янській мові порядок слів відігравав іншу роль: у препозиції до імені ставився підкреслений посесив, у постпозиції – нейтральний. Наприклад: възлюбиши га ба твоего въсьмь срдцемь твоимь и все\ дше\ свое\ / все\ мысль\ твое\ (Мф. 22-37) або възьми одрь твои / иди въ домь свои (И. 5, 8), но нбо и земль прѣидеть а моѣ слова не прѣидѣтъ (М. 13, 31) («Остромирово Евангиліе» [288]).

Т. М. Ніколаєва констатує також, що у ранньому періоді історії російської книжної мови було репрезентовано таку ж саму семантику посесиву. Препозитивним був і родовий відмінок приналежності, наприклад, *Петров дом* й *Петра дом*. Так, на певному проміжному етапі змістовний бік порядку слів у словосполученні був нейтралізований. У подальшому змінюваний посесив опинився у препозиції, а родовий приналежності перейшов у постпозицію. Іншими словами, російська мова у своєму розвитку набув статусу приіменних визначень, що було сформульовано Дж. Грінбергом.

Т. М. Ніколаєва пише: «Еволюційний і єдиний (унімовний) принцип розвитку відзначався і для найбільш ранніх етапів становлення тих чи інших категорій» [279, с. 14]. У якості ілюстрації вона наводить гіпотези Дж. Охала [466], Т. Гівона [426; 482] та Л. Г. Герценберга [66].

Л. Г. Герценберг [66], наприклад, пов'язує становлення фонем з формуванням слова зі складоморфем, тобто з переходом від мови складоморфемного типу до мови, в якій головною одиницею є слово. Саме так виникає гетеросилабічний стан кореня, корінь втрачає зв'язок зі складом. Алофони, що були залежними від сусідніх просодичних характеристик,

набувають самостійного фонологічного статусу. Таким чином, Л. Г. Герценберг і Дж. Охала констатують й припускають певний стан «до першого поштовху»: дотональний. Потім подібний стан вже не спостерігається.

Об'єктом досліджень Т. Гівона [426; 482] є граматико-синтаксичний аспект становлення ранніх мовних систем, оскільки у центрі уваги тут знаходиться комунікативний рівень, а рухаючим фактором за такого підходу є людина і розвиток її дискурсивних становлень. Найбільш архаїчний порядок елементів у висловлюванні – прагматичний код – є паралельним розгортанню елементів у комунікативній ситуації. У подальшому іконічне стає знаковим. Здійснюється перехід від прагматичного коду до суто мовного; цей перехід визначається як синтактизація. За синтактизації мовленнєва одиниця перетворюється на мовну – у кожній мові специфічним способом. Метод реконструкції протофактів можна пристосувати до синтаксису лише віддалено, оскільки синтаксичні моделі в їх різниці не зводяться до однієї архетипічної конструкції. У свою чергу синтаксичні структури модифікуються флективною морфологією, що з'являється. Має місце так званий зворотній аналіз, тобто перерозподіл, переформулювання, додавання або зникнення компонентів поверхневої структури. Головною силою в цій концепції є сам мовець й оточуючий світ.

Ілюстрацією цьому можуть стати такі факти: розвиток займенників і артиклів, що здійснюється зазвичай після певних зсувів світосприйняття (бо треба мати поняття про широкий однорідний клас); пізніше, за інші у часовій системі дієслова розвивається Futurum як вихід за межі реальної здійснюваної дії. Багато різнофункціональних явищ у цій концепції пов'язані. Наприклад, пов'язані виникнення перфекта, порядок слів (від VS до SV) і ступінь відомості суб'єкта уривка тексту у давньоєврейських пам'ятках; у більш пізніх текстах обсяг знань носіїв мови розширюється, виникає потреба в анафориці для ототожнення об'єкта всередині класу актантів, що збільшується. Виокремлення нових актантів та їх дій призводить до порядку слів SV і виникнення неімперфектних форм.

Таким чином, Т. М. Ніколаєва вважає, що ментальний статус архаїчного стану не дорівнює найпізнішому. Вона зазначає: «Зробивши крок в бік визнання

характеризується подвійним членуванням: за звуковим та за змістовним підґрунтям. Тому Т. М. Ніколаєва вважає за потрібне зупинитися на кожному з цих феноменів.

Спільні для звука та змісту положення вона формулює наступним чином:

1. Тенденція до передачі все більшої кількості інформації за одиницю часу здійснюється в мовах у два способи: а) компресією, б) суперсегментизацією.
2. У мовах, що еволюціонували більшою мірою, сформульована тенденція реалізується в більшому ступені.

Таким чином, можливі як звукові, так і змістовні компресії й суперсегментації.

З приводу звукового аспекту Т. М. Ніколаєва зазначає, що найбільш простий засіб (фонетичної) компресії – говорити швидше. Але перепорою при цьому є часова обмеженість артикуляторних рухів.

Мова може, не порушуючи перцептивних законів, що зумовлюють вказані можливості компресії, рухатися в бік передачі більшого обсягу інформації в одиницю часу шляхом модифікації мовленнєвих одиниць, тобто слів та їхніх компонентів.

Загальновідомо, що причиною мовних змін, зокрема фонологічних, є прискорене мовлення. Але можна поставити питання й інакше: мова змінюється тому, що її носії раптом стали говорити швидко, а люди тому говорять швидше, що зовнішні і внутрішні мовленнєві обставини наполягають на мовній переінтеграції певного характеру. Цікавою є у даному випадку така мовна універсалія: **асиметрія переходу від нормального темпу до повільного й від нормального темпу до швидкого** (виділено нами – О. К.), при цьому в останньому випадку мовних змін менше, тобто мовлення нібито просувається до прискорення.

Втілення вищезазначеної еволюційної тенденції на рівні змісту, вважає Т. М. Ніколаєва, є симетричним, або паралельним, розвиткові звукового аспекту. На змістовному рівні також можна говорити про компресію та суперсегментизацію.

«Під компресією тут можна розуміти зменшення числа значущих одиниць в межах більшої одиниці, тобто те, що Т. Гівон називає синтактизацією» [261, с. 19]. Іншими словами, перед нами все більше віддалення від близького до іконічності прагматичного коду. Таким чином, зменшується число дискретних одиниць у межах слова. Виникають флективно-фузійні процеси, наслідком яких є склеювання одиниць плану зміста, що раніше передавався різними знаками. Зокрема йдеться про зменшення одиниць у межах синтаксичних конструкцій.

Суперсегментизацію на звуковому рівні Т. М. Ніколаєва розуміє як виникнення додаткового змістового рядка, що має відношення до всієї мовленнєвої одиниці, але не прив'язаної експліцитно до сегментної одиниці. Як стверджує лінгвіст, суперсегментністю на змістовному рівні є пресупозиції. Наприклад, **пресупозитивні частки типу *даже* з'являються в історії мови пізніше поєднуючих часток-коннекторів** (виділено нами – О. К.), які є характерними для давніх мов.

Резюмуючи все викладене вище, Т. М. Ніколаєва констатує наступне. Еволюційна тенденція до передачі все більшої кількості інформації в одиницю часу є саме тенденцією, що здійснюється в різних мовах неоднаково зі складними компенсаторними кореляціями, поки не зрозумілими. На кожному синхронному зрізі може бути репрезентована все більш складна типологічна різноманітність. Важливою є відносність еволюційної хронології: давні мови вже можуть еволюційно бути більш розвинутими, ніж не лише синхронні їм мови, але й мови, що є значно більш пізніми.

Але не всі мовні зміни обслуговують вищезазначену еволюційну тенденцію. Значна кількість змін є результатом складних компенсаторних тенденцій, інші підвладні внутрішньосистемній динаміці. Нарешті, можливий і рух до регресу, мови гинуть, розпадаються, деградують. Так, наприклад, для вимирання мов відзначаються такі паралельні процеси, як структурне (і стилістичне) спрощення, а також зростання варіативності. І це спостереження Т. М. Ніколаєвої, на нашу думку, може бути формулюванням ще однієї діахронічної універсалії.

3.14.2. Сутність діяхронічних універсалій у науковій думці Є. М. Зарецької

Є. М. Зарецька [129], наприклад, пов'язує теорію мовних універсалій взагалі і діяхронічних універсалій зокрема з аналізом тексту.

За її розуміння «текст – це комунікативна структура, яка спеціально створена для розуміння. Мова існує для осмислення дійсності, а мовлення – для передачі інформації про результати цього осмислення від однієї людини до іншої. І саме текст є реалізацією мовленнєвої функції» [129, с. 301].

Таке визначення тексту означає, що фраза природньою мовою, що використовується в бесіді з іноземцем, який не знає цієї мови, не є текстом, а в бесіді з носієм цієї мови є текстом. Одна й та ж сама низка звуків (літер) може бути або не бути текстом у різних ситуаціях. Таким чином, саме визначення тексту виявляється визначенням функціональним, а не статистичним, воно залежить від мовленнєвих комунікантів й самої комунікації.

Цікавим є той факт, що всіма природними мовами сформовано механізм фізичної допомоги людям у розумінні (дешифровці) тексту. Йдеться про залишковість як про загальномовну універсалію. Будь-яка типологія, на думку Є. М. Зарецької, «передбачає ізоморфізм об'єктів, що підлягають класифікації, і в цьому сенсі класифікація мовних універсалій набуває особливого значення» [129].

Універсалії як мовні властивості, притаманні всім або багатьом мовам, є предметом особливої уваги дослідників, оскільки їхнє вивчення допомагає проникнути всередину явищ, що виходять за межі природних мов, проте належать людині за природою. Відомо, якщо в класифікації якась ознака має одне й теж значення для всіх елементів, що класифікуються, це означає, що вона не належить даній класифікації і має бути виведеною з неї. Абсолютні універсалії мають бути виведеними з лінгвістичних описів, оскільки вони не є фактом природних мов, а належать мисленню людини або її фізіології.

Є. М. Зарецька констатує, що теорія мовних універсалій розглядає й визначає:

1) загальні властивості всіх людських мов на відміну від мов тварин. Наприклад, у людській мові канал для будь-якої мовної комунікації є вокально-слуховим, мовою людини можливо синтезувати й легко сприймати нові створювані повідомлення, в мові людини безперервно виникає нова ідіоматика тощо;

2) сукупність змістовних категорій, що тими чи іншими засобами відбиваються у кожній мові. Наприклад, у кожній мові відбиваються відносини між суб'єктом й предикатом, категорії оцінки, множини, усі мови мають членування на тему і рему;

3) спільні властивості самих мовних структур, що охоплюють усі мовні рівні. Наприклад, у кожній мові не може існувати менше десяти і більше вісімдесяти фонем; відношення кількості голосних до кількості приголосних у звуковому ланцюжку не може бути більше двох; якщо в мові слово є завжди односкладовим, то воно є однофонемним і в мові існує музичний наголос; якщо суб'єкт і об'єкт в мові займають позицію перед дієсловом, то в мові є відмінок; якщо суб'єкт в мові стоїть після дієслова, а об'єкт стоїть після суб'єкта, то прикметник розташовується після імені тощо [129, с. 302].

Відомі універсалії, що мають відношення до всіх мовних рівнів. Наприклад, для кожного протиставлення виділений (маркований) елемент має менш часте застосування, ніж немаркований.

Є. М. Зарецька звертає увагу на те, що останнім часом спостерігається зацікавленість дослідників щодо універсалій тексту й порядку компонентів у синтаксичних структурах. Ці універсалії знаходять пояснення в «картині світу», яку сприймають, розуміють через мову.

У вивченні універсалій важливою є установка на інтерпретацію. Наприклад, висування на початок висловлювання важливих за змістом елементів інтерпретується завдяки більшій звучності початкової позиції висловлювання; підняття інтонації наприкінці загального питання пояснюється стисненням голосових зв'язок мовця, який внутрішньо не завершив комунікацію; зниження тону наприкінці звичайного висловлювання – релаксацією зв'язок. Вихід за межі

інтерпретації, що відбувається в системі, призводить до нових можливостей пояснення дії універсалій: соціальні причини, кодифікація, поява писемності тощо. «Інтерпретація і верифікація накопичених універсалій може полегшити пошук нових універсалій», вважає Є. М. Зарецька [129, с. 303].

Загальновідомо, що універсалії можуть належати одній природній мові чи виходити за її межі.

З лінгвістичної точки зору найбільшу зацікавленість викликають імплікації, що розкривають взаємовиключні явища (додаткова дистрибуція на інтерлінгвістичному рівні). «Одні універсалії розкривають універсальні властивості синхронічного стану мови, інші – діахронічного стану мовного розвитку». Так, Є. М. Зарецька виділяє «діахронічну універсалію – постулат про постійний розпад основного словникового фонду» [129, с. 304].

Визнання універсалій в діахронії (наприклад, твердження, що найпізніший дієслівний час в мові – це Futurum) передбачає прийняття ідеї єдиноспрямованості мовного розвитку.

Теорія діахронічних універсалій спирається також на гіпотезу про системну близькість мов архаїчної структури й на найпізнішу варіативність нових мов. «Ідея єдиноспрямованості мовної еволюції не передбачає оцінки мов, необхідною є дослідницька робота з вивчення компенсаторних й функціонально синонімічних явищ у мовах нового часу» [129]. До окремих діахронічних універсалій належить, наприклад, закон про формування спочатку вказівних, особових й питальних займенників, а лише потім – зворотних, невизначених та ін.

Пошук діахронічних універсалій по'вязують з комунікативними установками спілкування, тобто до теорії універсалій вводиться людина з її стандартами спілкування, що еволюціонують (Т. Гівон [426; 482], Ч. Н. Лі [213], А. Тімберлейк [348-350]). Таким чином пояснюються, наприклад, різні етапи виникнення дієслівного часу (аоріст передує перфекту); найпізніше виникнення граматичного суб'єкта з первинної теми тощо. Діахронічні універсалії пов'язані зі зміною «картини світу» носіями мови.

Знання діахронічних універсалій сприяє вивченню даних синхронної типології, дозволяючи прогнозувати зникнення одних явищ і виникнення інших. Наприклад, у діахронічному сенсі імплікативна універсалія ($a(b)$) означає: якщо в мові є a і немає b , то можна передбачити або зникнення a , або появу b .

Теорія діахронічних універсалій є суттєвою підставою для реконструкції колишніх станів однієї мови, а також прамови. В останньому випадку важливо «відняти» від даних архаїчної мови знання універсалій давніх структур. Діахронічні універсалії є суттєвими й для етимології.

3.14.3. Визначення мовних універсалій в теорії Н. С. Шарафутдінової

Н. С. Шарафутдінова, яка є автором праць з типології, теорії та історії мови [381; 382], констатує, що дослідження універсалій велося протягом останніх десятиліть практично в усіх галузях мовознавства, проте не можна сказати, що скрізь воно було однаково інтенсивним і результативним. У цілому слід визнати, що в синтаксисі дослідження універсалій просунулося далі, ніж у фонетиці та морфології (хоча деякі досить цікаві результати отримані й у двох останніх галузях). Проте й синтаксична проблематика є дослідженою у відношенні універсалій нерівномірно: більш ретельному дослідженню підлягали такі розділи синтаксису, як порядок слів, відмінкове оформлення головних членів речення, структура складносурядного речення. Поставлене лінгвістами завдання – виявити емпіричним шляхом усі універсальні характеристики людської мови – доки нездійснений.

Очевидно, що найбільш винятковими й одночасно незмістовними є найпростіші за формою універсалії, які становлять твердження про те, що певний об'єкт (граматична категорія, частина мови, правило порядку слів тощо) є присутнім у кожній мові. Хоча і правильно, що, наприклад, у кожній мові є голосні й приголосні, неправильним є те, що в кожній мові є відмінки (відмінки відсутні в багатьох мовах Південно-Східної Азії); неправильним є те, що в кожній мові виділяються дієслова й імена (наприклад, у давньокитайській мові

протиставлення імен і дієслів немає – одне й те ж саме слово може вживатися і в тій, і в іншій функції: *вт* означає «царь» і «царювати»); неправильним є також те, що в кожній мові є граматичний рід (він відсутній, наприклад, в англійській мові). Іншими словами, навіть найбільш спільні, широко розповсюджені у мовах граматичні категорії не є універсальними.

Напроти, перспективним видається дослідження універсалій, у формулюванні яких присутній не один, а два або більше граматичних об'єкти (властивості). Н. С. Шарафутдінова [381] демонструє це на прикладі універсалій порядку слів. Якщо звернутися до порядку імені та залежних від нього, з'ясується, що в мовах світу будь-який тип залежного може як передувати імені, так і знаходитися у постпозиції до нього. Зокрема, генитив іде за іменем в російській мові (*дом отца*), але передує імені в турецькій мові (*Ahmet'in evi* 'дім Ахмеда' [букв. 'Ахмеда дім']). Відносно речення знаходиться після імені в англійській мові (*the person whom John knows* 'людина, яку Джон знає'), але передує імені в японській мові (*John-ga wakaru hito* 'людина, яку Джон знає' [букв. 'Джон знає (яку) людина']). Іншими словами, жоден з порядків слів не є універсальним, вважає лінгвіст.

Разом з тим вона, як і її попередники [85; 86; 90-94; 157-163; 254-261; 304-307], розділяє універсалії на класи. У тому числі Н. С. Шарафутдінова виокремлює синхронічні (такі, що констатують якесь явище на даному конкретному етапі розвитку мови) й діяхронічні універсалії (такі, що констатують закономірності у розвитку мов), як наприклад, за розвитку фонології є тенденція до встановлення симетрії. Синхронічні й діяхронічні універсалії є взаємопов'язаними. Цей зв'язок відбивається в тому, що «не існує такого синхронічного стану мови, який не став би результатом якихось діяхронічних процесів (за винятком новоутворень на кшталт штучних мов та піджив-мов), а також як і немає такого діяхронічного процесу, результатом якого став би синхронний стан мови, що не відповідає універсальним закономірностям» [381, с. 36-37].

Дослідниця вважає, що вивчення мовних універсалій має велике значення не лише для суміжних галузей – психолінгвістики й психології. Окрім того, воно тісно пов'язане з виявленням закономірностей мовного аспекту людської поведінки і тому є важливим для розвитку наук, пов'язаних з аналізом поведінки.

Звичайно, у межах пропонованих типів універсалій можна вирізнити універсалії інших типів. Залежно від їхньої логічної форми це можуть бути прості (елементарні) й імплікативні (імплікаційні) універсалії. Прості констатують наявність якогось явища, наприклад: *У кожній мові є явище X* (формулювання простої синхронічної універсалії) – *У кожній мові формується явище X* (формулювання простої діахронічної універсалії).

Імплікативні універсалії (імлікації) – це висловлювання з умовною частиною, де констатується взаємопов'язана наявність двох мовних явищ, наприклад: *У кожній мові, якщо є явище X, то є і явище Y* (формулювання синхронічної універсалії) – *У кожній мові, якщо було явище X, то буде і явище Y* (формулювання діахронічної універсалії), хоча зворотне не обов'язково є вірним, тобто наявність X не імплікує Y. Доречі, до імплікативних можна віднести більшість відомих на сьогодні універсалій.

Також серед синхронічних й діахронічних універсалій зустрічаються більш складні за структурою універсалії-еквіваленції, що можуть бути сформульовані за схемою: *якщо X, то Y, і якщо Y, то X*.

Імплікативні універсалії і універсалії-еквіваленції є основними видами універсалій, що пов'язують дві мовні властивості. Виявлення перших універсалій такого типу на початку 1960-х років було науковою сенсацією, оскільки переконливо показало зв'язок між багатьма властивостями мови, що не передбачався раніше. Проте пізніше, у зв'язку з виявленням нових універсалій, виникло прагнення до їхніх узагальнень. Одним із способів таких узагальнень стала побудова ланцюжків, що склалися з імплікативних універсалій. Ці ланцюжки, зазначає Н. С. Шарафутдінова, отримали назву ієрархій. «Ієрархія містить не дві ознаки, а більше, причому ці ознаки послідовно пов'язані імплікативною залежністю (*якщо X, то Y; якщо Y, то Z* тощо)» [381, с. 35].

Перевага ієрархії полягає у тому, що вона демонструє існування універсального взаємозв'язку мовних параметрів, кількість яких може бути яка завгодно. Ієрархії, а також інші типи «узагальнюючих» універсалій є перспективними щодо пояснення властивостей людської мови. Справа в тому, що, розглядаючи певну імплікативну універсалію окремо, їй можна надати необмежену кількість пояснень. Проте «багато з цих пояснень легко розіб'ються об «суміжні» універсалії, що мають відношення до тієї ж галузі граматики. Якщо ж з самого початку розглядати такі універсалії в єдиній системі, можливість прийти до правдоподібного їх пояснення стрімко підвищується» [381]. Слід зазначити, що відкриття низки ієрархій в 1970-ті – 1980-ті роки дозволило лінгвістам значно глибше зрозуміти природу таких явищ, як, наприклад, відмінкове оформлення головних членів речення, а також утворення відносних речень. Це демонструє перспективність пошуку мовних універсалій (як синхронічних, так і діахронічних), незважаючи на те, що досліджені на сьогодні універсалії не дозволяють скласти повне уявлення «спільної граматики» людської мови.

Окрім того, як синхронічні, так і діахронічні універсалії можуть бути кількісними й не кількісними. Кількісні універсалії «постулюють певну закономірність (в усіх мовах кількість фонем не перевищує 85-ти)» [381, с. 36]. Усі інші універсалії є не кількісними.

Залежно від того, у термінах якого мовного рівня сформульована синхронічна чи діахронічна універсалія, виокремлюють такі типи універсалій: фонологічні (*немає мов без голосних, немає мов без вибухових приголосних*), морфологічні (*займенники в усіх мовах мають три особи, якщо в мові відбивається потрібне число, то в цій же мові відбивається і двоїна*), синтаксичні (*в кожній мові існує сполучниковий зв'язок, в усіх мовах є синтаксичні конструкції порівняння*), лексичні, семантичні, що стверджують закономірності розвитку значень (*в усіх мовах назви частин людського тіла переносяться на предмети: вушко голки, носик чайника; а слова, пов'язані з одним органом відчуттів, переносяться на інші органи відчуттів: кричущі кольори*) й символічні.

Так чи інакше, визначаючи місце універсалій у лінгвістичних дослідженнях, Н. С. Шарафутдінова виділяє дві протилежні задачі, рішення яких певною мірою пов'язано з універсаліями. Цими задачами є: 1) побудова універсальної моделі природної мови; 2) вивчення тих модифікацій і варіантів, в яких реалізується певна кількість універсальних категорій, ознак і властивостей мови. Перша задача належить до загальної теорії мови, друга – до типології.

Окремий розгляд повних та неповних універсалій показав, що їх співвідношення з типологічними характеристиками мови і процедура їхнього використання в типологічних дослідженнях відрізняються. Очевидно, можна реконструювати повну універсалію на базі серії імплікативних універсалій, що містять низку взаємопов'язаних ознак, які дозволяють виділяти флективний, аглютинативний і так званий аморфний тип мов, причому, звичайно, кожен з цих типів, рівною мірою, як і низки встановлюваних ознак, є узагальненою моделлю, своєрідним еталоном, звільненим від окремих варіантів і винятків. І в даному випадку зберігає силу твердження про те, що не існує чистих типів.

Співставлення типів у цьому випадку призводить до висновку, що є обов'язкова залежність способів відбиття граматичних значень від структури слова. Цей висновок є своєрідною повною універсалією, яка отримується шляхом реконструкції, на базі співставлення типологічно обмежених універсалій, тобто індуктивним шляхом. Повні універсалії, співвіднесені з обмеженими або типологічно характеризованими універсаліями, мають узагальнене значення, є дуже бідними за своїм змістом. Особливо чітко ця риса даної групи повних універсалій реалізується при співставленні з типологічними універсаліями, що є їхніми модифікаціями чи варіантами.

Висновки до розділу 3

Після публікації «Меморандуму про мовні універсалії» Дж. Грінберга, Ч. Осгуда та Дж. Дженкінса [85] універсологічна проблематика увійшла до

світової лінгвістики. Зокрема, ця проблематика висвітлювалася на XI Міжнародному конгресі лінгвістів (1972).

Увага універсологів 60-х – 70-х рр. XX ст. була прикута передусім до проблеми типів мовних структур, тому праці з мовних універсалій часто переплітаються з типологічними дослідженнями.

Авторами «Меморандуму про мовні універсалії» [85] було встановлено, що із загальнолінгвістичного погляду деякі універсалії доцільно інтерпретувати як результат динамічних процесів (наприклад, семантичну метафору – як результат метафоричних семантичних змін); притаманні всім (або майже всім) мовам варіантні форми значущих мовних одиниць (наприклад, морфологічні чергування) – як результат діахронічного процесу (ідеться про закономірні фонологічні зміни). Це свідчить про доцільність розподілу універсалій на синхронічні та діахронічні.

Водночас висловлюється думка, згідно з якою чітке й різке розмежування синхронічно-типологічних й діахронічно-типологічних досліджень не є обов'язковим: майже кожній з універсалій синхронічного характеру міг би відповідати й закон діахронічного типу (К. Є Майтинська).

Розробляється теза про те, що побудова послідовної та єдиної класифікації так званих повних універсалій, що виділялися у різних дослідженнях, є практично неможливою: занадто різноманітним є їхній склад (М. М. Гухман).

Можливим є виділення системи пов'язаних між собою універсальних імплікацій, що відбивають усі можливості, які можуть бути представлені взагалі в різних мовах, й різноманітних наслідків цих можливостей. Подібну систему універсалій можна назвати «універсальною граматикою». Ця система схожа у структурному плані на таблицю хімічних елементів Д. І. Менделєєва: у ній передбачаються лакуни для гіпотетичних універсальних закономірностей. Такі порожні місця можуть вважатися потенційними універсаліями (В. М. Жирмунський).

За формою діахронічні універсалії можуть бути визначені як певний випадок складних універсальних закономірностей. Існує певний зв'язок між

діахронічними й синхронічними універсаліями. Він відкриває розуміння деяких синхронічних закономірностей через їхні відповідні діахронічні передумови. У зв'язку з цим синхронічні універсальні закономірності завжди мають певний діахронічний зміст (В. Скалічка).

Коли те чи інше універсальне явище виявляється у вигляді тенденції, а не у вигляді закономірності абсолютного характеру, зручно використовувати форму діахронічних універсалій (В. Скалічка).

В. Скалічка вважає, що остання концепція типології здатна розглядати мову як ціле, де окремі риси, тобто універсалії, є взаємопов'язаними.

Саме ця точка зору, на думку лінгвіста, уможлиблює систематичну історичну роботу. Ми впевнені, що цінним є його трактування таких теоретичних питань, які пов'язані з поняттям діахронічних універсалій.

Ключовою також є думка мовознавця про те, що історичний бік досліджень у типології набув нових перспектив у зв'язку із застосуванням поняття внутрішніх законів розвитку мов. Спільні для певної низки мов внутрішні закони їх розвитку виявилися теоретичною схемою діахронічних універсалій.

Н. Хомський наголошує на тому, що головним завданням лінгвістичної теорії має бути розвиток уявлень про мовні універсалії, які, з одного боку, не будуть спростованими реальною різницею, що існує між мовами, та, з іншого боку, будуть достатньо змістовними й експліцитними, щоб пояснити швидкість та одноманітність процесу оволодіння мовою й чудову складність і різноманітність породжуючих граматик, що є результатом оволодіння мовою.

Французькими функціоналістами було розвинуто ідею про мовні універсалії, які кваліфікуються як діахронічні. Також мова в їхньому трактуванні виступає змінюваною динамічною системою.

Мова змінюється завдяки її функціонуванню. Сутність цієї тези може кваліфікуватися як одна з загальних засад діахронічних (у розумінні французьких функціоналістів – ахронічних) універсалій.

І. Ф. Вардуль вважає, що оскільки мовна система є незмінною, статичною, остільки її одиниці взаємно не розрізняються хронологічно і кожна ізольована

мовна система є ахронічною. Отже, якщо універсалії – суть властивості або відношення між властивостями мовних систем, до них є незастосовним ділення на синхронічні та діахронічні. Вони є ахронічними, як і ці мовні системи.

Думки І. Ф. Вардуля є такими, що породжують певне протиріччя. За умов визнання ахронічності універсалій слід відмовитись від визначення діахронічності універсалій. Проте якщо говорити про так звану діахронічну лінгвістику і аналізувати в її контексті універсальні явища, слід відкинути ідею про ахронічність цих універсалій.

В. М. Ярцева пропонує трактування діахронічних універсалій, пов'язане з історичною морфологією: воно виявляє зміну типів словотворення та типів формотворення, перетворення словотвірних морфем на формотвірні тощо.

Беручи до уваги особливості граматичного ладу мов різних типів, В. М. Жирмунський відзначав залежність оформлення частини мови як граматичної категорії від граматичної будови тієї чи іншої мови зі збереженням універсальності її значення в лексико-семантичному аспекті.

С. Д. Кацнельсон наголошує на формуванні речень як одиниць мовлення в мозку мовця на базі пропозицій, як їх уявляє собі сучасна логіка.

Ч. Філлмор зазначав, що дослідники, які мали виявляти, наприклад, універсальні синтаксичні категорії, брали до уваги такі питання: 1) які формальні й субстанційні універсалії синтаксичної структури; 2) чи існує універсальна база (базовий компонент породжуючої граматики, що відповідає за породження глибинних структур), і якщо існує, то які її властивості; 3) чи існують якісь універсальні обмеження відносно того, яким чином глибинно-синтаксичні уявлення речень знаходять своє відбиття у вигляді поверхневих структур.

Ч. Філлмор концентрує увагу на дослідженні формальних й субстанціальних універсалій, наприклад, в універсальній категорії відмінка. У праці «Справа про відмінок» учений встає на захист точки зору стосовно місця в базовому компоненті граматики будь-якої мови граматичного поняття відмінка.

У тих граматах, де синтаксису надається головне місце, форми слів визначаються відповідно синтаксичним поняттям, а не якимось іншим чином.

Іншими словами, сучасні дослідники граматики намагаються описати «порівняльну конструкцію» у даній конкретній мові найбільш загальними термінами, а потім доповнюють свій опис вказівкою на ті морфонологічні наслідки, які є такими з причини вибору того чи іншого конкретного прикметника чи кількісного слова в межах такої конструкції.

Ч. Філлмор констатує, що його підхід відрізняється від підходу першочергового опису морфології слів й другочергового спостереження функціонування цих слів у більш складних конструкціях.

Ми вважаємо, що такі зміни в теоретичних трактуваннях мовних явищ, що поступово ускладнюються самими лінгвістами, наближуються до поняття діахронічних універсалій.

Нарешті, Т. М. Ніколаєва вважає, що спрямованість мовного розвитку можна проілюструвати й прикладами категоріального синтаксису. Так, серед діахронічних універсалій, що були сформульовані Дж. Грінбергом, є положення про те, що узгоджені означення апіорі мають бути в препозиції, неузгоджені – у постпозиції.

Вона переконана в еволюційному і єдиному (унімовному) принципі розвитку, який відзначався і для найбільш ранніх етапів становлення тих чи інших категорій.

А. Вежбицька схильна пов'язувати лінгвістичні універсалії з універсальними мисленнєвими процесами й категоріями людства. На її думку, ці два типи універсальних явищ, що належать до двох окремих (хоча й взаємопов'язаних) площин – мови та мислення – нероздільні.

Дослідниця пропонує нам саме діахронічні універсалії, значущі своєю глобальністю: адже розгляд мовно-мисленнєвих універсалій бере початок у примітивних мовах, а їхній розвиток і реалізація лежать у площині мов зовсім не примітивних.

Діахронічність універсалії, яка висвітлює явище полісемії лексичних одиниць, зумовлено процесом розвитку вказаних понять від спільного етимологічного начала до їх полісемантичних розбіжностей. До того ж,

глобальним діахронічним універсальним законом, за А. Вежбицькою, є закон розвитку мовних понять з понять металевих, тобто розвиток мовлення з мислення.

Основні поняття в межах кожної окремої мови, на думку мовознавця, підлягають лексикалізації (або вербалізації); лексикалізація в цьому сенсі є процесом закріплення лексичних одиниць за відповідними поняттями у мові. Цей процес протікає у часі і є характерним для всіх мов.

А. Вежбицька констатує набір кандидатів на роль універсальних семантичних примітивів, що виникли внаслідок більш ніж двох десятиліть емпіричних пошуків і співставлень. Ці елементи є результатом лексикалізації головних понять, що знаходять відбиття у кожній мові: 1) субстантиви; 2) детермінатори, квантифікатори; 3) предикати ментальних станів; 4) дії, події; 5) оцінка; 6) дескриптори; 7) інтенсифікатор; 8) метапредикати; 9) час і місце; 10) таксономія, партономія.

Є. М. Зарецька пов'язує теорію діахронічних універсалій з текстологією. За її трактуванням текст видається комунікативною структурою, яка спеціально створена для розуміння. Мова здійснює осмислення дійсності, мовлення – передачу інформації про результати цього осмислення від однієї людини до іншої. Текст виявляється фактично реалізацією мовленнєвої функції.

Лінгвіст звертає увагу на факт зацікавленості дослідників щодо універсалій тексту й порядку компонентів у синтаксичних структурах. Ці універсалії можуть бути поясненими через «картину світу», розуміють через мову.

Н. С. Шарафутдінова розрізняє синхронічні й діахронічні універсалії. Ці типи універсалій є взаємопов'язаними. Зв'язок реалізується в тому, що не існує такого синхронного стану мови, який не став би результатом якихось діахронічних процесів, а також як і немає такого діахронічного процесу, результатом якого став би синхронний стан мови, що не відповідає універсальним закономірностям. Синхронічні й діахронічні універсалії розподіляються на універсалії інших типів.

У дослідженні універсалій важливими є інтерпретація і верифікація, які можуть полегшити пошук нових універсалій.

Ідея односпрямованості мовного розвитку зумовлює визнання діахронічних універсалій. Їх пошук пов'язують з комунікативними правилами спілкування, тобто до теорії універсалій долучається мовець з його стереотипами спілкування, що розвиваються.

Теорія діахронічних універсалій слугує важливим підґрунтям для реконструкції більш давніх станів певної мови, а також прамови. Діахронічні універсалії відіграють надважливу роль в процесі етимологізування.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Проаналізувавши проблему діахронічних універсалій у науковій літературі, ми переконалися в недостатньому висвітленні обраної нами проблематики в лінгвісторіографічному аспекті та в необхідності спеціального комплексного лінгвісторіографічного дослідження. В опублікованих працях подано переважно загальний опис поглядів мовознавців на проблеми діахронічної універсології. Ці роботи мають загальний характер і не охоплюють тему дослідження комплексно, оскільки їхні автори, вірогідно, не ставили перед собою такого завдання.

Діахронічні універсалії слід досліджувати, залучаючи типологічний метод. Результати досліджень у галузі діахронічної універсології (у лінгвісторіографічному аспекті) мають вивчатися із залученням до дослідження актуалістичного методу.

З лінгвісторіографічного погляду сутність актуалізму полягає в аналізі джерел вивчення універсалій шляхом порівняння з іншими джерелами, причому до уваги береться як концептуальний, так і хронологічний аспект.

Універсологія охоплює всі мови світу без винятку, розглядаючи кожен окремо як вияв єдиної людської мови. Оскільки взяти до уваги всі мови світу одночасно неможливо, дослідники змушені обмежуватися однаковими за обсягом добірками мов з різних регіонів світу, різних мовних сімей і різних типів мов.

Універсологічна думка зародилася в лінгвістичній типології і так чи інакше опосередковано виявлялася впродовж певного часу аж до виділення в самостійну лінгвістичну дисципліну.

Дж. Грінберг, Ч. Осгуд та Дж. Дженкінс з приводу діахронічних універсалій стверджують, що їх формулювання має відбуватися з акцентом на тому, що існує два синхронні стани, один з яких є історичним продовженням іншого. Актуальним для діахронічних універсалій є й розподіл на фонологічні, граматичні та семантичні.

Теорія діахронічних універсалій у межах загальної універсологічної теорії виникла на початку ХХ ст. Вона почала активно розвиватися в 70-і рр. ХХ ст.

Щоб визнати універсалії в діяхронії, слід прийняти ідею односпрямованості мовного розвитку. Таким підходом характеризувалося російське мовознавство 30-х рр. ХХ ст. (І. І. Мещанінов, В. І. Абаєв, С. Д. Кацнельсон та ін.).

Ідея виділення діяхронічних універсалій спирається також на гіпотезу про системну близькість мов архаїчної структури й на пізнішу варіативність нових мов.

Теорія діяхронічних універсалій відіграє важливу роль у реконструкції попередніх станів тієї чи іншої мови (у межах порівняльно-історичного мовознавства). Урахування діяхронічних універсалій є суттєвим у процесі реконструкції певного прамовного стану: знання діяхронічних універсалій надає можливість верифікувати стани, що реконструюються. З іншого боку, видобутий при лінгвістичній реконструкції матеріал дає можливість поповнити універсологічний арсенал.

В. фон Гумбольдт розробляв тезу про універсальність мовної будови, продовжував ідеї, які було започатковано в універсальній граматиці. Він шукав основу типологічної спорідненості мов у змістовній ланці системи. Учений відзначав безперечну своєрідність кожної окремої мови й підкреслював, що паралельно з індивідуальними рисами у змісті кожної мови є й універсальні елементи.

У процесі дослідження слов'янських і деяких інших мов індоєвропейської мовної сім'ї О. О. Потебня виявив типологічні особливості в синтаксисі давніх мов. Їх було інтерпретовано як риси, притаманні індоєвропейським мовам на різних синхронних зрізах; частково ці особливості трактувалися як ступені спільного процесу розвитку людської мови взагалі.

У працях, присвячених порівняльній граматиці слов'янських мов, І. О. Бодуен де Куртене продемонстрував перші зразки типологічного дослідження споріднених мов. Лінгвіст запропонував досить важливу в плані методології типологічну класифікацію слов'янських мов, що ґрунтується на відношеннях квантитативних особливостей голосних по відношенню до характеру наголосу.

У студіях І. О. Бодуена де Куртене розмежовано незалежні від генетичної спільності паралельні структурні риси та особливості мов, що ґрунтуються на спільності походження. Аналіз спільних рис неспоріднених мов є завданням «загальної граматики», чого не можна сказати про порівняльну граматику споріднених мов.

Дослідження проблем типологічної лінгвістики активізувалося в радянському мовознавстві в другій половині 20-х рр. ХХ ст. Найбільш продуктивним періодом таких досліджень можна вважати 30-і – 40-і рр. ХХ ст.

Перспективною є ідея М. Я. Марра про загальну еволюцію частин мови в реченні: з елементів речення поступово виділяються імена, які стають основою для творення дієслів; іменники-означення стають прикметниками; іменники з вказівною семантикою утворюють клас займенників. Це дає підстави говорити про певну логічну низку діахронічних універсалій.

Можна виділити два аспекти розгляду мов у межах типологічних студій М. Я. Марра: 1) стадіально-типологічна стратифікація мов, що ґрунтується на тезі про єдність глотогонічного процесу; 2) окремі універсалії, переважно на рівні семасіології та етимології (в термінологічній системі М. Я. Марра – палеонтології).

І. І. Мещанінов вважав історизм головним принципом у вивченні мови, у тому числі діахронічних універсалій. Сутність зазначеного принципу полягає в тому, що 1) мову, яка є продуктом суспільства, засобом спілкування в ньому, потрібно розглядати не як природне, а як суспільне явище, у зв'язку із суспільством, у зумовленості суспільними чинниками; 2) мову, що є історичним явищем, слід вивчати не як застиглу систему, а в процесі її розвитку. Цю тезу І. І. Мещанінова можна вважати підґрунтям подальших досліджень діахронічних універсалій.

Плідною виявилася теза С. Д. Кацнельсона про динамічний універсалізм мислення, пов'язаного з розвитком мови. У студіях лінгвіста виділено головні типи граматичних категорій з погляду їх відношення до стадіального аналізу, шляхи окреслення нового членування граматичних дисциплін.

Мовознавці дійшли висновку, що універсологічні дослідження торкаються насамперед перетворень окремих підсистем різних рівнів (М. М. Гухман). Прикладом постає тісний функційний зв'язок різних лексичних угруповань та синтаксичних сполучень.

В. М. Жирмунський також звернувся до вирішення питань історико-типологічного й універсологічного спрямування. У статті «Порівняльне літературознавство та проблеми літературних впливів» (1936) викладена концепція єдності історико-літературного процесу, що була зумовлена єдиним соціально-історичним процесом розвитку людства, сформульована в статті у контексті теорії «єдності глотогонічного процесу».

Пізніше В. М. Жирмунський запропонував своє трактування лінгвістичної стадіальності в межах порівняльно-історичного мовознавства. Він наполягав на тому, що шлях до стадіальної історії мови лежить через порівняльну граматику і що «порівняльній граматиці генетичній» слід спиратися на «порівняльну граматику типологічну».

Визнання того, що системний, структурний аналіз необхідний не лише в синхронічних, а й у діахронічних, у тому числі універсологічних дослідженнях, стало одним з найважливіших досягнень учених Празької лінгвістичної школи.

Праці лінгвістів 60-х рр. – кінця ХХ ст. репрезентували другий етап розвитку діахронічної універсології, його основні особливості. Цей період характерний тим, що теорія діахронічних універсалій починає спиратися на гіпотезу про системну близькість мов архаїчної структури та на подальшу варіативність нових мов. Пошуки універсалій відбувалися на всіх рівнях мови; залежно від напрямів наукової діяльності дослідників до них відносили ознаки різного ступеня узагальнення: семантичні категорії різної значущості, фонологічні явища, загальні характеристики мови.

Цілий ряд лінгвістів, чиї універсологічні теорії були біля витоків універсологічної думки у першій половині ХХ ст., продовжили свої дослідження в цій галузі (М. М. Гухман, В. М. Жирмунський, С. Д. Кацнельсон, В. Скалічка та ін.).

З погляду С. Д. Кацнельсона, речення, що виступають мінімальними одиницями мовлення, оформлюються в мозку мовця на базі пропозицій. Пропозиція приблизно є релевантною змісту елементарного речення, тобто однопредикатного речення, не ускладненого атрибутами тощо. Кожна пропозиція містить предикат і один або декілька аргументів, що зазвичай залежить від валентності предиката.

Безперечно, заслуговує на увагу твердження М. М. Гухман про те, що послідовна, єдина класифікація так званих повних мовних універсалій є майже неможливою (попри наявні спроби), оскільки склад універсалій занадто різноманітний.

В. М. Ярцева трактує діяхронічні універсалії у площині історичної морфології. Вона говорить про виявлення зміни типів основотворення та типів формотворення; у мовах спостерігається й інше явище – перетворення основоутворювальних морфем на формоутворювальні тощо.

На думку К. Є Майтинської, кардинальне протиставлення синхронно-типологічних й діяхронічно-типологічних досліджень не є обов'язковим. Її впевненість має підґрунтям попередні базові дослідження в цій галузі. Вона вважає, що майже кожній з універсалій синхронічного характеру міг би відповідати й закон діяхронічного типу.

В. М. Жирмунський синтезував історико-типологічний і порівняльно-історичний методи вивчення закономірностей розвитку мови, що виявляється в низці територіальних варіантів, з методом лінгвістичної географії. Проаналізувавши попередній матеріал діалектологічного характеру, мовознавець виявив динаміку історичної еволюції фонетики та морфології німецьких діалектів.

Н. Хомський наголошує на тому, що головним завданням лінгвістичної теорії має бути розвиток уявлень про мовні універсалії, які, з одного боку, не будуть спростованими реальними відмінностями, що існують між мовами, та, з іншого боку, будуть достатньо змістовними й експліцитними, щоб пояснити швидкість та одноманітність процесу оволодіння мовою й чудову складність і різноманітність генеративних граматики, що є результатом оволодіння мовою.

Французькі функціоналісти на чолі з А. Мартіне розвинули ідею про мовні універсалії, які кваліфікуються як діахронічні. Мова в їхньому трактуванні є змінюваною динамічною системою. Мова змінюється завдяки її функціонуванню. Сутність цієї тези може кваліфікуватися як одна із загальних засад діахронічних (у трактуванні французьких функціоналістів – ахронічних) універсалій.

І. Ф. Вардуть упевнений у тому, що мовна система є незмінною, статичною, її одиниці не здатні розрізнятися хронологічно, і кожна ізольована мовна система є ахронічною. Отже, якщо універсалії є властивостями або відношеннями між властивостями мовних систем, до них неможливо застосувати розмежування на синхронічні та діахронічні. Вони є ахронічними відповідно до своїх мовних систем.

Ч. Філмор зазначає, що дослідники, які намагалися виявити, наприклад, синтаксичні категорії, спільні для всіх мов світу, зазвичай брали до уваги три кола питань: 1) які формальні й субстанційні універсалії синтаксичної структури; 2) чи існує універсальна база (тобто базовий компонент генеративної граматики, що відповідає за породження глибинних структур), і якщо існує, то які її властивості; 3) чи існують універсальні обмеження відносно того, яким чином глибинно-синтаксичні уявлення речень знаходять своє відбиття у вигляді поверхневих структур.

Т. М. Ніколаєва вважає, що динаміку мовного розвитку можна репрезентувати завдяки прикладам категоріального синтаксису. Отже, серед діахронічних універсалій, що були сформульовані Дж. Грінбергом, є положення про те, що узгоджені означення завжди мають бути в препозиції, неузгоджені – у постпозиції. Дослідниця переконана в тому, що еволюційний унімовний принцип розвитку відзначався і для найбільш ранніх етапів становлення тих чи інших категорій.

А. Вежбицька пов'язує лінгвістичні універсалії з універсальними мисленневими процесами. На її думку, ці два типи універсальних явищ є нероздільними, хоча й мають відношення до двох, на перший погляд, різних площин.

Дослідниця пропонує нам значущі своєю глобальністю діахронічні універсалії. Діахронічність вона пояснює фактом виникнення мовно-мисленневих універсалій у примітивних мовах, а їхній розвиток і реалізація лежать у площині мов зовсім не примітивних.

Досліджувана властивість певної універсалії – діахронічність – здатна висвітлювати явище полісемії лексичних одиниць. Це зумовлено процесом розвитку вказаних понять від спільного етимологічного джерела до їхніх полісемантичних розбіжностей. Також глобальним діахронічним універсальним законом А. Вежбицька вважає закон розвитку мовних понять з понять ментальних, тобто розвиток мовлення з мислення.

Головні поняття в кожній окремій мові, за переконанням А. Вежбицької, підлягають лексикалізації (або вербалізації); лексикалізація є процесом закріплення лексичних одиниць за відповідними поняттями в мові.

А. Вежбицька пропонує низку універсальних семантичних примітивів, що виникли внаслідок емпіричних пошуків і співставлень. Ці елементи є результатом лексикалізації головних понять, що знаходять відбиття у кожній мові: 1) субстантиви; 2) детермінатори, квантифікатори; 3) предикати ментальних станів; 4) дії, події; 5) оцінка; 6) дескриптори; 7) інтенсифікатор; 8) метапредикати; 9) час і місце; 10) таксономія, партономія.

Є. М. Зарецька демонструє теорію діахронічних універсалій через занурення до аналізу тексту. Вона трактує текст як спеціально створену для розуміння комунікативну структуру. Мова існує для осмислення й узагальнення реальності, мовлення слугує для передачі інформації про результати цього узагальнення й осмислення. Текст виступає усною чи писемною реалізацією комунікативної функції. Звертається увага на те, що на сьогодні спостерігається зацікавленість дослідників універсаліями тексту (ідеться про порядок компонентів у синтаксичних структурах). Ці універсалії відбиваються в «картині світу», яку сприймають, тлумачать крізь призму мови.

Н. С. Шарафутдінова погоджується з виокремленням синхронічних й діяхронічних універсалій, приводячи як приклад тенденцію до встановлення симетрії за розвитку фонології.

Синхронічні й діяхронічні універсалії є взаємозалежними феноменами. Не існує такого синхронічного стану мови, який не став би результатом якихось діяхронічних процесів (за винятком певних новоутворень). Немає такого діяхронічного процесу, результатом якого став би синхронічний стан мови, що не відповідає універсальним закономірностям.

Вивчення універсалій потребує їхньої інтерпретації й верифікації. Ці чинники у межах накопичених універсалій можуть полегшити пошук нових універсалій.

Односпрямованість мовного розвитку залежить від визнання універсалій у діяхронії. Пошук діяхронічних універсалій доцільно пов'язувати з комунікативними установками спілкування, у зв'язку з чим до теорії універсалій вводиться мовець, комунікант з еволюціонуючими правилами, стандартами та стереотипами спілкування.

Уміння розпізнати, виокремити діяхронічні універсалії сприяє вивченню фактів синхронної типології, дозволяє передбачувати зникнення одних явищ і виникнення інших. Теорія діяхронічних універсалій постає серйозним підґрунтям для реконструкції колишніх станів певної мови і, відповідно, мови-еталону. Для виявлення прамови важливо «відняти» від даних архаїчної мови знання універсалій давніх структур. Діяхронічні універсалії відіграють суттєву роль і в етимології.

Перспективи подальших наукових пошуків ми вбачаємо у вдосконаленні системного та комплексного підходів до проблем лінгвістичної універсології.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абаев В. И. Понятие идиосемантики / В. И. Абаев // // Язык и мышление. – М. : АН СССР, 1948. – Т. 11. – С. 13-28.
2. Абаев В. И. Статьи по теории и истории языкознания / В. И. Абаев ; [сост., отв. ред. В.М. Алпатов]; Ин-т востоковедения РАН. – М. : Наука, 2006. – 150 с.
3. Абаев В. И. Язык как идеология и язык как техника / В. И. Абаев // Язык и мышление VI-VII. – Л. : АН СССР, 1936. – С. 156-168.
4. Абрамичева О. М. Теорія і практика молодогограматизму в українському і російському мовознавстві : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство» / Олена Миколаївна Абрамичева. – Донецьк, 2005. – 20 с.
5. Агеева А. В. Вариантность как универсальная закономерность освоения иноязычной лексики / А. В. Агеева // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. – Нижний Новгород, 2011. – № 6 (2). – С. 19-22.
6. Айдукевич К. К вопросу об «универсалиях». Картина мира и понятийный аппарат. Язык и смысл / К. Айдукевич. – Цифровая книга, 2009. – 184 с.
7. Алефиренко Н. Ф. Современные проблемы науки о языке / Н. Ф. Алефиренко. – М. : Наука, 2009. – 416 с.
8. Алиева Н. Ф. Выражение объектных отношений глагола как универсальное свойство языков / Н. Ф. Алиева // Языковые универсалии и лингвистическая типология ; [отв. ред. : И. Ф. Вардуль]. – М. : Наука, 1969. – С. 99-134.
9. Алпатов В. М. Историческое развитие типологии до середины XX в. / В. М. Алпатов // Третья конференция по типологии и грамматике. Материалы. – СПб., 2006. – С. 171-173.
10. Алпатов В. М. История лингвистических учений : учебное пособие / В. М. Алпатов. – [4-е изд., испр. и доп.]. – М. : Языки славянской культуры, 2005. – 368 с.

11. Алфимова Ж. П. Исторический очерк спора об универсалиях в Львовско-Варшавской школе / Жанна Павловна Алфимова // Вопросы философии : научно-теоретический журнал. – Москва : Институт философии РАН, 2012. – № 3. – С. 37-47. – Бібліогр. в кінці ст.
12. Амирова Т. А. Очерки по истории лингвистики / Т. А. Амирова, Б. А. Ольховиков, Ю. В. Рождественский. – М. : Наука, 1975. – 559 с.
13. Андреева О. А. Универсальные концепты в когнитивной системе человека / О. А. Андреева, О. А. Александров // Филологические науки : Вопросы теории и практики. – Тамбов : Грамота, 2010. – № 3 (7). – С. 26-29.
14. Андриєнко О. В. Світоглядні універсалії: поняття, структура, функції і типи / О. В. Андриєнко // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки : наук. вісник : зб. наук. праць / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Українська АН ; [голов. ред. : В. М. Вашкевич]. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. – Вип. 39. – С. 147-155.
15. Армстронг М. Дэвид. Универсалии. Самоуверенное введение / Дэвид М. Армстронг ; пер. с англ. Неретина С. – М. : Канон+РООИ «Реабилитация», 2011. – 240 с.
16. Арнольд И. В. Основы научных исследований в лингвистике / И. В. Арнольд. – М. : Либроком, 2012. – 146 с.
17. Архипов А. В. Типология комитативных конструкций / А. В. Архипов. – Издательство: Знак, 2009. – 296 с.
18. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / Ольга Сергеевна Ахманова. – М. : Советская энциклопедия, 1966. – 608 с.
19. Балабан О. О. До проблеми мовних універсалій у сучасній лінгвістиці / О. О. Балабан // Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО КДЛУ. – Вип. 3 А. – Київ : КДЛУ, 2000. – С. 306-310.
20. Балабан О. О. Кореляція метафори з іншими семантичними універсаліями в аспекті суміжності та бінарності / О. О. Балабан // Східнослов'янська філологія : Збірник наукових праць. – Горлівка : ГДПШЯ, 2006. – С. 215-224.

21. Балабан О. О. Метафора як семантична універсалія : автореф. дис... канд. філол. наук : 10.02.15 / О. О. Балабан ; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2006. – 20 с.
22. Басин Е. Я. Универсалии и специфика художественных форм : антология / Е. Я. Басин, С. С. Ступин. – Тюмень: БФРГТЗ «Слово», 2012. – 336 с.
23. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : підручник / Флорій Сергійович Бацевич. – К. : Академія, 2004. – 344 с.
24. Беляевская Е. Синхрония и диахрония в когнитивной научной парадигме / Е. Беляевская // Фердинанд де Соссюр и современное гуманитарное знание. Антология. – М. : ИНИОН РАН, 2007. – С. 141-158.
25. Бенвенист Э. Общая лингвистика / Э. Бенвенист ; пер. с фр. И. Мельникова, И. Барышева, В. Мурат, Ю. Караулов. – [изд.4.] – М. : Либроком, 2010. – 448 с.
26. Березин Ф. М. История лингвистических учений. Учебник для спец. Филол. вузов / Ф. М. Березин. – [2-е изд., испр. и доп.]. – М. : Высшая школа, 1984. – 319 с.
27. Березин Ф. М. Советское языкознание XX века : Задачи, проблемы, решения / Ф. М. Березин // Отечественные лингвисты XX века. Антология ; [отв. ред. : Ф. М. Березин]. – М. : ИНИОН РАН. – 2003. – Ч. 1., А-Л, – С. 5-50.
28. Березин Ф. М. Общее языкознание / Ф. М. Березин, Б. Н. Головин – М. : Просвещение, 1979. – 416 с.
29. Беценко Т. П. Вербальні текстові універсалії-композиції в думовому епосі / Т. П. Беценко // Актуальні проблеми сучасної філології. Мовознавчі студії : зб. наук. праць. – Рівне : РДПУ, 2005. – Вип. XIII. – С. 139-141.
30. Беценко Т. П. Конструкції із звертанням – текстові універсалії в думовому епосі / Т. П. Беценко // Філологічні науки. – Суми : СумДПУ, 2005. – С. 3-7.
31. Беценко Т. П. Мова українських народних дум : текстово-образні універсалії : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.01 / Т. П. Беценко ; НАН України, Ін-т укр. мови. – К., 2011. – 35 с.: табл. – укр.

32. Беценко Т. П. Стилiстичнi унiверсалiї як елемент думового епосу / Т. П. Беценко // Мовнi i концептуальнi картини свiту : зб. наук. праць. – К. : Видавничий дiм Дмитра Бураго, 2004. – Вип. 14, Кн. 1. – С. 41-45.
33. Бирюков Д. С. Проблема универсалий в византийской философии / Д. С. Бирюков. – СПб. : ГОУ ВПО «СПбГУАП», 2011. – 28 с.
34. Блауберг И. В. Становление и сущность системного подхода / И. В. Блауберг, Э. Г. Юдин. – М. : Наука, 1973. – 270 с.
35. Бодуэн де Куртенэ И. А. Введение в языковедение / И. А. Бодуэн де Куртенэ. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 318 с.
36. Бондарко А. В. Понятие «семантическая категория», «функционально-семантическое поле» и «категориальная ситуация» в аспекте сопоставительных исследований / А. В. Бондарко // Методы сопоставительного изучения языков. – М. : Наука, 1988. – С. 12-19.
37. Бондарко А. В. О стратификации семантики / А. В. Бондарко // Общее языкознание и теория грамматики: Материалы чтений, посвященных 90-летию со дня рождения С. Д. Кацнельсона. – СПб., 1998. – С. 51-63.
38. Бондарко А. В. О структуре грамматических категорий (Отношения оппозиции и неопозитивного различия) / А. В. Бондарко // Вопросы языкознания. – М., 1981. – № 6. – С. 17-28.
39. Бурлак С. А. Сравнительно-историческое языкознание / С. А. Бурлак, С. А. Старостин. – М. : Академия, – 2005. – 432 с.
40. Быховская С. Л. К вопросу о происхождении склонения / С. Л. Быховская // Язык и мышление. – М. : Известия Академии Наук СССР, Отделение Гуманитарных Наук, 1930. – № 4. – С. 283-295.
41. Быховская С. Л. Пассивные конструкции в яфетических языках / С. Л. Быховская // Язык и мышление. – М. : Институт языка и мышления Академии наук СССР, 1934. – Вып. 2. – С. 55-72.
42. Бэкон Р. Избранное / Роджер Бэкон ; перевод с латинского И. В. Лупандина. – М. : Издательство Францисканцев, – 2005. – 480 с.

43. Вандриес Ж. Язык. Лингвистическое введение в историю (извлечения) / Ж. Вандриес // История языкознания XIX – XX веков в очерках и извлечениях / Владимир Андреевич Звегинцев. – [3-е изд.]. – М. : Просвещение, 1964. – Ч. 1. – С. 440-456.
44. Вардуль И. Ф. О предмете и задачах типологии / И. Ф. Вардуль // Лингвистическая типология ; [отв. ред. : Вадим Михайлович Солнцев, Игорь Фридрихович Вардуль]. – М. : Наука, 1985. – С. 26-32.
45. Вардуль И. Ф. Основы описательной лингвистики. Синтаксис и супрасинтаксис / И. Ф. Вардуль. – М. : КомКнига, 2006. – 356 с.
46. Вардуль И. Ф. Понятие универсалии в лингвистической типологии / И. Ф. Вардуль // Языковые универсалии и лингвистическая типология ; [отв. ред. : И. Ф. Вардуль]. – М. : Наука, 1969. – С. 19-33.
47. Василевский А. А. О варьировании синхронной грамматической микросистемы в специализированных функциональных стилях (на примере детерминативов в современном, английском языке) / А. А. Василевский, А. П. Шапкин // Тезисы докладов и сообщений. – М., 1965. – С. 41-42.
48. Василенко О. А. Универсалии языкового общения и методика обучения восприятию их в процессе перевода / О. А. Василенко // Инновации в образовании / Пред. ред. совета В. Д. Шадриков. – М. : Современный гуманитарный университет, 2003. – № 6. – С. 70-90.
49. Васильева В. Ф. Типология, характерология и сопоставительная лингвистика / В. Ф. Васильева // Исследование славянских языков в русле традиций сравнительно-исторического и сопоставительного языкознания : Информационные материалы и тезисы докладов международной конференции – М. : Изд-во Моск. Ун-та, 2001. – С. 20-22.
50. Вежбицкая А. Обозначения цвета и универсалии зрительного восприятия / Анна Вежбицкая // Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание / Анна Вежбицкая ; пер. с англ. ; [отв. ред. : М. А. Кронгауз] ; вступ. ст. Е. В. Падучевой. – М. : Русские словари, 1996. – С. 231-290.

51. Вежбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов / Анна Вежбицкая ; пер. с англ. А. Д. Шмелева. – М. : Языки славянской культуры, 2001. – 288 с.
52. Вежбицкая А. Семантические универсалии и базисные концепты / Анна Вежбицкая. – М. : Языки славянских культур, 2011. – 586 с.
53. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков / Анна Вежбицкая // Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание / Анна Вежбицкая ; пер. с англ. ; [отв. ред. : М. А. Кронгауз] ; вступ. ст. Е. В. Падучевой. – М. : Русские словари, 1996. – С. 291-325.
54. Вейнрейх О. О семантической структуре языка / О. Вейнрейх ; пер. с английского И. А. Мельчука // Новое в лингвистике (языковые универсалии). – Вып. V. – М. : Прогресс, 1970. – С. 163-249.
55. Виноградов В. В. История русских лингвистических учений / В. В. Виноградов. – М. : Высшая школа, 2005. – 560 с.
56. Володина Н. В. Концепты, универсалии, стереотипы в сфере литературоведения / Н. В. Володина. – М. : Флинта, 2011. – 256 с.
57. Вопросы методики сравнительно-исторического изучения индоевропейских языков / [отв. ред. : А. В. Десницкая, Б. А. Серебренников]. – М. : Изд-во АН СССР, 1956. – 323 с.
58. Гак В. Г. Метафора : Универсальное и специфическое / В. Г. Гак // Метафора в языке и тексте. – М. : Наука, 1988. – С. 11-26.
59. Гак В. Г. О контрастивной лингвистике / В. Г. Гак // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1989. – Вып. 25. – С. 5-17.
60. Гак В. Г. Об универсальных закономерностях контрастивного анализа языков / В. Г. Гак // III Всесоюзная конференция по теоретическим вопросам языкознания «Типы языковых общностей и методы их изучения». Тезисы. – М., 1984. – С. 33-34.
61. Гак В. Г. Типология аналитических форм глагола в славянских языках (Иррадиация и конкатенация) / В. Г. Гак // Вопросы языкознания. – М., 1997 – № 2. – С. 47-58.

62. Гак В. Г. Языковые преобразования : Виды языковых преобразований. Факторы и сферы реализации языковых преобразований / В. Г. Гак. – [изд. 2, испр.]. – М. : Либроком, – 2010. – 408 с.
63. Гак В. Г. Языковые преобразования : Некоторые аспекты лингвистической науки в конце XX века. От ситуации к высказыванию / В. Г. Гак – [изд. 2, испр.]. – М. : Либроком, – 2010. – 368 с.
64. Гальперин И. Р. Избранные труды. Авторский сборник / И. Р. Гальперин. – М. : Высшая школа, 2005. – 256 с.
65. Гамкрелидзе Т. В. Лингвистическая типология и праязыковая реконструкция / Т. В. Гамкрелидзе // Сравнительно-историческое изучения языков разных семей: Теория лингвистической реконструкции / Н. З. Гаджиева, В. К. Журавлев, М. А. Кумахов и др. – М. : Наука, 1988. – С. 145-157.
66. Герценберг Л. Г. Вопросы реконструкции индоевропейской просодики / Л. Г. Герценберг. – Л., 1981. – 200 с.
67. Глущенко В. А. Мова як система : навч. посіб. / В. А. Глущенко, Ю. В. Ледняк, В. М. Овчаренко, І. М. Рябініна. – К. : ЦУЛ, 2011. – 132 с.
68. Глущенко В. А. Историко-фонетический комментарий в школьном курсе русского языка : пособие для учителей и студентов / Владимир Андреевич Глущенко. – Донецк : Лебедь, 2002. – 97 с.
69. Глущенко В. А. К вопросу о концепциях лингвистического метода / Глущенко В. А. // Система і структура східнослов'янських мов : до ювілею проф. Іванової Л. П. : зб. наук. праць / редкол. : В. І. Гончаров (відп. ред.) та ін. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. – Вип. 4. – С. 31-38.
70. Глущенко В. А. К вопросу о структуре лингвистического метода / Владимир Андреевич Глущенко // Теоретические и прикладные проблемы русской филологии : научно-методич. сб. / Отв. за вып. В. А. Глущенко. – Славянск : СГПИ, 2001. – С. 3-6.
71. Глущенко В. А. Лингвисты Украины: Ефросиния Фоминична Широкоград / Владимир Андреевич Глущенко / [отв. ред. : И. И. Степанченко] ; М-во

- образования и науки Украины, Славянский гос. пед. ун-т. – Славянск : Маторин Б. И., 2009. – 71 с.
72. Глущенко В. А. Лінгвістичний метод : сучасні концепції / Володимир Андрійович Глущенко // Наукові праці. Філологія. Мовознавство. – Миколаїв : ЧДУ імені Петра Могили. – 2012. – Випуск 183. – Том 195. – С. 17-22.
73. Глущенко В. А. Лінгвістичний метод і його структура / Володимир Андрійович Глущенко // Мовознавство. – К. : Академперіодика НАН України – 2010. – № 6. – С. 32-44.
74. Глущенко В. А. Лінгвістичний метод як складне структурне утворення / В. А. Глущенко // Теоретические и прикладные проблемы русской филологии : научно-методический сборник. – Славянск, 2010. – Вып. XX. – С. 3-12.
75. Глущенко В. А. Об узкой и широкой трактовках лингвистического метода / Владимир Андреевич Глущенко // Образ мира в зеркале языка : сб. науч. статей / отв. соред. : В. В. Колесов, М. В. Пименова, В. И. Теркулов. – М., 2011. – С. 71-77.
76. Глущенко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. XIX ст. – 20-і рр. XX ст.) / Глущенко Володимир Андрійович / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; відп. ред. О. Б. Ткаченко. – Донецьк, 1998. – 222 с.
77. Глущенко В. А. Развитие языка : учеб. пособие для студ. филол. ф-тов / Владимир Андреевич Глущенко, Вадим Николаевич Овчаренко; М-во образования и науки Украины, Славянский гос. педагогический ун-т. – Славянск : [Канцлер], 2005. – 31 с. – Библиогр. : С. 28-32.
78. Глущенко В. А. Слово : культура и история [Текст] / В. А. Глущенко ; Славян. гос. пед. ун-т. – Славянск : Маторин, 2010. – 51 с. – Библиогр. : С. 50.

79. Глущенко В. А. Теорія двох періодів мовного розвитку : методологічний аспект / Володимир Андрійович Глущенко // Наукові праці. Філологія. Мовознавство. – Миколаїв : ЧДУ імені Петра Могили, 2013. – Випуск 211. – Том 223. – С. 12-25.
80. Глущенко В. А. Фонетико-фонологический уровень речи-языка : учебное пособие для студентов филологических факультетов / В. А. Глущенко, Ю. В. Ледняк, И. Н. Рябинина ; М-во образования и науки Украины, Славянский гос. пед. ун-т. – Славянск : СГПУ, 2003. – 52 с.
81. Голуб О. М. Лінгвістична спадщина П. О. Бузука в сучасному контексті : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство» / Олена Михайлівна Голуб. – Донецьк, 2006. – 20 с.
82. Горалек К. Чешские лингвистические работы по славистике за 1945-1955 гг. / К. Горалек // Вопросы языкознания. – М., 1957 – №3. – С. 151-159.
83. Горизонты современной лингвистики. Традиции и новаторство. Антология / [ред. : Надежда Рябцева]. – М. : Языки славянской культуры, 2009. – 856 с.
84. Грамматика и стилистика русского языка в синхронии и диахронии / [ред. : С. Вяткина, Д. Руднев]. – СПб. : Филологический факультет СПбГУ, 2012. – 504 с.
85. Гринберг Дж. Меморандум о языковых универсалиях / Дж. Гринберг, Ч. Осгуд, Дж. Дженкинс ; пер. с англ. Р. М. Фрумкиной // Новое в лингвистике (языковые универсалии) / [отв. ред. и пер. с английского : Б. А. Успенского]. – Вып. V. – М. : Прогресс, 1970. – С. 31-42.
86. Гринберг Дж. Некоторые грамматические универсалии, преимущественно касающиеся порядка значимых элементов / Дж. Гринберг ; пер. с англ. Е. М. Сморгуновой // Зарубежная лингвистика. II / [общ. ред. : В. А. Звегинцева, Б. А. Успенского, Б. Ю. Городецкого]. – [3-е изд.]. – М. : Издательская группа «Прогресс», 1999. – С. 160-208.

87. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию / Вильгельм фон Гумбольдт ; пер. с нем. / [общ. ред. : Г. В. Рамишвили] ; Послесл. А. В. Гулыги и В. А. Звегенцева. – М. : ОАО ИГ «Прогресс», 2000. – 400 с.
88. Гумбольдт В. О сравнительном изучении языков применительно к различным эпохам их развития / Вильгельм фон Гумбольдт // В. А. Звягнцев. История языкознания IX-XX веков в очерках и извлечениях. – М., 1964. – С. 13-21.
89. Гумбольдт В. Язык и философия культуры / Вильгельм фон Гумбольдт ; пер. с нем. / [общ. ред. и вступительные статьи : А. В. Гулыги и Г. В. Рамишвили]. – М. : Прогресс. Серия : Языковеды мира, 1985. – 448 с.
90. Гухман М. М. Индоевропейское сравнительно-историческое языкознание и типологические исследования / М. М. Гухман // Вопросы языкознания – М., 1957. – № 5. – С. 46-57.
91. Гухман М. М. Историческая типология и проблема диахронических констант : монография / Мирра Моисеевна Гухман. – М. : Наука, 1981. – 249 с.
92. Гухман М. М. Лингвистические универсалии и типологические исследования / Мирра Моисеевна Гухман // Универсалии и типологические исследования (Мещаниновские чтения) : статьи / М. М. Гухман. – М. : Наука, 1974. – С. 29-54.
93. Гухман М. М. Понятие системы в синхронии и диахронии / М. М. Гухман // Вопросы языкознания. – М., 1962. – № 5. – С. 25-35.
94. Гухман М. М. Типологическое исследование / М. М. Гухман // Теоретические проблемы советского языкознания. – М., 1968. – С. 72-90.
95. Гэсс С. Овладение вторым языком и онтология языковых универсалий / С. Гэсс // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1989. – Вып. 25. – С. 386-409.
96. Даниленко В. П. Вильгельм фон Гумбольдт и неогумбольдтианство / В. П. Даниленко. – М. : Либроком, 2010. – 216 с.

97. Даниленко В. П. История русского языкознания / В. П. Даниленко. – М. : Наука, 2009. – 320 с.
98. Даниленко, В. П. Методы лингвистического анализа / В. П. Даниленко. – М. : Наука, 2011. – 280 с.
99. Дарвин Ч. Происхождение видов // Чарльз Дарвин ; [перевод с английского (по шестому английскому изданию) К. А. Тимирязева]. – С.-П. : Наука, 1991. – 539 с.
100. Дейк Т А. ван. Язык. Познание. Коммуникация. Текст. : сб. тр. / Т. А. ванн Дейк ; пер. с англ. ; сост. В. В. Петрова ; [ред. : В. И. Герасимова]. – М. : Изд-во : БГК им. И. А. Бодуэна де Куртенэ, 2000. – 308 с.
101. Десницкая А. В. Вопросы методики сравнительно-исторического изучения индоевропейских языков / А. В. Десницкая, Б. А. Серебренников. – М. : Издательство Академии Наук СССР, 1956. – 322 с.
102. Десницкая А. В. Н. Я. Марр и задачи исторического языкознания / А. В. Десницкая. Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. – Т. VIII. – Вып. 5. – М., 1949. – С. 467-473.
103. Десницкая А. В. О В. М. Жирмунском – языкеведе (К столетию со дня рождения) / А. В. Десницкая // Вопросы языкознания. – М., 1991. – № 6. – С. 5-18.
104. Десницкая А. В. Сравнительное языкознание и история языков / А. В. Десницкая. – [изд. 2.]. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 352 с.
105. Дешериева Ю. Ю. Универсалии межкультурной коммуникации / Ю. Ю. Дешериева // Мова і культура. Язык и культура : п'ята міжнародна наукова конференція. Т. 3. Національні мови і культури в їх специфіці та взаємодії / Ін-т міжнар. відносин Київського ун-ту ім. Т. Шевченка, Ін-т укр. мови НАН України, Фонд гум. розвитку «Collegium» ; [під заг. ред. С. Б. Бураго]. – Київ : [б. и.], 1997. – С. 54-60.
106. Джеймс К. Контрастивный анализ / К. Джеймс // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1989. – Вып. 25. – С. 205-306.

107. Доклады IX международного конгресса лингвистов // Новое в лингвистике. – Вып. IV. – М. : Прогресс, 1965. – С. 381-589.
108. Дорошкевич В. О. Проблема универсалий: сучасний погляд / В. О. Дорошкевич // Наукові записки / Редкол.: М. І. Шкіль (гол. ред.) та ін. ; М-во освіти і науки України. НПУ ім. М. П. Драгоманова. – Київ : [б. и.], 2001. – Вип. 40 / укл. Л. Л. Макаренко. – С. 183-184.
109. Дубова О. А. Діахронічна типологія української мови : Посібник / Олена Анатоліївна Дубова. – Київ : Міленіум, 2006. – 300 с.
110. Ельмслев Л. Прологомены к теории языка / Л. Ельмслев // Новое в лингвистике. – М., 1963. – Вып. 1. – С. 311.
111. Ерасов Б. С. Цивилизации: Универсалии и самобытность / Б. С. Ерасов. – М. : Наука, 2002. – 524 с. – ISBN 5-02-022634-3.
112. Есперсен О. Универсальная Грамматика? / О. Есперсен // Есперсен О. Философия грамматики / О. Есперсен ; пер. с англ. В. В. Пассека и С. П. Сафроновой – [под ред. и с пред. проф. : Б. А. Ильиша]. – М. : Издательство иностранной литературы, 1958. – С. 48-50.
113. Есперсен О. Философия грамматики / О. Есперсен ; пер. с англ. В. В. Пассека и С. П. Сафроновой – [под ред. и с пред. проф. : Б. А. Ильиша]. – М. : Издательство иностранной литературы, 1958. – 404 с.
114. Жирмунский В. М. О природе частей речи и их классификации / В. М. Жирмунский // Вопросы теории частей речи на материале языков различных типов. – Л., 1966. – С. 7-32.
115. Жирмунский В. М. Введение в сравнительно-историческое изучение германских языков / В. М. Жирмунский. – М. : Наука, 1964. – 316 с.
116. Жирмунский В. М. Немецкая диалектология / В. М. Жирмунский. – М. : Изв-во АН СССР, 1956. – 635 с.
117. Жирмунский В. М. О границах слова / В. М. Жирмунский // Вопросы языкознания. – М., 1961. – № 3. – С. 3-21.
118. Жирмунский В. М. О синхронии и диахронии в языкознании / В. М. Жирмунский // Вопросы языкознания. – М., 1958. – №5. – С. 43-52.

119. Жирмунский В. М. Об аналитических конструкциях / В. М. Жирмунский // Аналитические конструкции в языках различных типов / отв. ред. В. М. Жирмунский и О. П. Суник. – М., 1965. – С. 5-57.
120. Жирмунский В. М. Общее и германское языкознание / В. М. Жирмунский ; [ред. : Агния Десницкая, Мирра Гухман, Соломон Кацнельсон]. – М. : Наука, 1976. – 696 с.
121. Жирмунский В. М. Сравнительная грамматика и новое учение о языке / В. М. Жирмунский. – М. : Известия АН СССР, отд. общ. наук, 1940. – № 3. – С. 36.
122. Жирмунский В. М. Сравнительное литературоведение и проблема литературных влияний / В. М. Жирмунский. – М. : Известия АН СССР, отд. общ. наук, 1936. – № 3. – С. 383.
123. Жихарева О. Л. Проблема походження східнослов'янських мов у мовознавстві XIX ст. – 20–30-х рр. XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство» / Ольга Леонідівна Жихарева. – Донецьк, 2004. – 22 с.
124. Журавлев В. К. Диахроническая морфология / В. К. Журавлев ; Ин-т языкознания АН СССР ; [отв. редактор : В. П. Мажюлис]. – М. : Наука, 1991. – 208 с.
125. Журавлев В. К. Диахроническая фонология / В. К. Журавлев – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 264 с.
126. Журавлев В. К. Истоки лингвистического мировоззрения XX века / В. К. Журавлев // Язык: теория, история, типология. Антология ; [под редакцией : Н. С. Бабенко]. – М. : Едиториал УРСС, 2000. – С. 83-95.
127. Журавлев В. К. Очерки по славянской компаративистике / В. К. Журавлев. – М. : КомКнига, 2005. – 192 с.
128. Зализняк А. А. Семантическая деривация в синхронии и диахронии: проект «каталога семантических переходов» / Анна А. Зализняк // Вопросы языкознания. – М., 2001. – № 2. – С. 13-25.

129. Зарецкая Е. Н. Риторика : Теория и практика речевой коммуникации / Е. Н. Зарецкая. – [4-е изд.] – М. : Дело, 1998. – 480 с.
130. Захарьин Б. А. Об универсальности одной универсалии / Б. А. Захарьин // Языковые универсалии и лингвистическая типология ; [отв. ред. : И. Ф. Вардуль]. – М. : Наука, 1969. – С. 153-162.
131. Звегинцев В. А. История языкознания XIX – XX веков в очерках и извлечениях / Владимир Андреевич Звегинцев. – [3-е изд.]. – М. : Просвещение, 1965. – Ч. 2. – 480 с.
132. Звегинцев В. А. Очерки по общему языкознанию / Владимир Андреевич Звегинцев. – М. : Изд-во МГУ, 1962. – 384 с.
133. Звегинцев В. А. Современные направления в типологическом изучении языков / Владимир Андреевич Звегинцев // Новое в лингвистике. – М., 1963. – Вып. 3. – С. 9-18.
134. Звегинцев В. А. Универсальны ли пресуппозиции? / Владимир Андреевич Звегинцев // Звегинцев В. А. Предложение и его отношение к языку и речи / В. А. Звегинцев. – М. : Изд-во Московского университета, 1976. – С. 264-271.
135. Зевахина Т. С. К вопросу об универсалиях в области полисемии / Т. С. Зевахина // Лингвистическая типология. – М. : Наука, 1985. – С. 123-132.
136. Зейлер Г. Инвариативность и вариативность : параметрическая модель исследования языковых универсалий / Г. Зейлер // Вопросы языкознания. – М., 1988. – № 3. – С. 13-25.
137. Зубенко К. В. Принципи класифікації частин мови у європейському мовознавстві XIX – XX ст. : автореф. дис. канд. філол. наук : спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство» / Катерина В'ячеславівна Зубенко. – Донецьк, 2014. – 20 с.
138. Иванов В. В. Типология и сравнительно-историческое языкознание / В. В. Иванов // Вопросы языкознания. – М. : Наука, 1958. – № 5. – С. 34-42.

139. Иконникова О. Н. Диахрония категории имени прилагательного: дис... канд. филол. наук: 10.02.20 «Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание» / Ольга Николаевна Иконникова. – Пятигорск, 2011. – 172 с.
140. Казаков Г. А. Слова сакрального значения в синхронном и диахронном рассмотрении / Г. А. Казаков // Синхронное и диахронное в сравнительно-историческом языкознании. Антология / [ред. : Вера Кочергина]. – М. : Добросвет, КДУ, 2011. – С. 103-108.
141. Казанский Н. Н. Роль синхронии и диахронии в анализе названий русских документов / Н. Н. Казанский // Синхронное и диахронное в сравнительно-историческом языкознании. Антология / [ред. : Вера Кочергина]. – М. : Добросвет, КДУ, 2011. – С. 111-115.
142. Карат О. В. Диахроническая универсология Т. Н. Николаевой / О. В. Карат // В мире науки и искусства: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии: материалы международной заочной научно-практической конференции. – Ч 1. (10 декабря 2012 г.) – Новосибирск : Изд. СибАк, 2012. – С. 111-115.
143. Карат О. В. Діахронічні універсалії та проблеми методології їх дослідження / О. В. Карат // Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Мовознавство. – Вип. 15, Т. 1. – Дніпропетровськ, 2009. – № 11. – С. 112-117.
144. Карат О. В. Діахронічні універсалії: історія і перспективи / О. В. Карат // Актуальні проблеми слов'янської філології. Серія : Лінгвістика і літературознавство : міжвуз. зб. ст. / відп. ред. В. А. Зарва. – Бердянськ : БДПУ, 2010 – Вип. XXIII. – Ч. I. – С. 443-448.
145. Карат О. В. Лінгвістичні універсалії в концепції С. Д. Кацнельсона / О. В. Карат // Вісник Донецького національного університету. Серія Б : Гуманітарні науки. – №1-2/2012. – Донецьк : Донецький національний університет, 2012. – С. 141-145.

146. Карат О. В. Лінгвістичні універсалії в студіях Ю. Р. Рождественського / О. В. Карат // Наукові записки. – Випуск 89 (3). – Серія : Філологічні науки (мовознавство) : [у 5 ч.] – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2010. – С. 132-135.
147. Карат О. В. Лінгвотипологічні погляди С. Д. Кацнельсона / О. В. Карат // Лексико-грамматические инновации в современных славянских языках. – Матеріали V Міжнародної наукової конференції. – Дніпропетровськ : Нова ідеологія, 2011. – С. 163-165.
148. Карат О. В. Передумови формування теорії діахронічних універсалій в концепціях О. О. Потебні та І. О. Бодуена де Куртене / О. В. Карат // Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Серія № 9 : Сучасні тенденції розвитку мов. – Вип. V. – Київ : МПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – С. 129-134.
149. Карат О. В. Проблема визначення поняття «Діахронічні універсалії» / О. В. Карат // Східнослов'янська філологія. Серія : Мовознавство : збірник наукових статей. – Вип. XVII – Горлівка : ГДПШМ, 2009. – С. 158-165.
150. Карат О. В. Проблеми діахронічних універсалій у російському мовознавстві 60-х – 70-х рр. XX ст. / О. В. Карат // Теоретические и прикладные проблемы русской филологии : научно-методический сборник. – Вип. XVIII. – Часть I. / [отв. ред. : В. А. Глущенко]. – Славянск : СГПУ, 2009. – С. 20-27.
151. Карат О. В. Роль типологічного методу при дослідженні діахронічних універсалій / О. В. Карат // Вісник студентського наукового товариства Горлівського державного педагогічного інститута іноземних мов. – Вип. 11 : Матеріали VII Міжрегіональної конференції молодих учених та аспірантів «Дослідження молодих науковців в галузі гуманітарних наук» – Горлівка : ГДПШМ, 2009. – С. 241-244.
152. Карат О. В. Універсологічна теорія Б. О. Успенського / О. В. Карат // Лінгвістика : збірник наукових праць. – №1 (25). – Ч. 1. – Луганськ : ЛНУ ім. Тараса Шевченка, 2012. – С. 33-38.

153. Карат О. В. Шляхи дослідження діахронічних універсалій у баченні Є.М. Зарецької / О. В. Карат // *Science and Education a New Dimension : Philology*, II (1). – Issue : 17, 2014 – Будапешт : Editor and authors of individual articles, 2014. – P. 47-50.
154. Карпинская О. Г. Типология рода в славянских языках / О. Г. Карпинская // *Вопросы языкознания* – М., 1964. – № 6. – С. 61-76.
155. Карцевский С. О. Введение в изучение междометий / С. О. Карцевский // *Вопросы языкознания*. – М., 1984. – № 6. – С. 127-137.
156. Касевич В. Б. Фонология в типологическом и сопоставительном изучении языков / В. Б. Касевич // *Методы сопоставительного изучения языков*. – М. : Наука, 1988. – С. 19-25.
157. Кацнельсон С. Д. Историко-грамматические исследования / Соломон Давидович Кацнельсон ; [отв. ред. : Павел Клубков, Д. Пиотровский]. – СПб. : Петербургское лингвистическое общество, 2010. – 422 с.
158. Кацнельсон С. Д. Лингвистическая типология / Соломон Давидович Кацнельсон // *Вопросы языкознания*. – М., 1983. – № 3. – С. 9-20.
159. Кацнельсон С. Д. О категории субъекта предложения / Соломон Давидович Кацнельсон // *Универсалии и типологические исследования (Мещаниновские чтения) : статьи*. – М. : Наука, 1974. – С. 104-124.
160. Кацнельсон С. Д. Общее и типологическое языкознание / Соломон Давидович Кацнельсон. – Л. : Наука, 1986. – 300 с.
161. Кацнельсон С. Д. Прогресс языка в концепциях индоевропеистики / Соломон Давидович Кацнельсон // *Известия Академии наук СССР. Отделение литературы и языка* ; [отв. ред. : И. И. Мещанинов] – М. : – Изд-во АН СССР, 1948. – Т. VII. – С. 62-78.
162. Кацнельсон С. Д. Содержательно-типологическая концепция Вильгельма Гумбольдта / Соломон Давидович Кацнельсон // *Понимание историзма и развития в языкознании первой половины XIX в.* / [отв. ред. : А. В. Десницкая]. – Л., 1984. – С. 126-135.

163. Кацнельсон С. Д. Типология языка и речевое мышление / Соломон Давидович Кацнельсон. – Л. : Наука, 1972. – 216 с.
164. Кибрик А. Е. Очерки по общим и прикладным вопросам языкознания (универсальное, типовое и специфичное в языке) / А. Е. Кибрик. – [изд. 4, стереотипное.]. – М. : КомКнига, 2005. – 336 с.
165. Кирпиченко Е. Э. К проблеме синхронии и диахронии в языковых исследованиях / Е. Э. Кирпиченко // Нова парадигма [Текст] : гуманітарний журнал молодих вчених Запорізького регіону. Вип. 3 / Культурний центр «Хортиця», Запорізьк. держ. ун-т, Творче об'єднання «Нова парадигма». – Запоріжжя : Р/А «Тандем-У», 1997. – С. 66-70.
166. Клець О. О. Проблема мовних союзів: лінгвістичноісторіографічний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство» / Ольга Олексіївна Клець. – Донецьк, 2010. – 22 с.
167. Климов Г. А. Основы лингвистической компаративистики / Г. А. Климов – М. : Либроком, 2009. – 170 с.
168. Климов Г. А. Принципы контенсивной типологии / Г. А. Климов – М. : Либроком, 2009. – 226 с.
169. Климов Г. А. Реконструкция и диахроническая интерпретация в компаративистике / Г. А. Климов // Вопросы языкознания. – М., 1988. – № 3. – С. 9-16.
170. Климов Г. А. Типология языков активного строя / Г. А. Климов – М. : Либроком, 2009. – 320 с.
171. Климовская Г. И. Опыт псевдогенетического поиска языковых универсалий / Г. И. Климовская // Языковые универсалии и лингвистическая типология ; [отв. ред. : И. Ф. Вардуль]. – М. : Наука, 1969. – С. 251-261.
172. Козинский И. Ш. К вопросу об исключениях из лингвистических универсалий / И. Ш. Козинский // Лингвистическая типология ; [отв. ред. :

- Вадим Михайлович Солнцев, Игорь Фридрихович Вардуль]. – М. : Наука, 1985. – С. 133-143.
173. Колшанский Г. В. Проблема универсалий языка / Г. В. Колшанский // Общее языкознание. Внутренняя структура языка. – М. : Наука, 1972. – С. 545-561.
174. Колшанский Г. В. Универсальная и частная типология языка / Г. В. Колшанский // Лингвистическая типология ; [отв. ред. : Вадим Михайлович Солнцев, Игорь Фридрихович Вардуль]. – М. : Наука, 1985. – С. 13-18.
175. Коменский Я. А. Великая дидактика / Ян Амос Каменский. – М. : Государственное Учебно-педагогическое издательство Наркомпроса, 1939. – 318 с.
176. Коменский Я. А. Избранные педагогические сочинения / Ян Амос Каменский. – М. : Педагогика, 1982. –Т.1. – 656 с. – Т.2. – 576 с.
177. Кондильяк Э. Б. О языке и методе / Этьенн Бонно де Кондильяк ; перевод с французского И. Шерн-Борисова. – [изд. 2.]. – М. : КомКнига, 2006. – 184 с.
178. Конт-Спонвиль А. Философский словарь / Андре Конт-Спонвиль ; пер. с фр. Е. Головина. – М. : Этерна, 2012. – 752 с.
179. Королева Т. М. Акустические характеристики ответа в неподготовленной диалогической речи : Учебное пособие / Т. М. Королева, Л. А. Попова. – Одесса : ОГУ им. И. И. Мечникова, 1978. – 48 с. ; I–XIX с.
180. Королева Т. М. Интонация модальности в звучащей речи / Татьяна Михайловна Королева. – Киев ; Одесса : Выща школа, 1989. – 147 с. : табл.
181. Королева Т. М. Способы выражения модальных отношений в английском и украинском языках: учеб. пособие / Д. В. Малявин, Т. М. Королева, К. А. Горшкова. – Одесса : ОГУ им. И. И. Мечникова, 1986. – 75 с.
182. Корольова Т. М. Вступно-корективний курс англійської мови / Тетяна Михайлівна Корольова – Одеса : ПДПУ ім. К. Д. Ушинського, 2013. – 38 с.

183. Корольова Т. М. Методичні рекомендації до написання магістерських і дипломних робіт. Для магістрів і спеціалістів Інституту мов світу, спеціальність: «Переклад». / Т. М. Корольова, С. Ю. Юхимець, І. М. Дерік. – Одеса : ПДПУ ім. К. Д. Ушинського, 2013. – 62 с.
184. Корольова Т. М. Методичні рекомендації з оволодіння навчальною дисципліною «Переклад неологізмів» для студентів 4 курсу напряму підготовки «Філологія. Переклад» / Т. М. Корольова. – Одеса, 2013. – ПДПУ ім. К. Д. Ушинського. – 24 с.
185. Корольова Т. М. Методичні та практичні рекомендації з оволодіння навчальною дисципліною «Переклад офіційних паперів: лексико-граматичний аспект», розроблені для студентів старших курсів факультету іноземних мов, які навчаються за спеціальністю «Переклад» / Т. М. Корольова, О. В. Попова – Одеса : ПДПУ ім. К. Д. Ушинського, 2013. – 103 с.
186. Корольова Т. М. Підручник з англійської мови для студентів / Т. М. Корольова, І. М. Дерік, В. І. Могілевський. – Миколаїв : Видавництво МДГУ ім. Петра Могили, 2006. – 156 с.
187. Корольова Т. М. English Phonetics / Т. М. Корольова, Т. О. Бровченко. – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2005. – 208 с.
188. Корольова, Т. М. Translation of official documents / Т. М. Корольова, О. В. Попова, Дін Сінь. – Одеса : Вид-во «Віола» м. Одеса, 2014. – 208 с.
189. Корольова, Т. М. Навчальний посібник з професійного курсу англійської мови для студентів і практикуючих учителів «Professional English (for students and practicing teachers)» / Т. М. Корольова, О. В. Попова. – [1-е вид. стереотип]. – Одеса : Вид-во «ВМВ» м. Одеса, 2008. – 84 с.
190. Корш Ф. Е. Способы относительного подчинения. Глава из сравнительного синтаксиса / Фёдор Евгеньевич Корш – М. : Унив. тип., 1877. – 110 с.

191. Косериу Э. Синхрония, диахрония и история / Э. Косериу ; пер. с испанского И. А. Мельчука // Новое в лингвистике – Вып. 3. – М. : Изд-во иностр. л-ры, 1963. – С. 143-343.
192. Косериу Э. Синхрония, диахрония и история: Проблема языкового изменения. / Э. Косериу ; пер. с исп. Игорь Мельчук. – [Изд. 3.]. – М. : Едиториал УРСС, 2010. – 208 с.
193. Котин М. Диахронический аспект категориальности автор / М. Котин // Язык : теория, история, типология. Антология ; под редакцией Н. С. Бабенко. – М. : Едиториал УРСС, 2000. – С. 345-354.
194. Кочерган М. П. Загальне мовознавство / Михайло Петрович Кочерган. – К. : Академія, 2003. – 364 с.
195. Кочерган М. П. Основи зiставного мовознавства / Михайло Петрович Кочерган. – К. : Академія, 2006. – 424 с.
196. Краснухин К. Г. Иван Иванович Мещанинов / К. Г. Краснухин // Отечественные лингвисты XX века. Антология / [отв. ред. : Ф. М. Березин]. – М. : ИНИОН РАН. – 2003. – Ч. 2., М-С, – С. 4-17.
197. Кривоносов А. Т. Философия языка / А. Т. Кривоносов. – М. : Азбуковник, 2012. – 792 с.
198. Кубрякова Е. С. О понятиях синхронии и диахронии / Е. С. Кубрякова // Вопросы языкознания. – М., 1968. – № 3. – С. 112-123.
199. Кузнецов А. Виктория Николаевна Ярцева / А. Кузнецов // Отечественные лингвисты XX века. Антология / [отв. ред. : Ф. М. Березин]. – М. : ИНИОН РАН, 2003. – Ч. 3., Т-Я, – С. 175-194.
200. Кузнецов А. М. Соломон Давидович Кацнельсон / А. М. Кузнецов // Отечественные лингвисты XX века. Антология. / [отв. ред. : Ф. М. Березин.] – М. : ИНИОН РАН, 2003. – Ч. 1., А-Л, – С. 197-216.
201. Куликова И. С. Введение в языкознание / И. С. Куликова, Д. В. Салмина. – Люберцы : Юрайт, 2013. – 704 с.

202. Куликова И. С. Обучающий словарь лингвистических терминов / И. С. Куликова, Д. В. Салмина. – М. : Наука, 2004. – 176 с.
203. Курилович Е. О методах внутренней реконструкции / Е. Курилович ; пер. с английского Л. Н. Йорданскоц // Новое в лингвистике. – Вып. IV. – М. : Прогресс, 1965. – С. 400-433.
204. Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику / Дж. Лайонз ; пер. Владимир Звегинцев. – М. : Едиториал УРСС, 2010. – 544 с.
205. Лайонз Дж. Язык и лингвистика. Вводный курс / Дж. Лайонз ; пер. И. Муравьева, Е. Устинова. – М. : Едиториал УРСС, 2010. – 320 с.
206. Ларин А. Г. Об универсальных языковых системах / А. Г. Ларин // Языковые универсалии и лингвистическая типология ; [отв. ред. : И. Ф. Вардуль]. – М. : Наука, 1969. – С. 174-186.
207. Лебедев С. А. Философия науки. Терминологический словарь / С. А. Лебедев. – М. : Академический Проект, 2011. – 272 с.
208. Левин Г. Д. Проблема универсалий в диалектическом материализме / Г. Д. Левин // Вопросы философии. – 1987. – № 4. – С. 67-79.
209. Левин Г. Д. Проблема универсалий. Современный взгляд / Г. Д. Левин. – М. : Канон +, 2005. – 224 с.
210. Леонтьев А. А. Универсально-сопоставительная лингвистика / А. А. Леонтьев // Язык: теория, история, типология. Антология ; [под редакцией : Н. С. Бабенко]. – М. : Едиториал УРСС, 2000. – С. 210-213.
211. Леонтьев А. А. Универсально-сопоставительное изучение языков и описание языка в учебных целях / А. А. Леонтьев // Лингвистические и методические проблемы преподавания русского языка как иностранного. – М., 1987. – С. 5-12.
212. Лесин В. М. Словник літературознавчих термінів / В. М. Лесин, О. С. Пулинець. – К., 1965. – 258 с.

213. Ли Ч. Н. Подлежащее и топик: новая типология языка / Ч. Н. Ли, С. А. Томсон // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1982. – Вып. 11. – С. 193-235.
214. Лингвистический энциклопедический словарь / [гл. ред. : В. Н. Ярцева]. – М. : Сов. Энциклопедия, 1990. – 685 с. : ил.
215. Литературные архетипы и универсалии : [сб. ст.] / [ред. : Е. М. Мелетинский]. – М. : Издат. центр Российского гос. гуманитарного университета (РГГУ), 2001. – 432 с.
216. Лоя Я. В. История лингвистических учений / Я. В. Лоя. – М. : Высшая школа, 1968. – 308 с.
217. Лыкова Н. Н. История языкознания в текстах и лицах / Н. Н. Лыкова. – М. : Наука, 2010. – 192 с.
218. Лысенко В. Концепция универсалий в вайшешике и в лингвистической философии / В. Лысенко // Универсалии восточных культур. Антология / [ред. : М. Степанянц]. – М. : Восточная литература., 2001. – С. 77-121.
219. Майтинская К. Е. Историко-сопоставительная морфология финно-угорских языков / К. Е. Майтинская. – М. : Либроком, 2009. – 264 с.
220. Майтинская К. Е. Местоимения в языках разных систем / К. Е. Майтинская. – М. : Либроком, 2009. – 314 с.
221. Майтинская К. Е. Местоимения и универсалии // Универсалии и типологические исследования (Мещаниновские чтения): статьи / К. Е. Майтинская. – М. : Наука, 1974. – С. 92-103.
222. Макаев Э. А. Общая теория сравнительного языкознания / Э. А. Макаев. – [изд. 2.]. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 224 с.
223. Макаев Э. А. Сравнительная, сопоставительная и типологическая грамматика / Э. А. Макаев // Вопросы языкознания – М., 1964. – № 1. – С. 3-13.
224. Макаров В. И. Словарь лексических трудностей художественной литературы / Владимир Иванович Макаров, Наталия Петровна Матвеева. – К. : Радянська школа, 1989. – 368 с.

225. Маковский М. М. Универсалии в социолингвистике (Опыт социальной типологии лексико-семантических систем) / М. М. Маковский // Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. – М., 1974. – Т. 33. – Вып. 4. – С. 331-340.
226. Марр Н. Я. Избранные работы. Основные вопросы языкознания / Н. Я. Марр ; [отв.ред. : А. Г. Иоаннисян]. – Л. : Государственное социально-экономическое издательство, 1936. – Т. 2. – 523 с.
227. Марр Н. Я. Избранные работы. Этапы развития афетической теории / Н. Я. Марр ; [отв.ред. : С. Н. Быковский]. – Л. : Изд-во ГАИМК, 1933. – Т. 1. – 398 с.
228. Марр Н. Я. Избранные работы. Этно- и глоттогония восточной Европы / Н. Я. Марр ; [отв.ред. : Ф. В. Кипарисов]. – Л. : государственное социально-экономическое издательство, 1935. – Т. 5. – 668 с.
229. Марр Н. Я. Избранные работы. Язык и общество / Н. Я. Марр ; [отв.ред. : Ф. В. Кипарисов]. – Л. : Государственное социально-экономическое издательство, 1934. – Т. 3. – 423 с.
230. Марр Н. Я. Основные вопросы истории языка. Избранные работы / Н. Я. Марр ; [отв.ред. : И. А. Орбели]. – Л. : Государственное социально-экономическое издательство, 1937. – Т. 4. – 328 с.
231. Мартине А. Основы общей лингвистике / А Мартине ; пер. с фр. В. В. Шеворошкина ; под ред. и со вступ. ст. В. А. Звегинцева. // Новое в лингвистике. – М., 1963. – Вып. 3. – С. 366-567.
232. Мартине А. Принцип экономии в фонетических изменениях / А. Мартине – М. : Изд-во иностранной литературы, 1960. – 261 с.
233. Марченко О. Ю. Фонемна дистрибуція: історія вивчення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство» / Олена Юріївна Марченко. – Донецьк, 2013. – 20 с.
234. Маслова В. А. Современные направления в лингвистике / В. А. Маслова. – М. : Академия., 2008. – 272 с.

235. Матвеева Н. П. Глоссографические словари в аспекте «культурной грамотности» / Наталія Петрівна Матвєєва // Современные проблемы лексикографии. – Х., 1993. – С. 202-206.
236. Матвеева Н. П. Глоссонимия русского и украинского языков и ее лексикографическая интерпретация (на материале облигаторных художественных текстов) / Наталия Петровна Матвеева. – Познань, 2009. – 234 с.
237. Матвеева Н. П. Свидетели истории народа : наследие пращуров / Наталия Петровна Матвеева. – М. : Просвещение, 1993. – 224 с.
238. Матвеева Н. П. Солнцеворот : праздники, обычаи, предания : церковно-народный месяцеслов / Наталия Петровна Матвеева. – К. : Украинский центр духовной культуры, 1995. – 240 с.
239. Матвеева Т. В. Полный словарь лингвистических терминов / Т. В. Матвеева. – Ростов-на-Дону : Феникс. Серия : Словари, 2010. – 576 с.
240. Матвєєва Н. П. «Культурна грамотність» як аспект викладання мови її носіям / Наталія Петрівна Матвєєва // Теоретические и прикладные проблемы русской филологии : Научно-метод. сборник. – Славянск, 2002. – Вып. X. – Ч. 1. – С. 72-76.
241. Матвєєва Н. П. Лексико-семантические трудности письменного текста и их лексикографическая интерпретация [Текст] : дис... д-ра филос. наук: 10.02.15 / Наталія Петрівна Матвєєва ; НАН України, Ін-т мовознавства ім. А. А. Потебни. – К., 1997. – 400 с.
242. Матвєєва Н. П. Одиниці мови і тексту в порівняльному аспекті : Методичні рекомендації / Наталія Петрівна Матвєєва. – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2004. – 32 с.
243. Матвєєва Н. П. Основи теорії мовної комунікації : Методичні рекомендації / Наталія Петрівна Матвєєва. – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2003. – 32 с.
244. Матвєєва Н. П. Святі і свята України : календар церковних свят і народних традицій : словник-довідник / Наталія Петрівна Матвєєва, Андрій

- Ростиславович Голобородько. – К. : Український центр духовної культури, 1995. – 240 с.
245. Матвеева Н. П. Теорія мовознавства : Методичні рекомендації / Наталія Петрівна Матвеева. – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2003. – 32 с.
246. Матвеева Н. П. Українська та зарубіжна культура : Методичні рекомендації / Наталія Петрівна Матвеева. – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2004. – 60 с.
247. Матезиус В. Задачи сравнительной фонологии / В. Матезиус ; пер. с чешского А. А. Лосевой // Пражский лингвистический кружок : сборник статей ; [отв. редактор Н. А. Кондрашов]. – М. : Прогресс, 1967. – С. 70-83.
248. Матезиус В. О лингвистической характерологии (на материале современного английского языка) / В. Матезиус // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1989. – Вып. 25. – С. 18-26.
249. Мейе А. Сравнительный метод в историческом языкознании / А. Мейе ; пер. с фр. А Дилигенская. – М. : Едиториал УРСС, 2010. – 104 с.
250. Мельников Г. П. Системная типология языков: Принципы, методы, модели / Геннадий Прокопьевич Мельников ; [отв. ред. : Л. Г. Зубкова]. – М. : Наука, 2003. – 395 с. : ил.
251. Мельников Г. П. Язык как система и языковые универсалии / Г. П. Мельников // Языковые универсалии и лингвистическая типология ; [отв. ред. : И. Ф. Вардуль]. – М. : Наука, 1969. – С. 34-45.
252. Методы сопоставительного изучения языков / АН СССР. Ин-т языкознания ; [отв. ред. : В. Н. Ярцева]. – М. : Наука, 1988. – 93 с.
253. Мечковская Н. Б. Общее языкознание. Структурная и социальная типология языков: учебное пособие для студентов филологических и лингвистических специальностей / Нина Борисовна Мечковская. – [5-е изд.]. – М. : Флинта : Наука, 2007. – 312 с.

254. Мещанинов И. И. Введение в яфетидологию / Иван Иванович Мещанинов. – Л., 1929. – 204 с.
255. Мещанинов И. И. Общее языкознание. К проблеме стадильности в развитии слова и предложения / Иван Иванович Мещанинов. – Л. : Учпедгиз, 1940. – 259 с.
256. Мещанинов И. И. Понятийные категории в языке/ Иван Иванович Мещанинов // Труды Военного института иностранных языков. – 1945. – № 1. – С. 5–15.
257. Мещанинов И. И. Проблемы развития языка / Иван Иванович Мещанинов. – М. : Наука, 1975. – 352 с.
258. Мещанинов И. И. Члены предложения и части речи / Иван Иванович Мещанинов. – М. : Изд-во АН СССР, 1945. – 319 с.
259. Мещанинов И. И. Новое учение о языке на современном этапе развития / Иван Иванович Мещанинов // Русский язык в школе. – М., 1948. – №. 6. – С. 1-16.
260. Мещанинов И. И. Новое учение о языке. Стадийная типология / Иван Иванович Мещанинов. – Л. : Соцэкгиз, 1936. – 343 с.
261. Мещанинов И. И. Проблема стадильности в развитии языка / Иван Иванович Мещанинов // Изв. Акад. Наук СССР. – М., 1947. – Т. VI. – Вып. 3. – С. 173-188.
262. Милевский Г. Предпосылки типологического языкознания / Тадеуш Милевский // Исследования по структурной типологии : Сб. науч. тр. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – С. 3-31.
263. Молчанова Л. В. Глубинные лингводидактические универсалии как инструмент формирования функционального многоязычия / Лилия Викторовна Молчанова. // Иностранные языки в высшей школе: Научный журнал. – Рязань : Государственное образовательное учреждение высшего профессионального образования «Рязанский государственный университет имени С. А. Есенина», 2012. – № 3. – С. 32-36.

264. Неклесова В. Ю. Власна назва (Святий, Священний) Грааль у сучасній українській мові [Електронний ресурс] / В. Ю. Неклесова // Актуальні проблеми філології та перекладознавства, 2013. – Вип. 6 (3). – С. 170-174. – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/apftp_2013_6\(3\)__26.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/apftp_2013_6(3)__26.pdf)
265. Неклесова В. Ю. Домінантні складові третього кола хрононічного фрейму (за даними ономастичного асоціативного експерименту) [Електронний ресурс] / В. Ю. Неклесова // Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Серія. : Філологічна . – 2012. – Вип. 29. – С. 140-143. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Nznuoaf_2012_29_48.pdf
266. Неклесова В. Ю. Когнітивна природа власних назв на позначення часу: автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.15 / В. Ю. Неклесова ; Південноукр. нац. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського. – О., 2010. – 20 с.
267. Неклесова В. Ю. Онимная омонимия (на материале топонимии и хрононимии) / В. Ю. Неклесова // VI Міжнародна науково-практична конференція з питань методики викладання іноземної мови пам'яті професора В. Л. Скалкіна 19–20 лютого : зб. наукових праць. – Одеса : Астропринт, 2009. – С. 486-488.
268. Неклесова В. Ю. Скрипт і сценарій як структури репрезентації знань / В. Ю. Неклесова // Україністика : нові імена в науці : зб. статей за матеріалами II Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів і молодих науковців. – Горлівка, 2009. – С. 36-38.
269. Неклесова В. Ю. Трансонімізація з погляду когнітивної лінгвістики / В. Ю. Неклесова // *Studia slovakistika*. – Ужгород, 2009. – № 10. – С. 140-144.
270. Неклесова В. Ю. Хрононіми сакрального скрипту / В. Ю. Неклесова // Актуальні проблеми менталінгвістики : зб. статей за матеріалами VI Міжнародної наукової конференції. – Черкаси, 2009. – С. 56-58.

271. Неклесова В. Ю. Хрононіми у руслі когнітивної ономастики / В. Ю. Неклесова // Записки з ономастики. – Одеса : Астропринт, 2009. – № 12. – С. 64–73.
272. Неклесова В. Ю. Хронопоемоніми віртуального скрипту / В. Ю. Неклесова // Науковий вісник ВНУ ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2009. – № 5. – С. 274-277.
273. Нелюбин Л. Л. История науки о языке / Л. Л. Нелюбин, Г. Т. Хухуни. – М. : Наука, 2008. – 376 с.
274. Немченко В. Н. Введение в языкознание / В. Н. Немченко. – Люберцы : Юрайт. Серия : Бакалавр. Базовый курс, 2012. – 690 с.
275. Неретина С. Пути к универсалиям / Светлана Неретина, Александр Огурцов. – СПб. : Издательство Русской Христианской гуманитарной академии, 2006. – 1000 с.
276. Никитин А. Универсальные характеристики традиционной вьетнамской мысли / А. Никитин // Универсалии восточных культур. Антология / [ред. : М. Степанянц]. – М. : Восточная литература, 2001. – С. 244–289.
277. Никитина Ф. А. Диахронические структурные изменения в лексике и словообразовании: Учебное пособие / Феонилла Алексеевна Никитина. – К. : Вища школа, 1974. – 73 с.
278. Николаева Т. М. Коммуникативно-дискурсивный подход и интерпретация языковой эволюции / Т. М. Николаева // Вопросы языкознания. – М., 1984. – № 3. – С. 111-119.
279. Николаева Т. Н. Диахрония или эволюция? (Об одной тенденции развития языка) / Т. Н. Николаева // Вопросы языкознания. – М., 1991. – № 2. – С. 12-26.
280. Ніколайчук А. С. Паратаксіс і гіпотаксіс у складному реченні: історія вивчення : автореф. дис. канд. філол. наук : спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство» / Анна Сергіївна Ніколайчук. – Донецьк, 2014. – 20 с.
281. Новое в лингвистике – Вып. 3. – М. : Изд-во иностр. л-ры, 1963. – 569 с.

282. Новое в лингвистике (языковые универсалии) / [отв. ред. и пер. с английского : Б. А. Успенского]. – Вып. V. – М. : Прогресс, 1970. – 302 с.
283. Образцова Е. М. Линейная организация высказывания как межъязыковая универсалия (на материале английского, русского и украинского языков) [Текст] : монография / Елена Михайловна Образцова. – Одесса : Феникс, 2010. – 400 с.
284. Овчаренко В. М. Теорія «родовідного дерева» та «хвильова теорія» в українському мовознавстві (XIX ст. – 20-х–30-х рр. XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство» / Вадим Миколайович Овчаренко. – Донецьк, 2003. – 20 с.
285. Ожегов С. И. Словарь русского языка: ок. 57000 слов / С. И. Ожегов ; [под ред. докт. филол. наук проф. : Н. Ю. Шведовой]. – [16-е изд. испр.]. – М. : Рус. яз., 1984. – 797 с.
286. Омелянович Н. В. К вопросу об универсальных количественных отношениях в системе языка / Н. В. Омелянович // Языковые универсалии и лингвистическая типология ; [отв. ред. : И. Ф. Вардуль]. – М. : Наука, 1969. – С. 135-140.
287. Орел А. С. Історія фонологічних систем східнослов'янських мов : лінгвоісторіографічний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство» / Анна Сергіївна Орел. – Донецьк, 2009. – 20 с.
288. Остромирово Евангелие 1056-1057 гг. – 1057. – 294 с.
289. Панфилов В. З. О некоторых универсалиях предложения, обусловленных функцией языка как средства осуществления и существования абстрактного, обобщенного мышления : монография / Владимир Зиновьевич Панфилов. // Философские проблемы языкознания (Гносеологические аспекты) ; [отв. ред. : Ф. П. Филин]. – М. : Наука, 1977. – С. 99-129 (Монография / Институт языкознания АН СССР).
290. Панфилов В. З. Типологические исследования и классификация языков / В. З. Панфилов // Вопросы языкознания. – М., 1969. – № 4. – С. 3-15.

291. Панфилов В. З. Языковые универсалии и типология предложения / В. З. Панфилов // Вопросы языкознания. – М., 1974. – № 5. – С. 3–16.
292. Пасько І. Т. Спiр про унiверсалiї та його соціально-історична верифікація / І. Т. Пасько // Мультиверсум : філософський альманах : [збірник наукових праць] / Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України ; відп. ред. В. В. Лях. – К. : Український Центр духовної культури, 2000. – Вип. 13. – С. 14-28.
293. Пауль Г. Принципы истории языка / Г. Пауль ; пер. с нем. ; [под ред. А. А. Холодовича] ; вступ. статья С. Д. Кацнельсона. – М., 1960. – 500 с.
294. Пашник О. В. Онтологічні й культурно-історичні універсалиї в українській прозі 20-30-х рр. ХХ ст.: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.01 / О. В. Пашник ; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2006. – 19 с.
295. Пашник О. В. Теоретичні проблеми універсально-культурного аналізу в сучасному літературознавстві / О. В. Пашник // Слово і час. – 2004. – № 7. – С. 57-61.
296. Пищальникова В. А. Общее языкознание / В. А. Пищальникова, А. Г. Сонин. – М. : Академия, 2009. – 448 с.
297. Подкорытов Г. А. О природе научного метода [Текст] / Г. А. Подкорытов. – Л. : ЛГУ им. А.А. Жданова, 1988. – 221 с.
298. Поливанов Е. Д. Введение в языкознание для востоковедных вузов / Е. Д. Поливанов. – Л. : Ленингр. восточ. ин-т им. А. С. Енукидзе, 1928. – 220 с.
299. Поливанов Е. Д. Где лежат причины языковой эволюции? / Е. Д. Поливанов // Поливанов Е. Д. Избранные работы / Е. Д. Поливанов. – М. : Наука, 1968. – С. 75-89.
300. Поливанов Е. Д. Словарь лингвистических и литературоведческих терминов / Е. Д. Поливанов. – М. : Либроком, 2010. – 160 с.

301. Попова З. Д. Общее языкознание. Учебное пособие / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : АСТ: Восток-Запад, 2007. – 408 с.
302. Поржезинский В. К. Сравнительная грамматика славянских языков / В. К. Поржезинский. – М. : Едиториал УРСС, 2010. – 124 с.
303. Постовалова В. И. Историческая фонология и её основания : опыт логико-методологического анализа / Валентина Ивановна Постовалова. – М. : Наука, 1978. – 203 с.
304. Потевня А. А. Из записок по русской грамматике [Текст] / А. А. Потевня ; [общая ред., предисл. и вступ. статья проф. д-ра филол. наук В. И. Борковского], Акад. наук СССР. Отд-ние литературы и языка. – Т. 3 : Об изменении значения и заменах существительного. – М. : Учпедгиз, 1968. – 551 с.
305. Потевня А. А. Слово и миф / Александр Афанасьевич Потевня. – СПб. : Правда, 1989. – 624 с.
306. Потевня А. А. Слово и предложение. Введение в теорию / Александр Афанасьевич Потевня. – М. : Красанд, 2010. – 128 с. – (Лингвистическое наследие XIX века).
307. Потевня А. А. Мысль и язык / Александр Афанасьевич Потевня. – М. : Лабиринт, 2010. – 240 с.
308. Приступа Т. І. Історія морфологічних явищ східнослов'янських мов в українському і російському мовознавстві 70-х рр. XIX ст. – 30-х рр. XX ст. : автореф. дис. канд. філол. наук : спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство» / Тетяна Іванівна Приступа. – Донецьк, 2013. – 20 с.
309. Рамат П. Универсалии и типология / П. Рамат // Вопросы языкознания. – М., 1986. – № 2. – С. 17-26.
310. Ратко М. В. Світоглядні універсалії української художньої культури / М. В. Ратко // Полікультурність, діалог і злагода : українські реалії [Текст] : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції / М-во освіти і науки України, Мелітоп. держ. пед. ун-т, Харківський нац. ун-т ім.

- В. Н. Каразіна, Московський держ. ін-т міжнар. відносин (ун-т), Ін-т соціології НАН України, Ін-т соц.-політ. досл. РАН ; редкол. І. П. Аносов [та ін.]. – Мелітополь : [б. и.], 2008. – С. 231-234.
311. Репина Т. Французский на фоне других романских языков (к проблеме универсалий романского «вербального мышления») / Тамара Репина // Романское языкознание и национальные филологии. Антология / [редактор : Елена Чекалина]. – СПб. : Издательский дом Санкт-Петербургского государственного университета, 2003. – С. 21-29.
312. Реформатский А. А. Введение в языковедение / Александр Александрович Реформатский ; [под ред. : В. А. Виноградова]. – М. : Аспект Пресс, 1996. – 536 с.
313. Реформатский А. А. О сопоставительном методе / Александр Александрович Реформатский // Реформатский А. А. Лингвистика и поэтика. – М., 1987. – С. 40-52.
314. Реформатский А. А. Принципы синхронного описания языка / Александр Александрович Реформатский // Реформатский А. А. Лингвистика и поэтика / Александр Александрович Реформатский. – М. : Наука, 1987. – С 20-40.
315. Рифтин А. П. Из истории множественного числа / А. П. Рифтин // Учен. зап. ЛГУ. Сер. филол. наук. – Л. : ЛГУ, 1946. – № 69. – Вып. 10. – С. 37–53.
316. Рифтин А. П. Категории видимого и невидимого мира в языке / А. П. Рифтин // Учен. зап. ЛГУ. Сер. филол. наук. – Л. : ЛГУ, 1946. – № 69. – Вып. 10. – С. 136–152.
317. Рифтин А. П. Основные принципы построения теории стадий в языке / А. П. Рифтин // Труды юбилейной научной сессии ЛГУ. – Л. : ЛГУ, 1946. – С 25-27.
318. Рождественский Ю. В. Введение в языкознание / Ю. В. Рождественский, А. В. Блинов. – М. : Академия, 2005. – 336 с.
319. Рождественский Ю. В. О лингвистических универсалиях / Ю. В. Рождественский // Вопросы языкознания. – М., 1968 – №2. – С. 3-13.

320. Рождественский Ю. В. Типология Слова / Ю. В. Рождественский. – [Изд. 2.]. – М. : КомКнига, 2007. – 288 с. 210.
321. Розенталь Д. Э. Словарь-справочник лингвистических терминов / Д. Э. Розенталь, М. А. Теленкова. – М : Просвещение, 1976. – 543 с.
322. Ромашко С. А. Виктор Максимович Жирмунский / С. А. Ромашко // Отечественные лингвисты XX века. Антология / [отв. ред. : Ф. М. Березин]. – М. : ИНИОН РАН, 2003. – Ч. 1., А-Л. – С. 165–180.
323. Рябініна І. М. Джерела вивчення історії мови в українському та російському мовознавстві XIX ст. – 30-х рр. XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство» / Ірина Миколаївна Рябініна. – Донецьк, 2007. – 20 с.
324. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія / Олена Олександрівна Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2010. – 844 с.
325. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник / Олена Олександрівна Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – 712 с.
326. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии / Эдвард Сепир ; под редакцией и с предисловием А. Е. Кибрика. – М. : Прогресс, 1993. – 655 с.
327. Серебренников Б. А. О лингвистических универсалиях / Борис Александрович Серебренников // Вопросы языкознания. – М. : Наука, 1972. – № 2. – С. 3-16.
328. Серебренников Б. А. Общее языкознание. Методы лингвистических исследований / Борис Александрович Серебренников. – М. : Наука, 1973. – 318 с.
329. Серебренников Б. А. Проблема взаимоотношения общей методологии, лингвистической науки и частных методов лингвистического исследования / Борис Александрович Серебренников // Общее языкознание : методы лингвистических исследований ; [отв. ред. : Б. А. Серебренников]. – М. : Наука, 1973. – С. 257-313.

330. Синхронное и диахронное в сравнительно-историческом языкознании. Антология / [ред. : Вера Кочергина]. – М. : Добросвет, КДУ. Серия : Studia Academica, 2011. – 280 с.
331. Скаличка В. Типология и сопоставительная лингвистика / В. Скаличка // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1989. – Вып. 25. – С. 27-32.
332. Скаличка В. Типология и тождественность языков / В. Скаличка // Исследования по структурной типологии : Сб. науч. тр. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – С. 32-34.
333. Скаличка В. О современном состоянии типологии / В. Скаличка ; пер. с чешского Н. А. Кондрашова // Новое в лингвистике. – М. : Изд-во иностр. л-ры, 1963. – Вып. 3. – С. 19-35.
334. Скандинавские языки: Диахрония и синхрония / [отв. ред. : Т. В. Топорова]. – М., 2001. – Вып. 5. – 383 с.
335. Складорова Н. Г. Альтернативность как языковая универсалия : дис... доктор филологических наук : 10.02.19. Специальность : Теория языка / Наталья Геннадиевна Складорова; Ростовский государственный педагогический университет – Ростов-на-Дону, 2006. – 436 с.
336. Скорик П. Я. О выражении субъективно-объективных отношений в чукотском языке / П. Я. Скорик // Известия Академии наук СССР. Отделение литературы и языка ; [отв. ред. : И. И. Мещанинов] – М. : – Изд-во АН СССР, 1948. – Т. VII. – С. 568-578.
337. Славистика. Синхрония и диахрония. Сборник научных статей к 70-летию И. С. Улуханова. Антология / [отв. ред. : Вадим Крысько]. – М. : Институт русского языка им. В. В. Виноградова, Азбуковник, 2006. – 666 с.
338. Сравнительно-историческое изучения языков разных семей: Теория лингвистической реконструкции / Н. З. Гаджиева, В. К. Журавлев, М. А. Кумахов и др. – М. : Наука, 1988. – 237 с.
339. Стариченок В. Д. Большой лингвистический словарь / В. Д. Стариченок. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2008. – 816 с.

340. Степанов Ю. С. Методы и принципы современной лингвистики / Юрий Сергеевич Степанов. – М. : Наука, 1975. – 311 с.
341. Степанянц М. Проблема универсалий в дискурсе философов Востока XX века / Мариэтта Степанянц // Универсалии восточных культур. Антология / [ред. : М. Степанянц]. – М. : Восточная литература, 2001. – С. 42-57.
342. Степин В. Мировоззренческие универсалии как основание культуры / Вячеслав Степин // Универсалии восточных культур. Антология / [ред. : М. Степанянц]. – М. : Восточная литература, 2001. – С. 14-41.
343. Суник О. П. Общая теория частей речи / О. П. Суник. – М.-Л. : Наука, 1966. – 131 с.
344. Суник О. П. Очерки по синтаксису тунгусо-маньчжурских языков / О. П. Суник. – Л. : Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, 1947. – 202 с.
345. Супрун А. Е. Типологическая сопоставительная грамматика и универсалии / А. Е. Супрун, О. В. Захарова // Языковые универсалии и лингвистическая типология ; [отв. ред. : И. Ф. Вардуль]. – М. : Наука, 1969. – С. 163-173.
346. Сусов И. П. Введение в языкознание / Иван Павлович Сусов – М. : Восток-Запад, 2007. – 384 с.
347. Тарасова Е. В. Лингвистические универсалии и контрастивно-типологические исследования / Е. В. Тарасова // Лингвистические и дидактические аспекты исследования германских и романских языков. – Вестн. Харьковского ун-та. 1986. – № 290. – С. 100-105.
348. Тимберлейк А. Вид глагола как история / А. Тимберлейк // Типология вида: проблемы, поиски, решения. – М., 1988. – С. 443-453.
349. Тимберлейк А. Динамика лексики, времени и дискурса: Замечания по поводу анкеты по аспектологии / А. Тимберлейк // Труды аспектологического семинара филологического факультета МГУ. – М., 1997. – Т. 3. – С. 195-205.

350. Тимберлейк А. Заметки о конференции. Инвариантность, типология, диахрония и прагматика / А.Тимберлейк // Типология вида : проблемы, поиски, решения. М., 1988. – С. 11-27.
351. Тищенко К. А. Історія української мови в науковій концепції А. Ю. Кримського : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Катерина Анатоліївна Тищенко. – Донецьк, 2006. – 20 с.
352. Ульман С. Семантические универсалии / С. Ульман ; пер. с английского Б. А. Успенского // Новое в лингвистике (языковые универсалии). – Вып. V. – М. : Прогресс, 1970. – С. 250-299.
353. Универсалии восточных культур. Антология / [ред. : М. Степанянц]. – М. : Восточная литература, 2001. – 432 с.
354. Успенский Б. А. Проблема универсалий в языке / Борис Андреевич Успенский // Новое в лингвистике (языковые универсалии) / [отв. ред. и пер. с английского : Б. А. Успенского]. – М. : Прогресс, 1970. – Вып. V. – С. 5-30.
355. Успенский Б. А. Структурная типология языков / Борис Андреевич Успенский ; [отв. ред. : О. С. Ахманова]. – М. : Наука, 1965. – 287 с.
356. Успенский Б. А. Центр и периферия в языке в свете языковых универсалий (в соавторстве с В. М. Живовым) / Борис Андреевич Успенский // Вопросы языкознания. – М., 1975. – № 5. – С. 24-35.
357. Успенский Б. А. Языковые универсалии и актуальные проблемы типологического описания языков / Борис Андреевич Успенский // Языковые универсалии и лингвистическая типология ; [отв. ред. : И. Ф. Вардуль]. – М. : Наука, 1969. – С. 5-18.
358. Успенский, Б. А. Отношения подсистем в языке и связанные с ними универсалии / Борис Андреевич Успенский // Избранные труды, том III. Общее и славянское языкознание. – М. : Школа «языки русской культуры», 1997. – Т. III. – С. 34-57.

359. Уста Х. И. Значение диахронических и ареальных сопоставлений при изучении языка канонизированных текстов / Х. И. Уста // Синхронное и диахронное в сравнительно-историческом языкознании. Антология / [ред. : Вера Кочергина]. – М. : Добросвет, КДУ, 2011. – С. 250-254.
360. Фельчак О. О. Питання походження української мови: лінгвоісторіографічний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Олександра Олександрівна Фельчак. – Донецьк, 2011. – 20 с.
361. Фергусон Ч. Допущения относительно носовых: к вопросу о фонологических универсалиях / Ч. Фергусон ; пер. с английского Б. А. Успенского // Новое в лингвистике (языковые универсалии). – Вып. V. – М. : Прогресс, 1970. – С. 105-113.
362. Фердинанд де Соссюр и современное гуманитарное знание. Антология. – М. : ИНИОН РАН, 2007. – 172 с.
363. Филлмор Ч. Дело о падеже / Ч. Филлмор ; пер. с фр. Е. Н. Савинной ; под ред. и со вступ. ст. В. А. Звегинцева. // Новое в зарубежной лингвистике (лингвистическая семантика). – М. : Прогресс, 1981. – Вып. X. – С. 369-496.
364. Философский энциклопедический словарь / Редкол.: С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичев и др. – [2-е изд.]. – М. : Сов. энциклопедия, 1989. – 815 с.
365. Фортунатов Ф. Ф. Сравнительная фонетика индоевропейских языков. Краткий очерк / Ф. Ф. Фортунатов. – М. : Красанд, 2010. – 256 с.
366. Фортунатов Ф. Ф. Сравнительное языковедение: Общий курс / Ф. Ф. Фортунатов. – М. : Красанд, 2010. – 184 с.
367. Французова Н. П. Исторический метод в научном познании [Текст] : (вопросы методологии и логики ист. исследования) / Н.П. Французова ; Высш. парт. школа при ЦК КПСС. Кафедра марксистско-ленинской философии. – М. : Мысль, 1972. – 303 с.
368. Хёнигсвальд Г. Существуют ли универсалии языковых изменений? / Г. Хёнигсвальд ; пер. с англ. Р. М. Фрумкиной // Зарубежная лингвистика. II

- / [общ. ред. : В. А. Звегинцева, Б. А. Успенского, Б. Ю. Городецкого]. – [3-е изд.]. – М. : Издательская группа «Прогресс», 1999. – С. 132-159.
369. Хоккетт Ч. Ф. Проблема языковых универсалий / Ч. Ф. Хоккетт ; пер. с английского Б. А. Успенского // Новое в лингвистике (языковые универсалии). – М. : Прогресс, 1970. – Вып. V – С. 45-76.
370. Холодов О. В. Теоретичні проблеми дослідження субстрату в європейському мовознавстві XIX – XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство» / Олексій Вікторович Холодов. – Донецьк, 2008. – 20 с.
371. Холодова Н. В. Морфологічна класифікація мов у лінгвістиці XIX – XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство» / Наталя Вікторівна Холодова. – Донецьк, 2010. – 20 с.
372. Хомский Н. Аспекты теории синтаксиса / Наом Хомский ; пер. с англ. под ред. и с предисловием В. А. Звегинцева. – М. : Издательство Московского университета, 1972. – 258 с.
373. Хомский Н. Картезианская лингвистика. Глава из истории рационалистической мысли / Наом Хомский ; пер. Борис Нарумов. – М. : Либроком, 2010. – 232 с.
374. Хомский Н. Лингвистические основы лингвистической теории / Наом Хомский ; пер. с англ. И. А. Мельчука // Новое в лингвистике – М. : Изд-во иностр. л-ры, 1965. – Вып. 4. – С. 465-567.
375. Хомский Н. О природе и языке / Наом Хомский ; пер. П. Феденко. – М. : КомКнига, 2005. – 288 с.
376. Хомский Н. Язык и мышление / Наом Хомский ; пер. с англ. Б. Ю. Городецкого – М. : Изд. МГУ , 1972. – 126 с.
377. Храковский В. С. Типология условных конструкций / Виктор Самуилович Храковский. – М. : Наука, 1998. – 625 с.
378. Хруцкая Н. В. Диахроническое изучение динамики языковой нормы : (к 130-летию со дня рождения Д. Н. Ушакова) / Н. В. Хруцкая. // Наука і

- сучасність. Педагогіка. Філологія [Текст] : збірник наукових праць. Т. 36 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова ; редкол. М. І. Шкіль (голова) [та ін.]. – Київ : НПУ, 2003. – С. 289-296.
379. Цыркун Н. А. К дискуссии об универсалиях в англоамериканской философии и лингвистике / Н. А. Цыркун // Вопросы философии. – 1978. – № 5. – С. 131-140.
380. Чемоданов Н. С. Сравнительное языкознание в России. Очерк развития сравнительно-исторического метода в русском языкознании / Н. С. Чемоданов – М. : Либроком, 2010. – 96 с.
381. Шарафутдинова Н. С. Лингвистическая типология и языковые ареалы : учебное пособие / Н. С. Шарафутдинова. – Ульяновск : УлГТУ, 2009. – 128 с.
382. Шарафутдинова Н. С. Теория и история лингвистической науки / Н. С. Шарафутдинова. – М. : АСТ, Восток-Запад, ВКТ, 2008. – 384 с.
383. Шафиков С. Г. Лингвистическая типология в комментариях и извлечениях: Учебное пособие / С. Г. Шафиков. – Уфа, 2008. – 176 с.
384. Шафиков С. Г. Типология лексических систем и лексико-семантических универсалий : монография / С. Г. Шафиков. – Уфа, 2004. – 238 с.
385. Шулежкова С. Г. История лингвистических учений / С. Г. Шулежкова. – М. : Наука, 2007. – 408 с.
386. Шутова Е. И. О некоторых закономерностях в соотношении синтаксического и морфологического уровней (в связи с синтаксической ролью порядка слов и форм слов) / Е. И. Шутова // Языковые универсалии и лингвистическая типология ; [отв. ред. : И. Ф. Вардуль]. – М. : Наука, 1969. – С. 141-152.
387. Шухардт Г. Избранные статьи по языкознанию / Г. Шухардт ; пер. с нем. Ананий Бобович. – М. : Едиториал УРСС, 2010. – 296 с.
388. Щедровицкий Г. П. Методологический смысл проблемы лингвистических универсалий / Г. П. Щедровицкий // Языковые универсалии и

- лингвистическая типология ; [отв. ред. : И. Ф. Вардуль]. – М. : Наука, 1969. – С. 46-98.
389. Язык: теория, история, типология. Антология / [под редакцией : Н. С. Бабенко]. – М. : Едиториал УРСС, 2000. – 512 с.
390. Языковые универсалии и лингвистическая типология / [отв. ред. : И. Ф. Вардуль]. – М. : Наука, 1969. – 343 с.
391. Якобсон Р. Значение лингвистических универсалий для языкознания / Роман Якобсон // Звегинцев В. А. История языкознания XIX – XX веков в очерках и извлечениях / Владимир Андреевич Звегинцев. – [3-е изд.]. – М. : Просвещение, 1965. – Ч. 2. – С. 383-395.
392. Якобсон Р. Избранные работы / Роман Якобсон ; пер. с английского, немецкого, французского языков. – М. : Прогресс, 1985. – 460 с.
393. Якобсон Р. Типологические исследования и их вклад в сравнительно-историческое языкознание / Роман Якобсон ; пер. с англ. Е. С. Кубряковой и В. П. Мурат // Новое в лингвистике. – М. : Изд-во иностр. л-ры, 1963. – Вып. 3. – С. 95-105.
394. Яковлев Н. Ф. Грамматика адыгейского литературного языка / Н. Ф. Яковлев, Д. А. Ашхамаф. – М : Изд-во АН СССР, 1941. – 462 с.
395. Яковлев Н. Ф. Синтаксис чеченского литературного языка / Н. Ф. Яковлев. – М : Изд-во АН СССР, 1940. – 318 с.
396. Ярцева В. Н. Диахроническое изучение системы языка / В. Н. Ярцева // О соотношении синхронического анализа и историческое изучение языков. – М.: Изд-во АН СССР – 1960. – С. 39-49.
397. Ярцева В. Н. Проблема универсалий и классификация языков / В. Н. Ярцева // Универсалии и типологические исследования (Мещаниновские чтения) : статьи. – М. : Наука, 1974. – С. 5-28.
398. Ярцева В. Н. Типологические универсалии и креолизация языка / В. Н. Ярцева // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. – М., 1990. – Т. 49. – № 6. – С. 483-493.

399. A Dictionary of modern critical terms / [ed. : Roger Fowler]. – London : Routledge & Kegan, 1973. – 208 p.
400. Abraham W. Language universals / W. Abraham // Universals of language / [ed. by : M. Kefer, J.V.d. Auwera]. – Brussels : Editions de l'Université de Bruxelles, 1989. – P. 9-25.
401. Bach E. On some recurrent types of transformations / Emmon Bach // Monograph Series on Languages and Linguistics 18 / [ed. by : Charles W. Kreidler]. – Washington : Georgetown University Press, 1965. – P. 3-18.
402. Bernardini S. When is a universal not a universal? Some limits of current corpus-based methodologies for the investigation of translation universals / Silvia Bernardini and Federico Zanettin // Translation Universals: Do they exist? / [ed. by : Anna Mauranen and Pekka Kujamäki]. – Amsterdam/Philadelphia : John Benjamins Publishing Company, 2004. – V. 48. – P. 51-65.
403. Baudouin de Courtenay J. N. I. O zadaniach językoznawstwa / Jan Niecisław Ignacy Baudouin de Courtenay // Prace filologiczne.– T.III.– Z.I.– 1889.– C. 92-115.
404. Baudouin de Courtenay J. N. I. Einige Fälle der Wirkung der Analogie in der polnischen Deklination / Jan Niecisław Ignacy Baudouin de Courtenay // Beiträge zur vergleichenden Sprachforschung. – Berlin, 1868. – Bd. VI. – S. 19-88.
405. Baudouin de Courtenay J. N. I. Slza / Jan Niecisław Ignacy Baudouin de Courtenay // Beiträge zur vergleichenden Sprachforschung. – Berlin, 1868. – Bd. VI. – S. 247-248.
406. Baudouin de Courtenay J. N. I. Übergang der tonlosen Konsonanten in die ihnen entsprechenden tönenden in der historischen Entwicklung der polnischen Sprache / Jan Niecisław Ignacy Baudouin de Courtenay // Beiträge zur vergleichenden Sprachforschung. – Berlin, 1868. – Bd. VI. – S. 197-204.
407. Brown D. E. Human universals / D. E. Brown. – Philadelphia : Temple UP, 1991. – 160 p.

408. Chafe W. L. Meaning and the structure of language / W. L. Chafe. – Chicago : The University of Chicago Press, 1970. – 360 p.
409. Chomsky N. Aspects of the Theory of Syntax / Noam Chomsky. – Cambridge : M.I.T. Press, 1965. – 261 p.
410. Comrie B. Classification of language universals / Bernard Comrie // Comrie B. Language Universals and Linguistic Typology. Syntax and Morphology / Bernard Comrie. – [second Edition]. – Chicago : Univ. of Chicago Press, 1981. – P. 15-22.
411. Comrie B. Diachronic dimensions in universals and typology/ Bernard Comrie // Comrie B. Language Universals and Linguistic Typology. Syntax and Morphology / Bernard Comrie. – [second Edition]. – Chicago : Univ. of Chicago Press, 1981. – P. 201-204.
412. Comrie B. Language Universals and Linguistic Typology. Syntax and Morphology / Bernard Comrie. – [second Edition]. – Chicago : Univ. of Chicago Press, 1981. – 264 p.
413. Comrie B. On Language Typology / Bernard Comrie // Language Invariants and Mental Operations / Comrie B.; [eds. : H. Seiler, G. Brettschneider]. – Tubingen : G. Narr Vg, 1985. – P. 228-235.
414. Comrie B. Typology and diachronic explanation / Bernard Comrie // Comrie B. Language Universals and Linguistic Typology. Syntax and Morphology / Bernard Comrie. – [second Edition]. – Chicago : Univ. of Chicago Press, 1981. – P. 219-224.
415. Comrie B. Typology and universals Classification of language universals / Bernard Comrie // Comrie B. Language Universals and Linguistic Typology. Syntax and Morphology / Bernard Comrie. – [second Edition]. – Chicago : Univ. of Chicago Press, 1981. – P. 33-37.
416. Croft W. Typology and Universals / William Croft. – [second edition]. – Cambridge : Cambridge University Press, 2003. – 343 p.
417. Dalby A. Dictionary of Languages / Andrew Dalby. – London : A & C Black Publishers Ltd, 2004. – 752 p.

418. Descartes R. The search after truth by the light of nature / Rene Descartes // The philosophical works of Descartes / Elizabeth S.Haldane and G.R.T.Ross. – Volume 1. – Cambridge : Cambridge University Press, 1931 (1701). – 305-327.
419. Determiners. Universals and variation // Linguistics Today / [ed. by : Jila Ghomeshi, Ileana Paul and Martina Wiltschko]. – Amsterdam/Philadelphia : John Benjamins Publishing Company, – 2009. – V. 147. – 249 p.
420. Dik S. C. Coordination. Its Implication for the Theory of General Linguistics / S. C. Dik. – Amsterdam : North-Holland Publishing Company, 1968. – 318 p.
421. Dryer M. S. Universals of negative position / M. S. Dryer // Studies in syntactic typology / [ed. by : M. Hammond, E. Moravcsik, J. Wirth]. – Amsterdam/Philadelphia : John Benjamins Publishing Company, – 1988. – P. 93-124.
422. Dukiewicz L. Frequency of occurrence of speech elements as a determinant of phonic similarities and differences between languages / L. Dukiewicz // Studia phonetica Posnaniensia. – Poznan, 1992. – Vol. 3. – P. 123-133.
423. Foley W. A. Functional Syntax and Universal Grammar / W. A. Foley, R. D. van. Valin. – Cambridge : Cambridge University Press, 1984. – 416 p.
424. Foss D. J. Psycholinguistics: An introduction to the Psychology of Language / D. J. Foss, D. T. Hakes. – Englewood Cliffs : Prentice-Hall, 1978. – 434 p.
425. Frey A. Systemes de deictiques / A. Frey // Acta Linguistica. – Vol.3. – Fasc.3. – Copenhagen, 1944 – P. 113-127.
426. Givon T. Drift from VSO to SVO in Biblical Hebrew : The Pragmatics of Tense-Aspect // T. Givon. – Austin : University of Texas Press, 1977. – P. 181-254.
427. Glushchenko V. Method Structure in Russian and Ukrainian Linguistic Tradition / Vladimir Glushchenko // Collected Articles of the 3rd International Linguistics Conference (Taganrog, Russia) / edited by G. T. Polenova and T. G. Klikushina. – Newcastle upon Tyne, 2014. – P. 293-300.
428. Goddard C. The universal syntax of semantic primitives / C. Goddard // Special Issue of Language Sciences. – Elsevier, 1997. – V. 19. – N. 3. – P. 197-207.

429. Greenberg J. H. Introduction (a). Diachrony, Synchrony and Languages Universals (b) / Joseph H. Greenberg // Universals of Human Language / J. H. Greenberg, ed. Vol.1: Method and Theory. – Stanford : Stanford Univ. Press, 1978. – P. 1–5 ; P. 61-91.
430. Greenberg J. H. Language Typology: A Historical and Analytic Overview / Joseph H. Greenberg. – The Hague. : Mouton, 1974. – 82 p.
431. Greenberg J. H. Some methods of dynamic comparison in linguistics. Substance and structure of language / J. H. Greenberg. – J. Puhvel. Berkeley : University of California Press, 1969. – P. 147-203.
432. Greenberg J. H. Some universals of grammar with particular reference to the order of meaningful elements / Joseph H. Greenberg // Universals of languages / [ed. : Joseph H. Greenberg]. – [second edition]. – Cambridge, Mass. : MIT Press, 1966. – P. 73-113.
433. Greenberg J. H. The Diachronic Typological Approach to Language / Joseph H. Greenberg // Approaches to Language Typology / [ed. by : Masayoshi Shibatani, Theodora Bynon]. – Oxford : Oxford University Press, 1999. – P. 145-166.
434. Greenberg J. H. Two approaches to language universals / Joseph H. Greenberg // New vistas in grammar / [ed. by : L. R. Waugh, S. Rudy]. – Amsterdam/Philadelphia : John Benjamins Publishing Company, 1991. – P.417-435.
435. Greenberg, J. H. Research on Language Universals / J. H. Greenberg // Annual Review of Anthropology, 1975. – Vol. 4. – P. 75-94.
436. Halliday Michael A. K. Some notes on ‘deep’ grammar / Michael A. K. Halliday // Journal of Linguistics. – Cambridge : Cambridge University Press, 1966. – V. 2. – P. 55-67.
437. Hallpike Ch. R. The foundations of primitive thought / Christopher Robert Hallpike. – Oxford : Clarendon Press, 1979. – 530 p.
438. Harris Z. S. Papers in structural and transformational linguistics (Formal linguistics series) / Zelling S. Harris. – Reidel, 1970. – 850 p.

439. Hartmann R. K. Dictionary of Language and Linguistics / R. K. Hartmann, F. C. Stork – L. : Applied Science Publishers Ltd., 1972. – 302 p.
440. Havers W. Handbuch der erklärender Syntax Text / W. Havers. – Heidelberg, 1931. – P. 292.
441. Hawkins J. A. Word order universals / John A. Hawkins. – N.Y. etc. : Academic Press, 1983. – 342 p.
442. Hawkins John A. A parsing theory of word order universals / John A. Hawkins // Linguistic Inquiry 21. – MIT Press, 1990. – P. 223-261.
443. Heine B. Language typology and linguistic reconstruction: the Niger-Congo case / Bernd Heine // Journal of African Languages and Linguistics 2, 1980. – P. 95-112.
444. Hermann E. Problem der Frage / Eduard Hermann. – Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 1942. – P. 362.
445. Hermann E. Schallsignalsprachen in Melanesien und Afrika / Eduard Hermann. – Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 1943. – 186 p.
446. Hombert J. -M. Historical development of the tone patterns / J. -M. Hombert, J. J. Ohala // Amsterdam studies in the theory and history of linguistic science. – Amsterdam : Benjamins, 1982. – 527 p.
447. Hombert J. -M. Phonetic explanation for the development of tones / J. -M. Hombert, J. J. Ohala // Language 55. – V. 55 – № 1. – P. 37-58.
448. Horn W. Laut und Leben, Englische Sprachgeschichte der neueren Zeit (1400-1950) // W. Horn, M. Lehnert. – Berlin : Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1954. – P. 406–417.
449. Humboldt W von. Schriften zur Sprachphilosophie / W. von. Humboldt. – Werke in fünf Banden. Berlin, 1963. – III. – S. 464.
450. Humboldt W von. Werke in fünf Banden / W. von. Humboldt. – III. – S. 651.
451. Hyman L. M. Universals of tone rules: evidence from West Africa / Larry M. Hyman, Russell G. Schuh // Linguistic Inquiry 5. – MIT Press, 1974. – P. 81-115.

452. Ikegami Y. How universal is a localist hypothesis? / Y. Ikegami // *The semiotics of culture and language* / [ed. by : R.P. Fawcett, M. Halliday]. – L. ; Dover (N.H.) : Pinter, 1984. –V. 1. – P. 49-79.
453. Jakobson R. Typological studies and their contribution to historical comparative linguistics / R. Jakobson // *Jakobson R. On language* / R. Jakobson. – Cambridge, 1990. – P. 143-151.
454. Jakobson R. Typological studies and their contribution to historical comparative linguistics / R. Jakobson // *Reports for the Eight International congress of linguists.* – Oslo : University Press, 1957. – P. 17-36.
455. Kiparsky P. Universals Constrain Change; Change Results in Typological Generalizations / Paul Kiparsky // *Linguistic universals and language change* / [ed. by : Jeff Good]. – Oxford : Oxford University Press Inc., 2008. – P. 23-54.
456. *Language Universals* / [ed. by : Morten H. Christiansen, Chris Collins, and Shimon Edelman]. – New York : Oxford University Press Inc., 2009. – 294 p.
457. *Linguistic universals and language change* / [ed. by : Jeff Good]. – Oxford : Oxford University Press Inc., 2008. – 339 p.
458. Lyons J. Towards a ‘notional’ theory of the ‘parts of speech’ / John Lyons // *Journal of Linguistics.* – Cambridge : Cambridge University Press, 1966. – V. 2. – P. 209-236.
459. Maddieson I. Universals of tone / Ian Maddieson // *Universals of Human Language* / [ed. by : J. H. Greenberg, C. Ferguson, E. A. Moravcsik]. – Stanford : Stanford University Press, 1978. – Vol. 2, Phonology. – P. 335-365.
460. Malmberg B. *Système et méthode* / B. Malmberg // *Årsbok 1945.* Vetenskaps-societeten i Lund. – Lund, 1945. – P. 26.
461. Martinet A. *Évolution des langues et reconstruction* / André Martinet. – P., Presses Universitaires de France, 1975. – 264 p.
462. *Meaning and Universal : Theory and Empirical Findings* / [eds. : Cliff Goddard, Anna Wierzbicka]. – Amsterdam/Philadelphia : John Benjamins Publishing Company, 2002. – V. 1. – 334 p.

463. Meyer J. Contrastive phonology: Particle, wave, field / J. Meyer // IRAL. – Heidelberg, 1987. – Vol. 25. – N 3. – P. 213-219.
464. Nedjalkov V. R. The St. Petersburg/Leningrad Typology Group / Vladimir R. Nedjalkov, Victor P. Litvinov // Approaches to Language Typology / [ed. by : Masayoshi Shibatani, Theodora Bynon]. – Oxford : Oxford University Press, 1999. – P. 215-272.
465. Nichols J. Linguistic diversity in space and time / J. Nichols // Journal of Linguistics. – Chicago : UCP, 1992. – Vol. 29. – No. 2. – P. 494-500.
466. Ohala J. Phonetic universals in phonological system and their explanation / J. Ohala // Symposium 5. Phonetic explanations in phonology. Proc. of 10-th International congress of phonetic sciences. – Dordrecht, 1984. – V. II. – P. 5-59.
467. Passy P. Etudes sur les Changements Phonétiques et leurs Caractères Généraux / P. Passy. – Paris: Firmin-Didot, 1891. – 270 p.
468. Quirk R. A Comprehensive Grammar of the English Language. / R. A. Quirk and others. – L. – N.Y. : Longman, 1998. – 1779 p.
469. Ramat P. Introduzione: La tipologia linguistica / P. Ramat // La tipologia linguistica. – Bologna : Societa editrice il Mulino, 1985. – P. 7-25.
470. Richards Jack C. Longman Dictionary of Language Teaching and Applied Linguistics / Jack C. Richards, Richard Schmidt. – [third Edition]. – L. : Pearson Education Limited, 2002. – 595 p.
471. Roberts I. Diachronic Syntax / Ian Roberts. – Oxford : Oxford University Press Inc., 2007. – 508 p.
472. Sapir E. Language : An introduction to the study of speech, / Edward Sapir. – New York : Harcourt, Brace and company, 1921. – 258 p.
473. Saporta S. Phoneme distribution and language universal / Sol Saporta // Universals of language. – Cambridge : M.I.T. Press, 1966. – P. 56 (Note 2).
474. Scall P. Prague School Typology / Petr Scall // Approaches to Language Typology / [ed. by : Masayoshi Shibatani, Theodora Bynon]. – Oxford : Oxford University Press, 1999. – P. 55-144.

475. Schmidtke-Bode Karsten. A typology of purpose clauses / Karsten Schmidtke-Bode // *Typological Studies in Language* ; [ed. : Spike Gildea]. – Amsterdam/Philadelphia : John Benjamins Publishing Company, – 2009. – V. 88. – 233 p.
476. Schreier D. Consonant change in English worldwide: synchrony meets diachrony / Daniel Schreier. – Palgrave Macmillan, – 2005. – 248 p.
477. Semantic and Lexical Universals: Theory and Empirical Findings / [eds. : Cliff Goddard, Anna Wierzbicka]. – Amsterdam/Philadelphia : John Benjamins Publishing Company, 1994. – 510 p.
478. Studies in Diachronic, Synchronic, and Typological Linguistics / [ed. by : Bela Brogyanyi] // *Current issues in Linguistic Theory*. – Amsterdam/Philadelphia : John Benjamins Publishing Company, 1979. – V. 11. – 994 p.
479. Tesnière L. *Éléments de syntaxe structurale* / Lucien Tesnière // *Langue française. La syntaxe*. – Paris : Klincksieck, 1969. – V. 1. – N. 1. – P. 36–40.
480. *The Evolution of the Language* : [ed. by : W. Tecumseh Fitch]. – Cambridge university press, 2010. – 611 p.
481. Tobin Y. Two quantitative approaches to phonology: A contrastive analysis / Y. Tobin // *Tubinger Beitr. zur Linguistik*. – Tübingen, 1988. – N. 329. – P. 71–112.
482. *Topic continuity in discourse : a quantitative cross-language study* / edited by T. Givon. – Amsterdam ; Philadelphia : J. Benjamins Publishing Company, 1983 – 492 p.
483. *Translation Universals: Do they exist?* / [ed. by : Anna Mauranen and Pekka Kujamäki]. – Amsterdam / Philadelphia : John Benjamins Publishing Company, 2004. – V. 48. – 224 p.
484. Trips C. *Lexical Semantics and Diachronic Morphology* / Carola Trips. – Tübingen : Max Niemeyer Verlag, 2009. – 267 p
485. *Types of Variation: Diachronic, dialectal and typological interfaces* / [ed. by : Terttu Nevalainen, Juhani Klemola and Mikko Laitinen] // *Studies in Language*

- Companion Series. – Amsterdam/Philadelphia : John Benjamins Publishing Company, 2006. – V. 76. – 381 p.
486. Ullmann S. D. Semantic universals / S. D. Ullmann // *Universals of language* / [ed. by : J. Greenberg]. – Cambr. (MA), 1963. – P. 172-207.
487. *Universals of language today* / [ed. : Sergio Scalise, Elisabetta Magni, Antonietta Bisetto] // *Studies in Natural Language and Linguistic Theory* – Springer Science+Business Media B.V., 2009. – V. 76. – 281 p.
488. Whorf B. L. A linguistic consideration of thinking in primitive communities / Benjamin Lee // *Language, thought and reality : Selected writings of Benjamin Lee Whorf* / [ed. by : John B. Carroll]. – Cambridge : M.I.T. Press, 1965. – P. 65-68.
489. Wierzbicka A. Semantic primitives across languages : A critical review / Anna Wierzbicka // *Semantic and lexical universals*. – Amsterdam : John Benjamins, 1994. – P. 445-500.
490. Wierzbicka A. *Semantics, culture and cognition : Universal human concepts in culture-specific configurations* / Anna Wierzbicka. – New York : Oxford University Press, 1992. – 496 p.
491. <http://www.evolang.org/>